AHIRBUDHNYA-SAṂHITĀ

OF THE

PĀÑCARĀTRĀGAMA

[I]

SECOND EDITION

REVISED BY

PANDIT V. KRISHNAMACHARYA

AHIRBUDHNYA-SAṂHITĀ

OF THE PĀÑCARĀTRĀGAMA

LIBRARY

THE ADYAR LIBRARY SERIES

VOLUME FOUR

श्रीपाञ्चरात्रागमान्तर्गता

अहिर्बुध्न्यसंहिता

AHIRBUDHNYA-SAṂHITA

OF THE

PĀÑCARĀTRĀGAMA

[I]

EDITED BY

PANDIT M. D. RAMANUJACHARYA

UNDER THE SUPERVISION OF

F. OTTO SCHRADER

REVISED BY

PANDIT V. KRISHNAMACHARYA

THE ADYAR LIBRARY AND RESEARCH CENTRE

© 1966 Adyar Library and Research Centre
Adyar, Madras 20, India

First Edition 1916
Second ,, 1966

SBN 7229-7234-9
ISBN 0-8356-7234-4

PRINTED IN INDIA

At the Vasanta Press, The Theosophical Society,
Adyar, Madras 20

विजयतां श्रीसुदर्शनः

येन॑ त्रि॒तो अ॑र्ण॒वान्नि॑र्ब॒भू॒व
    येन॒ सूर्यं॒ तम॑सो निर्मु॒मोच॑ ।
येनेन्द्रो॒ विश्वा॒ अज॑हा॒दरा॑ती॒-
    स्तेना॒हं ज्योति॑षा॒ ज्योति॑रानशा॒न आ॑क्षि ॥

(तैत्तिरीयारण्यकम्, २. ३. ७)

PREFACE

THE *Ahirbudhnya-saṃhitā* was first published in 1916 by the Adyar Library and Research Centre, under the supervision of its Director, Dr. F. Otto Schrader, to initiate investigation into the Pāñcarātra, which was then a much neglected field of study. Since this early publication, the Adyar Library has brought out other Pāñcarātra works, namely *Pāñcarātrarakṣā* and *Lakṣmītantra*. The next addition to this list will be the *Sanatkumāra-saṃhitā* which is in the course of publication.

As the *Ahirbudhnya-saṃhitā* has been out of print for several years, and since there has been a demand for it, this second edition is now published. The text has been revised by Pandit V. Krishnamacharya. As was pointed out by Johan van Manen in the Prefatory Note to the first edition, there was need for revision since Dr. Schrader could not supervise the entire work, being interned as a German national during the first World War when the publication was in progress.

For the revised edition, we have used an additional manuscript (J) kindly lent by the Madras Government Oriental Manuscripts Library. Details concerning the manuscripts used are given below:

A. Adyar Library, No. 73689. Palm leaf. 42 × 4 cm. 147 fo. 9 lines in a page. 46 letters in

a line. Grantha script. Old, slightly injured. Complete.

B. Government Oriental Library, Mysore. Incomplete.

C. Adyar Library, No. PM 1760. Paper. 30 × 23 cm. 99 fo. 18 lines in a page. 18 letters in a line. Grantha script. Old. Incomplete.

D. Palace Library, Trivandrum. 129 fo. Malayalam script. Old.

E. MS. of Sri Devarajabhattar, Kalale in Mysore State. Palm leaf. 103 fo. Grantha script.

F. MS. of Sri Ramaswami Bhattar of Melkote in Mysore state. Palm leaf. 174 fo. Grantha script.

G. MS. of Sri Ramaswami Bhattar of Melkote in Mysore state. Palm leaf. Grantha script.

H. and I. MSS. of Sri Narasimha Bhattar of Melkote in Mysore state.

J. Additional MS. used in 2nd edition. Government Oriental MSS. Library, Madras, No. D 5201. Paper. 35 × 22 cm. 52 fo. 20 lines in a page. 16 letters in a line. Grantha script. Chapters I to XVIII.

A detailed *Introduction to the Pāñcarātra and the Ahirbudhnya-saṃhitā* by Dr. Schrader being available in a separate volume (No. 5 of the Adyar Library Series), the present edition has been printed without any introduction.

Our thanks are due to Pandit K. Parameswara Aithal and Prof. A. A. Ramanathan who have rendered assistance to Pandit V. Krishnamacharya. We are also grateful to the Government of India, Ministry of Education, for their encouragement in reprinting this valuable work.

20 June 1966

RADHA BURNIER
Director

विषयानुक्रमणिका

अध्यायः

१. शास्त्रावतारः

भरद्वाजाभ्यर्थितेन दुर्वाससा सुदर्शनवैभवकथनप्रतिज्ञा १-१४; अहिर्बुध्न्येन नारदाय सुदर्शनवैभवकथनवृत्तान्तः १५-७४

२. षाड्गुण्यब्रह्मविवेकः

संकर्षणादहिर्बुध्न्यस्य ज्ञानप्राप्तिः ३-६; सुदर्शनशब्दार्थः ७-९; परब्रह्मस्वरूपम् २२-५३; षाड्गुण्यम् ५५-६२

३. वैश्वरूप्यसंक्षेपः

विष्णुशक्तिनिरूपणम् २-३८; क्रियाशक्तिवैभवम् ३९-५६

४. प्रतिसंचरवर्णनम्

प्रलये भूतानां स्वस्वकारणेषु लयः १-५८; अनिरुद्धादीनां स्वस्वपूर्वतनव्यूहेषु लयः ६२-७८

५. शुद्धसर्गः

विष्णुशक्त्युन्मेषः १-१४; व्यूहाविर्भावः १७-४८; एकोनपञ्चाशत् विभवाः ५०-६०

६. शुद्धेतरसर्गः

भूतिशक्तिप्रवृत्तिः १-६; शुद्धेतरसृष्टिः त्रिधा ८-१८; जीवस्वरूपम् ३५-३७; जीवानां कर्मपारवश्यम् ३८-६०

अध्यायः

७. शुद्धेतरसर्गः

महदाद्युत्पत्तिः १-८; अहंकारोत्पत्तिः १९, १६; भूतादेर्भूतोत्पत्तिः २१-२६; इन्द्रियोत्पत्तिः २७-४१; चातुर्वर्ण्यम् ४९-६१

८. जगदाधारनिरूपणम्

सृष्टौ मतभेदाः १-३२; सुदर्शनस्य जगदाधारत्वम् ३४-३७

९. जगदाधारनिरूपणम्

पौरुषादिचक्रभेदाः १-४६

१०. प्रमाणव्यूहाः

समष्टिव्यष्टिप्रमाणानि १-३९; अस्त्रव्यूहाः ४०-९२

११. प्रमाणव्यूहाः

वाच्यायनेन वेदानां विभजनम् १-९८; सांख्ययोगपाशुपत-पाञ्चरात्राणां स्वरूपाणि ९९-६९

१२. प्रमाणव्यूहाः

त्रय्याः स्वरूपम्, अङ्गानि, उपाङ्गानि, उपवेदाः १-१७; सांख्ययोगपाशुपतपाञ्चरात्राणां भगवति वासुदेवे निष्ठा १८-९९

१३. प्रमाणार्थः

हितं साधनं चेति द्विविधं प्रमाणफलम् १-८; हितसाधनयोर्निरूपणम् ९-२१; पाञ्चरात्रमव्यवहितधर्मसाधनम् २२; त्रिवर्गस्य साध्यसाधनभावनिरूपणम् ३४-४५

अध्यायः

१४. संसारहेतुतदुद्धरणप्रकारवर्णनम्

जीवानां सांसिद्धिकस्वरूपम् १-१० ; भगवतः पञ्च शक्तयः १४-४१

१५. अधिकारिनिरूपणम्

पाञ्चकालिकधर्मरता मुख्याधिकारिणः १-८ ; गार्हस्थ्यप्रशंसा १८ ; पाशुपतसांख्ययोगानां धर्माः २२-२९ ; चातुर्वर्ण्यधर्माः २६-३७ ; आश्रमधर्माः ३८-७६

१६. वर्णोत्पत्तिनिरूपणम्

शस्त्रास्त्राणि मन्त्राश्च रक्षासाधनानि १-१० ; मन्त्ररक्षायां ब्राह्मणस्यैवाधिकारः ११-३५ ; नादबिन्दुवर्णानां निरूपणम् ३६-१०४

१७. वर्णसंज्ञानिरूपणम्

वर्णाधिष्ठातृदेवाः ४-३७ ; मन्त्रोद्धारार्थं वर्णचक्रपद्मनिरूपणम् ३८-९१

१८. मन्त्रोद्धारः

शक्त्यादीनां मन्त्रोद्धारक्रमः १-४८

१९. अङ्गोपाङ्गमन्त्रोद्धारः

हृदयादिमन्त्राः १-३४ ; उपाङ्गमन्त्राः ३९-४० ; अस्त्रादिमन्त्राः ४१-६६

२०. दीक्षाविधानम्

आचार्यलक्षणम् १-७ ; शिष्यलक्षणम् ८-१० ; दीक्षाक्रमादि ११-९८

अध्याय:

२१. ज्योतिर्मयरक्षाविधानम्

मन्त्ररक्षायां ज्योतिर्मययन्त्ररक्षानिरूपणम् १-२९

२२. मन्त्रमयरक्षानिरूपणम्

मन्त्ररक्षायां वाङ्मयचक्ररक्षानिरूपणम् १-४८

२३. वासुदेवादियन्त्रनिरूपणम्

विविधचक्रनिरूपणम् १-१११

२४. यन्त्रदेवताध्यानम्

विविधचक्रदेवतानां ध्याने फलभेदकथनम् १-२९

२५. सुदर्शनयन्त्रवैभवम्

कलौ सुदर्शनयन्त्रस्यैव सर्वरक्षकत्वमिति निरूपणम् १-२६

२६. महासुदर्शनयन्त्रवैभवम्

सुदर्शनयन्त्रनिर्माणविधिः १-९५

२७. धारकयन्त्रनिरूपणम्

धारकयन्त्रलेखनविधिः १-२६ ; यन्त्रार्चनफलम् २७-४६

२८. भगवदाराधनविधिः

विस्तरेण सुदर्शनस्य षडासननिवेदनपूर्वकं बाह्याराधनम् । १-७८ ; आराधनान्ते प्रार्थना ७९-८० ; एतदाराधनस्य मोक्षसाधनत्वम् ८२ ; परिवारार्चनम् ८४, ८५

२९. काम्याराधनविधिः

काम्यफलेच्छया कर्तव्याराधनक्रमः १-८८

अध्यायः

३०. अस्त्रजन्मनामादिनिरूपणम्

भगवत एव दुष्टनिग्रहार्थमस्त्ररूपस्वीकरणम् ; तदर्थं प्राकृत-सृष्टिश्च १-१८ ; विविधानामस्त्राणां नामानि २२-४०

३१. योगाङ्गनिरूपणम्

आन्तराराधनभूतयोगाङ्गात्मसमर्पणम् १-५ ; शुद्धात्मस्वरूप-कथनम् ७-११ ; प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपधर्मद्वयनिरूपणम् १३-१५ ; योगाङ्गानि १६, १७ ; यमनिरूपणम् १८-२३ ; नियम-निरूपणम् २४-२९ ; आसननिरूपणम् ३१-४६

३२. नाडीशुद्ध्यादिनिरूपणम्

नाडीभेदादि २-३० ; शारीरवायुभेदादि ३२-४८ ; प्राणायामविधिः ४९-५५ ; प्रत्याहारधारणाध्यानानि ५६-६९ ; समाधिनिरूपणम् ७०-७६

३३. मणिशेखरोपाख्यानम्

सुदर्शनप्रभावनिरूपणाय दुर्धर्षसूनोः मणिशेखरस्य राजर्षे-रितिहासवर्णनम् २४-१००

३४. ब्रह्माद्यस्त्रनिरूपणम्

अस्त्रमन्त्राः ५-१०५

३५. संहारास्त्रनिरूपणम्

सत्यवदाद्यस्त्रमन्त्राः ४-८० ; अस्त्राणां मूर्तत्वममूर्तत्वं च ८१-९९

३६. सुदर्शनयन्त्राराधनविधिः

सुदर्शनयन्त्राराधनफलविशेषकथनम् १-६७

अध्यायः

३७. न्यासनिरूपणम्

सुदर्शनस्य षोडशभुजत्वम् १-२० ; प्रपत्त्यपरपर्यायन्यासस्य स्वरूपमङ्गानि च २१-२९; प्रपत्तिलक्षणम् ३०-३१; सुदर्शनप्रपत्तौ करणमन्त्रः ३२; स्वध्वरनिरूपणम् ३७; प्रपत्तेर्यज्ञरूपत्वम् ४०-४८; प्रपन्नमहिमा ४९-५७

३८. नानारोगनिवृत्त्युपायः

सुदर्शनचक्रपूजया राजयक्ष्मादिरोगनिवृत्तिः १-७६

३९. महाभिषेकविधिः

महाभिषेकस्य सर्वाभीष्टसाधकत्वम् १३-३२

४०. अस्त्राणां स्वरूपशक्त्यादि

नारायणादिधृतिकान्तानामस्त्राणां महिमवर्णनम् १-६३

४१. मधुकैटभसंहारवर्णनम्

प्रलयावसाने सृष्टिक्रमः १-७; मधुकैटभाभ्यां वेदापहारः ९ ; चतुर्मुखविषादः १०-१३; चतुर्मुखस्तुतिप्रसन्नेन भगवता मधुकैटभयोः संहारः १४-४७

४२. श्रुतकीर्त्युपाख्यानम्

सुदर्शनमन्त्रस्य मन्त्रान्तराणां चोत्पत्तिकथनम् १-३४ ; श्रुतकीर्त्युपाख्यानकथनम् ३५-८२

४३. जलंधरवधकथनम्

देवानां धर्मप्रवर्तकत्वम् १-३ ; दानवानां धर्मविघातकत्वम् ४-६ ; अहिर्बुध्न्येन सुदर्शनसाक्षात्कारः ७-१० ; इन्द्रस्य प्रार्थनया बृहस्पतेः शंकरस्तुतिः ३३-४३

अध्यायः

४४. सुदर्शनस्वरूपप्रदशनम्

शंकरात् बृहस्पतेः सुदर्शनमन्त्रलाभः १-२० ; बृहस्पतिना सुदर्शनसाक्षात्कारः २१-९६

४५. कुशध्वजोपाख्यानम्

प्रारब्धकर्मनाशोपायः १-८ ; कुशध्वजोपाख्यानकथनम् ९-६९

४६. सुदर्शनहोमविधिः

होमाङ्गद्रव्यादिनिरूपणम् १-३०

४७. महाशान्तिः

होमार्थं मण्डपादिविधानम् १-६९

४८. सुदर्शनयन्त्रप्रभावः

सुदर्शनयन्त्रघटितासनोपवेशनेन तारापीडस्य नष्टराज्यलाभः १-४९ ; सुदर्शनयन्त्रघटिताङ्गुलीयधारणेन विशालनृपतेर्दीर्घायुःप्राप्तिः ५०-६३ ; तादृशदर्पणप्रभावात् सुनन्दस्य राज्यं प्रति प्रत्यागमनम् ६४-१०९

४९. सुदर्शनयन्त्रध्वजप्रभावः

सुदर्शनयन्त्रघटितध्वजमहिम्ना चित्रशेखरस्य राज्ञो युद्धे जयलाभः १-६७

५०. कीर्तिमाल्युपाख्यानम्

सुदर्शनयन्त्रघटितवितानमहिम्ना कीर्तिमालिजयलाभवर्णनम् १-१२९

अध्यायः

५१. तारादिबीजाक्षरमहिमा

तारमन्त्रस्य स्थूलसूक्ष्मपरार्थवर्णनम् १-९२ ; तारानुतारा-मन्त्रयोरर्थवर्णनम् ९३-८०

५२. विष्णवादिमन्त्रार्थवर्णनम्

नमःशब्दार्थः २-१३ ; आत्मनिक्षेपादीनां स्वरूपम् १४-४३ ; विष्णुशब्दार्थः ४४-४७ ; नारायणशब्दार्थः ४८-९७ ; द्वादशाक्षरमन्त्रार्थः ९८-८९

५३. जितन्तामन्त्रार्थः

५४-५६. नारसिंहानुष्टुभमन्त्रार्थः

५७. गायत्र्यर्थनिरूपणम्

५८. पञ्चहोतृमन्त्रार्थः

५९. पुरुषसूक्ताद्यर्थवर्णनम्

पुरुषसूक्तार्थवर्णनम् १-३९ ; श्रीसूक्तार्थवर्णनम् ४०-४३ ; वराहमन्त्रार्थनिरूपणम् ४४-४९ ; शास्त्रार्थसंक्षेपः ९४-७७

६०. शास्त्रवैभवनिरूपणम्

दुर्वाससा भरद्वाजं प्रति एतत्संहितामहिमवर्णनम्

श्रीपाञ्चरात्रे अहिर्बुध्न्यसंहिता

शास्त्रावतारो नाम प्रथमोऽध्यायः

[1]शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

मङ्गलाचरणम्

[2]अक्षरत्रितयाव्यक्तविकाराक्षादिरूपिणे ।
परव्यूहादितत्त्वाय नमश्चक्राय चक्रिणे ॥ १ ॥
सोमसूर्यानलाकल्पामकल्पामिन्दुशेखराम् ।
पञ्चबिन्दुं हरेः शक्तिं पञ्चकृत्यकरीं नुमः ॥ २ ॥

भरद्वाजस्य दुर्वाससं प्रति सुदर्शनमाहात्म्यकारणप्रश्नः

आप्लुतं दिव्यगङ्गायामुपासीनं परं पदम् ।
भरद्वाजोऽथ पप्रच्छ दुर्वाससमकल्मषम् ॥ ३ ॥

भरद्वाजः—

अनसूयाहृदानन्द भगवंस्तपसां निधे ।
अस्ति मे संशयः कश्चित् तं मे व्याख्यातुमर्हसि ॥४॥

1 श्लोकोऽयं E F G J पुस्तकेषु दृश्यते.

2 अक्षरत्रितयव्यक्त D.

अग्नीषोमक्रियायोगिन्याथर्वणविनिर्णये ।
महोदयेऽस्त्रसंघे च प्रवर्तकनिवर्तके ॥ ५ ॥
लोकपालास्त्रसंघे च तत्तत्सामर्थ्यसंभृते ।
महोदयासु शक्तीषु[1] वह्निसूर्येन्दुवर्त्मनाम्[2] ॥ ६ ॥
अस्त्राश्रये च शस्त्रौघे ब्रह्मरुद्रादिनिर्मिते ।
त्रैलोक्यत्राणसंहारजनिकर्मविचक्षणे ॥ ७ ॥
महर्षिगणसंदृष्टे मन्त्रग्रामे महोदये ।
वैष्णवे च गदाशार्ङ्गशङ्खखड्गादिपूर्वके ॥ ८ ॥
[3]लाक्ष्मे च [4]दलगण्डाब्जपूर्वेऽस्त्रौघे महोदये ।
अन्यत्रोच्चावचेऽप्येवं कीर्त्यमाने प्रभावतः ॥ ९ ॥
सुदर्शनाश्रयत्वं तु तत्र तत्र निरूपितम् ।
किंकृतं तस्य माहात्म्यं स्वतः संसर्गतोऽपि वा ॥ १० ॥
किं तत् सुदर्शनं नाम [5]कश्च शब्दार्थ इष्यते ।
तेन किं क्रियते कर्म जगद् व्याप्नोति तत् कथम् ॥ ११ ॥
कियन्तः कीदृशाः के च व्यूहास्तस्योदिता मुने ।
प्रयोजनं च किं तेषां व्यूही[6] तेषां च कीदृशी ॥ १२ ॥
विष्णुना तस्य संबन्धः कश्च कीदृक् च संमतः ।
किं तेन नियतं नित्यमुतान्यत्रापि दृश्यते ॥ १३ ॥

[1] All MSS. read thus.
[2] वर्त्मना D.
[3] लाक्ष्म्ये A B C E F J.
[4] हलकण्ठाब्ज D; हलघण्टाब्ज E.
[5] काल A B C J.
[6] व्यूहा J.

एष मे संशयो जातो नानाशास्त्रनिरीक्षणात् ।
छिन्द्ध्येनं भगवन् सम्यगुपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥१४॥

दुर्वाससः प्रश्नप्रशंसापूर्वकं तत्प्रतिवचनम्

दुर्वासाः—

उपपन्नमिदं वत्स यत् त्वयैवं विमृश्यते ।
तानि तानि तपांस्यद्य व्युच्छन्ति तव सुव्रत ॥ १५ ॥

पक्वकषायस्यैव परतत्त्वजिज्ञासोदयः

[1]आन्तःकरणिके तैस्तैः क्षयं नीते कषायके ।
मनीषा जायते पुंसां परतत्त्वविमर्शिनी[2] ॥ १६ ॥

अत्र ब्रह्मादीनामपि संशयः

न संशयी भवानेव पूर्वोपन्यस्तवस्तुनि ।
ब्रह्माद्याश्च [3]यतन्तेऽत्र संशयाना मनीषिणः ॥ १७ ॥

स्वस्याहिर्बुध्न्यात् तत्त्वनिर्णयप्राप्तिः

निर्णयोऽत्र मया प्राप्तो नारदाय सुरर्षये ।
साक्षात् कथयतः पृष्टाच्छंकराल्लोकशंकरात् ॥ १८ ॥

नारदस्योत्कर्षः

प्राप्याग्र्यां [4]तपसो व्युष्टिं नारदो देवसंमतः ।

[1] आन्तं कारणिकैः A B C.
[2] विमर्शने J.
[3] यतस्तत्र E.
[4] तपसः पुष्टिं J.

छिन्दानः संशयान् सर्वान् ब्रह्मदेवमहर्षिषु ॥ १९ ॥

तस्यापि तत्त्वविषयसंदेहादहिर्बुध्न्याभिगमनम्

स्वयं तु संशयं प्राप्य गहनं दुर्विदं सुरैः ।
अरागरोगकलुषस्तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २० ॥
पदवाक्यप्रमाणानां याथातथ्यविधानवित् ।
ब्रह्मचारी दमावासः [1]परापरविभागवित् ॥ २१ ॥
शुश्रूषुरनहंवादी यथार्थज्ञानतत्परः ।
नारदो मुनिशार्दूलस्त्रीन् लोकाननुसंचरन् ॥ २२ ॥
छेत्तारं संशयस्यास्य दुर्विदस्य सुरर्षिभिः
देवादनभिगम्यान्यं सर्वज्ञाचन्द्रशेखरात् ॥ २३ ॥

कैलासवर्णनम्

प्रभाभिः स्वाभिरखिलान् प्रहसन्तमिवाचलान् ।
उन्मेषमिव सत्त्वस्य प्रकृष्टज्ञानकारिणः[2] ॥ २४ ॥
सिद्धविद्याधराकीर्णं देवगन्धर्वसेवितम् ।
कैलासं शंकरावासं शंकरं द्रष्टुमाययौ ॥ २५ ॥

अहिर्बुध्न्यवर्णनम्

रुद्रैर्वसुभिरादित्यैः सिद्धैः साध्यैर्मरुद्गणैः ।
ऋषिभिर्योगिभिर्दिव्यैर्भूतैर्नानाविधैरपि ॥ २६ ॥

[1] परात्पर A B C E F J.

[2] कारणम् A B C E F J.

दवर्शं सेवितं तत्र समासीनं सहोमया ।
त्र्यक्षं वरदमीशानं शूलिनं चन्द्रशेखरम् ॥ २७ ॥
पतिं पशूनामनिशं भवपाशविभेदिनम् ।
स्थितं मूर्तिभिरष्टाभिरवष्टभ्य जगत्त्रयम्[1] ॥ २८ ॥
तं दृष्ट्वा देवमीशानं नारदो देवदर्शनः ।
प्रणिपत्याथ तुष्टाव गीर्भिरग्र्याभिरादरात् ॥ २९ ॥

नारदकृताहिर्बुध्न्यस्तुतिः

नारदः—

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते वृषकेतन ।
वृषप्रवरवाहाय [2]वृष्णे कामप्रवर्षिणे ॥ ३० ॥
ओजीयसे परस्मै ते मीढुष्टम नमोऽस्तु ते ।
सर्वज्ञाय स्वतन्त्राय नित्यतृप्ताय[3] ते नमः ॥ ३१ ॥
अनादिबोधरूपाय नमस्ते नित्यशक्तये ।
कर्त्रे [4]हर्त्रे च जगतां षडङ्गाय नमोऽस्तु ते ॥ ३२ ॥
दशाव्यय नमस्तुभ्यं नमस्ते कृत्तिवाससे ।
अघोरायाथ घोराय [5]घोरघोरतराय [6]च ॥ ३३ ॥
[[7]सद्योजाताय देवाय वामदेवाय ते नमः ।

1 त्रयीम् D. 2 वृष्णिकामप्रधर्षिणे A E F; विष्णो कामप्रधर्षिणे B.
3 वृत्ताय D. 4 भर्त्रे A B C J.
5 घोरघोराय ते नमः D. 6 ते E F.
7 [ ] कुण्डलितं श्लोकद्वयं D पुस्तक एव दृश्यते.

नमो ज्येष्ठाय रुद्राय भवोद्भव नमोऽस्तु ते ॥ ३४ ॥
नमो बलविकाराय बलप्रमथनाय ते ।
नमः . . . . य ते नमः] ॥ ३५ ॥
नमः कलविकाराय कालाय कलनात्मने ।
नमस्ते सर्वभूतानां [1]दमनाय मनोन्मन ॥ ३६ ॥
नमः शर्वाय शान्ताय शंभवे शंभवे नमः ।
विद्येश्वर नमस्तुभ्यं भूतेश्वर नमोऽस्तु ते ॥ ३७ ॥
महादेव नमस्तेऽस्तु नमस्तत्पुरुषाय ते ।
ज्ञानरूप नमस्तुभ्यं नमो वैराग्यवारिधे ॥ ३८ ॥
ऐश्वर्यगुणपूर्णाय नमस्ते तपसां निधे ।
नित्यसत्य नमस्तेऽस्तु क्षमासार नमोऽस्तु ते ॥ ३९ ॥
धृतिसार नमस्तुभ्यं स्रष्ट्रे ते जगतां नमः ।
आत्मसंबोधपूर्णाय त्रीन् लोकानधितिष्ठते ॥ ४० ॥
दशाव्ययाय ते नित्यमव्ययाय नमो नमः ।
[2]क्षोण्यम्ब्वनलवाय्वभ्रचन्द्रादित्यात्मने नमः[3] ॥ ४१ ॥
नमः सर्वोपकाराय त्रिलोकीमधितस्थुषे ।

दुर्वासाः—

इति स्तुवानमग्र्याभिर्वाग्भिर्देवर्षिसत्तमम् ॥ ४२ ॥
प्रसादमधुरं वाक्यमित्युवाच वृषध्वजः ।

[1] आनन्दाय नमो नमः A B C E F J.
[2] क्षोण्यम्भो J.
[3] चन्द्रादित्यात्ममूर्तिभिः D.

अहिर्बुध्न्यः—

स्तोत्रेणानेन भक्त्या च तुष्टोऽस्मि मुनिपुंगव ॥ ४३ ॥
ब्रूहि किं करवाण्यद्य यद्यपि स्यात् सुदुर्लभम्[1] ।

नारदः—

[2]किमन्यदिह वक्तव्यं यदि तुष्टो जगत्पतिः ॥ ४४ ॥
एतदेव हि काङ्क्षन्ति यतमाना विपश्चितः ।

अहिर्बुध्न्यः—

प्रसन्नोऽस्मि तवाद्यास्तु दर्शनं सफलं मम ॥ ४५ ॥
ब्रूहि नारद तत्त्वेन यत् ते मनसि वर्तते ।

कालनेमिसंग्रामे नारदस्य सुदर्शनमहिमदर्शनम्

नारदः—

तारकामयसंकाशे संग्रामे कालनेमिनः ॥ ४६ ॥
संप्रवृत्ते जगद्धातुर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
देवदानवगन्धर्वयक्षरक्षोभयावहे ॥ ४७ ॥
मध्याह्नार्कसहस्राभशस्त्रास्त्रगणसंकुले ।
सुरासुरेन्द्रसैन्येषु निकृत्तेषु महास्त्रतः ॥ ४८ ॥
[3]भीतविस्मितसंभूतहृतसंगतसंप्लुतैः ।
पिशाचप्रेतवेतालभूतसंघैः समाकुले[4] ॥ ४९ ॥

[1] सुदुष्करम् D. [2] यदि स्यादिह J.
[3] भीतविस्मितसंप्रीत D E. [4] समाकुलैः J.

उद्यन्तीष्वतिघोरासु ह्रादिनीष्वशनीषु च ।
देवदानवदेहेभ्यः क्षरद्भिः क्षतजैस्तथा ॥ ५० ॥
स्यन्दमानासु वेगेन स्यन्दिनीषु[1] समन्ततः ।
विद्रुतैः सर्वतो भीतैर्हतशेषैः[2] सुरासुरैः ॥ ५१ ॥
गरुडस्थे जगन्नाथे सुदर्शनकराम्बुजे ।
प्रादुश्चक्रे कालनेमिरस्त्रग्रामानशेषतः ॥ ५२ ॥
भृशाश्वतनया ये ते ये ते त्वन्मुखनिःसृताः ।
ये ते ब्रह्ममुखोद्भूता ये ते संवर्तकालजाः ॥ ५३ ॥
लोकपालोद्भवा ये ते ये ते पातालवासिनः ।
महाभूतमया ये ते ये ते वैकारिकोद्भवाः ॥ ५४ ॥
गुणत्रयमया ये ते ये ते गन्धर्वयोनयः ।
[3]रक्षोयक्षोद्भवा ये ते ये ते विद्याधराह्वयाः ॥ ५५ ॥
ये ते द्वन्द्वगुणोद्भूता ये ते शक्तिसमुद्भवाः ।
[4]अथर्वाङ्गिरसा ये ते ये ते मन्त्रान्तरोद्भवाः ॥ ५६ ॥
सर्वकार्यकरा ये ते प्रवर्तकनिवर्तकाः ।
यष्टयः शक्तयो यास्ता ये ते [5]दण्डादिरूपकाः ॥ ५७ ॥
महाबला महावीर्यास्त्रैलोक्यक्षपणोद्यताः ।
शैलेन्द्रसंनिभाः केचित् केचिन्नागेन्द्रसंनिभाः ॥ ५८ ॥

[1] स्यन्दनीषु J.
[2] हतिशिष्टैः F; हतशिष्टैः E J.
[3] यक्षरक्षोद्भवा A B C E F J.
[4] अथर्वाङ्गिरसो J.
[5] दग्धादि D.

पारावारनिभाः केचित् केचिद् गगनसंनिभाः ।
ज्वलज्ज्वालाशतालीढा रोदसीमध्यवर्तिनः ॥ ५९ ॥
नृत्यन्तश्च हसन्तश्च क्ष्वेलन्तः पतयालवः ।
अनिर्देश्या अनौपम्या गौराः श्वेतारुणासिताः[1] ॥६०॥
नानासंस्थानवर्णाश्च नानाविभ्रमरोचिषः ।
सर्वे संभूय संयत्ताः[2] कालनेमिप्रचोदिताः ॥ ६१ ॥

सर्वास्त्राणां सुदर्शनेन पराभवः

सप्रयोगोपसंहारैः [3]सरहस्यैश्च संगतैः ।
अस्त्रग्रामैरशेषैस्तैर्नारायणकरोद्यते ॥ ६२ ॥
सुदर्शनमहावह्नौ संभूय शलभायितम् ।
पूर्णाहुतिरभूत् तस्मिन् कालनेमिर्महासुरः ॥ ६३ ॥

अत्यद्भुतमहिमदर्शनात् संशयोदयः

तं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टः संग्रामं महदद्भुतम् ।
अन्तर्हितं क्षणात् कृष्णं प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ॥ ६४ ॥
इमं संदेहसंदोहं हृदयेन वहन् गुरुम् ।
तवान्तिकमिह प्राप्तः संशयच्छेदनाय वै ॥ ६५ ॥
न हि सर्वज्ञमीशानं विना छेत्तास्य विद्यते ।

1 श्वेतारुणाः सिताः J.
2 संयुक्ताः J.
3 सरहस्यैः ससंग्रहैः D J.

अहिर्बुध्न्यः—

देवर्षे संशयान् ब्रूहि ये वर्तन्ते तवान्तरे ॥ ६६ ॥
अप्यनिर्वचनीयास्ते सर्वांश्छेत्तास्मि सांप्रतम् ।

दुर्वासाः—

अथ प्रश्नान् क्रमेणोक्तान् नारदेन [1]सुरर्षिणा ॥ ६७ ॥
व्याचष्ट भगवान् शर्वः सर्वतः[2] प्रीतमानसः ।

संहितावतरणम्

संहिता सेयमाख्याता [3]नानामन्त्रार्थगोचरा ॥ ६८ ॥
पञ्चरात्रमयी दिव्या नाम्नाहिर्बुध्न्यपूर्विका[4] ।
अर्थैः परकृतिप्रायैः पुराकल्पैश्च संयुता ॥ ६९ ॥
नानासिद्धान्तसंभेदा नानाविद्योपशोभिता[5] ।
शतद्वयमिहाध्यायाश्चत्वारिंशच्च दर्शिताः ॥ ७० ॥
ततो द्वापरवेलायां मनुष्याणां हिताय वै ।
अध्यायानां शतेनाथ विंशत्या च समन्विता ॥ ७१ ॥
अतिविस्तरमुत्सृज्य [6]गुह्येन प्रतिसंस्कृता ।
ततोऽपि बुद्धिसंकोचान्मनुष्याणां हिताय वै ॥ ७२ ॥

[1] महर्षिणा D.
[2] सर्वज्ञः A B C E F J.
[3] नानातंत्रार्थ D.
[4] रूपिका A B C E.
[5] शोभिनी C E F.
[6] गुहेन D.

यातिं द्वापरसन्ध्यंशे व्यासस्यानुमतेर्मया[1] ।
[2]षष्ट्यध्यायैरियं भूयः संहिता प्रतिसंस्कृता ॥ ७३ ॥
उपन्यास्थद्यथाप्रश्नं नारदो भगवानृषिः ।
निरुवाच यथा शर्वस्तान्[3] सर्वांस्त्वं निबोध मे ॥ ७४ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां शास्त्रावतारो नाम
प्रथमोऽध्यायः

श्लोकाः ७४

1 मते मया D J.
2 षष्ट्या J.
3 ताः सर्वास्त्वं J.

षाड्गुण्यब्रह्मविवेको नाम द्वितीयोऽध्यायः

अहिर्बुध्न्यं प्रति नारदप्रश्नः

नारदः—

मन्त्रग्रामानशेषांस्तान्[1] सूर्यवैश्वानरोपमान् ।
अनायासेन जग्राह हरेश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ १ ॥
सांसिद्धिकप्रभावोऽयमस्य सांसर्गिकोऽपि वा ।
[2]किं तत् सुदर्शनं नाम कश्च शब्दार्थ उच्यते ॥ २ ॥

अहिर्बुध्न्येन संकर्षणात् स्वस्य ज्ञानप्राप्तिकथनम्

अहिर्बुध्न्यः—

शृणु नारद तत्त्वेन यत् तज्ज्ञानमनुत्तमम् ।
वर्षायुतगणान् घोरं तपस्तप्त्वा मया पुरा ॥ ३ ॥
[3]प्राप्तं संकर्षणात् साक्षाद् विज्ञानबलवारिधेः ।
ब्रह्मादिषु यदन्येषु [4]न महर्षिषु विद्यते ॥ ४ ॥
सुदर्शनस्वरूपं तत् प्रोच्यमानं मया शृणु ।
श्रुते [5]यत्राखिलाधारे संशयास्ते न सन्ति वै[6] ॥ ५ ॥

[1] यान् A B C.
[2] क्व A B C F.
[3] प्राप्तः A.
[4] महर्षिषु न A B C E F J.
[5] यन्त्राखिलाधारे D.
[6] ते E F J.

परब्रह्मस्वरूपसंक्षेपः

अनाद्यन्तं परं ब्रह्म यत् तदक्षरमव्ययम् ।
अनामरूपसंभेद्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ ६ ॥
सर्वशक्ति समस्ताख्यं[1] षाड्गुण्यमजरं ध्रुवम् ।

सुदर्शनशब्दार्थनिरूपणम्

तस्य स्यामिति संकल्पो भावतोऽभावतोऽपि वा ॥ ७ ॥
स्वातन्त्र्याननुयोज्येन रूपेण परिवर्तते ।
यत् तत् [2]प्रेक्षणमित्युक्तं दर्शनं तत् प्रगीयते ॥ ८ ॥
वस्तुतः कालतो देशात् तस्य [3]त्वव्याहतिर्हि या ।
पूजा सात्र सुशब्दार्थस्तत् सुदर्शनमीर्यते ॥ ९ ॥

सर्वस्य सुदर्शनाधीनत्वम्

कारणं जगतो यत् तदाधारो जगतश्च यः[4] ।
प्रमाणं जगतो यत् तत् प्रमाणार्थोऽखिलश्च यः ॥ १० ॥
तत्राधिकारिणो ये च विभागा ये च तद्गताः ।
रक्षाविधिश्च यस्तस्य स च यस्य प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
सर्वं सुदर्शनायत्तं सुदर्शनमयं च यत् ।
इति सांसिद्धिकं रूपं तस्य सर्वातिशायि च ॥ १२ ॥

1 समस्ताख्या D B.
2 प्रोक्षणम् A B C E F.
3 त्वविहतिर्यथा E F J.
4 यत् D.

अस्त्रग्रामेष्वशेषेषु यत् तत् सामर्थ्यमैश्वरम् ।
एतदीयमशेषं तदित्याप्तं स्वेन तत् स्वकम्[1] ॥ १३ ॥

पुनर्नारदकृताः प्रश्नाः

नारदः—

देवदेव जगन्नाथ लोकत्रितयशंकर ।
विमुह्यतीव चित्तं मे संशयो बहुलीकृतः ॥ १४ ॥
षाड्गुण्यं किं परं ब्रह्म किंप्रकारं[2] च तद्भवेत् ।
संकल्पः कीदृशस्तस्य कथं दर्शनतास्य च ॥ १५ ॥
कथं चाविहतिस्तस्य [3]सर्वदेशातिगोचरा ।
किं कारणं च जगतः कीदृशं किंविधं च तत् ॥ १६ ॥
को वा जगत आधारः कीदृक् कतिविधश्च सः ।
किं तत् प्रमाणमित्युक्तं कीदृक् कतिविधं च तत् ॥१७॥
प्रमाणार्थश्च को नाम कीदृक् कतिविधश्च सः ।
के तेऽधिकारिणो नाम कीदृशाः किंविधाश्च ते ॥ १८ ॥
सर्वस्यास्य च का रक्षा तद्विधिः कश्च किंविधः ।
कश्च तत्राधिकार्यर्थः स च किंगुण इष्यते ॥ १९ ॥
एतन्मे भगवन् ब्रूहि प्रश्नजातमशेषतः ।
उपसंगृह्य चरणावुपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ २० ॥

[1] इत्याप्तस्वेन तत् स्वकम् A B C D.
[2] किंप्रकारश्च A B C.
[3] सर्वदेवा A B C D.

दुर्वासाः—

ततो दर्शनपूताय प्रणिपत्याभियाचते ।
उपसन्नाय मुनये सर्वं व्याचष्ट शंकरः ॥ २१ ॥

विस्तरेण परब्रह्मस्वरूपनिरूपणम्

अहिर्बुध्न्यः—

एकं निर्दुःखनिःसीमसुखानुभवलक्षणम् ।
अनाद्यन्तं परं ब्रह्म नारायणमनामयम् ॥ २२ ॥
सर्वभूतकृतावासं सर्वं व्याप्य व्यवस्थितम् ।
निरवद्यमविक्षिप्तमतरङ्गार्णवोपमम् ॥ २३ ॥

परब्रह्मणः हेयप्रतिभटत्वं कल्याणगुणाकारत्वं च

अप्राकृतगुणस्पर्शमप्राकृतगुणास्पदम् ।
भवोदधेः परं पारं निष्कलङ्कं निरञ्जनम् ॥ २४ ॥
आकाराद् देशतः कालादनवच्छेदयोगतः ।
पूर्णं नित्योदितं व्यापि हेयोपादेयतोज्झितम् ॥ २५ ॥
इदमीदृगियत्ताभिरपरिच्छेद्यमञ्जसा ।

परब्रह्मणः परमात्मादिसकलशब्दवाच्यत्वम्

उपर्युपरि तत्त्वानां पूर्वपूर्वात्मभाविनाम् ॥ २६ ॥
पारम्येणात्मभावित्वात् परमात्मा प्रकीर्तितः ।
ओमित्यापन्नयोगेन सर्वतत्त्वप्रवेशतः[1] ॥ २७ ॥

[1] प्रवेशितः A B C.

षाड्गुण्यगुणयोगेन भगवान् परिकीर्तितः ।
समस्तभूतवासित्वाद् वासुदेवः प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥
आप्नोति [1]जगदित्येवमात्मत्वेन निरूपितः ।
रूपात् प्रकारतोऽव्यक्तेरव्यक्तः परिगीयते ॥ २९ ॥
सर्वप्रकृतिशक्तित्वात् सर्वप्रकृतिरीरितः ।
प्रधीयमानकार्यत्वात्[2] प्रधानः परिगीयते ॥ ३० ॥
नेतृत्वादनितृत्वाच्च नित्य इत्यपि पठ्यते ।
अननाददनाच्चापि ह्यनन्तः परिपठ्यते ॥ ३१ ॥
परितो मित्यभावाच्च प्रोक्तोऽपरिमितो बुधैः ।
अक्षयादक्षरः प्रोक्तो ह्यरिष्टो रिष्टवर्जनात् ॥ ३२ ॥
अविकार्यस्वभावत्वादव्याप्यत्वात् तथाच्युतः ।
रागादिदोषनिर्मुक्तेः समधीगोचरत्वतः ॥ ३३ ॥
सर्वोपादानतासाम्यात् समः संपरिकीर्तितः ।
ध्यानवर्त्मबहिर्भावात् स्वभावाननुयोगतः ॥ ३४ ॥
इयत्तयाप्यचिन्त्यत्वादचिन्त्यः परिकीर्तितः ।
जगन्ति प्रभवन्त्यस्मात् सर्वत्र प्रभवत्यपि ॥ ३५ ॥
प्रकृष्टश्च भवो यस्मात् प्रभवः परिकीर्तितः ।
सर्वप्रलयभूमित्वादव्ययो व्ययनाशनात् ॥ ३६ ॥
बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मेति श्रुतिगह्वरे ।
कपिलः श्रेष्ठविद्यत्वात् तेजिष्ठत्वाच्च कापिलः ॥ ३७ ॥

[1] मितमित्येवम् E J. [2] कारित्वात् प्रधानं D.

हितश्च रमणीयश्च गर्भो हृदयनामवान् ।
हिरण्यगर्भ इत्येवं योगिभिः समुदाहृतः ॥ ३८ ॥
अपनाशतपोयोगादपान्तरतपाः श्रुतः ।
[1]शिवंकरतया प्रोक्तः शिवः पाशुपते स्थितैः ॥ ३९ ॥
अदूरविप्रकर्षस्थैर्वस्तुतोऽनवगाहिभिः ।
इत्येवमादिभिः शब्दैस्तत्त्वं तदुपलक्ष्यते ॥ ४० ॥

प्रतिबन्धविगमे ब्रह्मानुभवसंभवः

[2]अनेकजन्मसंसिद्धपुण्यपापपरिक्षये ।
निकृत्ते वासनाजाले सम्यग्विज्ञानशस्त्रतः ॥ ४१ ॥
[3]त्रैगुण्योपरमे तत्तु स्वेनानुभवितुं क्षमम् ।
साक्षादिदमिति[4] व्यक्तं वाचा वक्तुं न शक्नुमः ॥४२॥

ब्रह्मणः प्रयत्नलभ्यत्वविरहः

संवत्सरसहस्राणि पक्षिराडिव संपतन् ।
नैवान्तं कारणस्यैति यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ ४३ ॥
उपर्युपरि गच्छन्तो [5]विशिक्षन्तस्तथा तथा ।
ज्ञानोद्यमदशायास्ते न व्यक्तिमधिकां गताः ॥ ४४ ॥
तत्र सर्वाणि तत्त्वानि निषीदन्ति परात्मनि ।

1 शिवः शिवंकरतया प्रोक्तः पाशुपतस्थितैः D.
2 अनेकजन्मसंसिद्धैः All MSS.
3 त्रैगुण्योपरमो यत्तत् B C J.
4 अति A B C E F.
5 विशिङ्क्षन्तः A B C E F.

भावाभावावुभौ प्रोतौ ज्ञानसूत्रमयात्मना ॥ ४५ ॥

ब्रह्मण: त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वम्

[1]सर्वप्रत्यक्षदर्शित्वात् सर्वात्मा तत् परं पदम् ।
अतीतानागते काले मध्यतः प्रतिसंहृते[2] ॥ ४६ ॥
वर्तमानं न तद् ब्रह्म नातीतं नैव भावि तत् ।
अग्रतः पृष्ठतो नैव नोर्ध्वतः[3] पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ ४७ ॥
न कल्माषं न विकलं न कृष्णं न च पिङ्गलम् ।
न [4]सारङ्गं पिशङ्गं न कपिलं नारुणं न च ॥ ४८ ॥
[5]न बभ्रु नकुलं नैव न श्यामं न च रोहितम् ।
न दीर्घं नैव च ह्रस्वं न स्थूलं नैव चाप्यणु ॥ ४९ ॥
न वृत्तं नाप्यपावृत्तं नाश्रितं तदनाश्रितम् ।
नैव भावो न चाभावस्तद्भावार्चितये न च[6] ॥ ५० ॥
न शीतं नापि चैवोष्णं नानुष्णाशीतमप्युत ।
न दुःखं न सुखं नैव निर्दुःखं सुखमव्रणम् ॥ ५१ ॥
न मूलं नापि तन्मध्यं नैवान्तं कस्याचिन्मुने ।
न शेते तन्न चैवास्ते न तिष्ठति न गच्छति ॥ ५२ ॥
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तं सर्वोपाधिविवर्जितम् ।
षाड्गुण्यं तत् परं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ॥ ५३ ॥

1 सर्वप्रत्यवमर्शित्वात् E F.
2 संहृतम् A B C J.
3 नोर्ध्वाधः B.
4 सारङ्गपिशङ्गं A B.
5 इदं श्लोकद्वयं D पुस्तक एव दृश्यते.
6 इत्थमेव पाठः सर्वत्र.

नारदः—

किं तत् षाड्गुण्यमित्युक्तं देवदेव जगत्पते ।
कथं च गुणहीनं तत् षाड्गुण्यं परिगीयते ॥ ५४ ॥

ब्रह्मणः षाड्गुण्यप्रपञ्चनम्

अहिर्बुध्न्यः—

अप्राकृतगुणस्पर्शं निर्गुणं परिगीयते ।
शृणु नारद षाड्गुण्यं कथ्यमानं मयानघ ॥ ५५ ॥

ज्ञानस्वरूपनिरूपणम्

अजडं स्वात्मसंबोधि नित्यं सर्वावगाहनम् ।
ज्ञानं नाम गुणं प्राहुः प्रथमं गुणचिन्तकाः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वं ज्ञानगुणकत्वं च

स्वरूपं ब्रह्मणस्तच्च गुणश्च[1] परिगीयते ।

शक्तिस्वरूपनिरूपणम्

जगत्प्रकृतिभावो यः सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥ ५७ ॥

ऐश्वर्यस्वरूपनिरूपणम्

कर्तृत्वं नाम यत् तस्य स्वातन्त्र्यपरिबृंहितम् ।
ऐश्वर्यं नाम तत् प्रोक्तं गुणतत्त्वार्थचिन्तकैः ॥ ५८ ॥

बलस्वरूपनिरूपणम्

श्रमहानिस्तु या तस्य सततं कुर्वतो जगत् ।

[1] गुणं च A B C D E F.

बलं नाम गुणस्तस्य कथितो [1]गुणचिन्तकैः ॥ ५९ ॥

वीर्यस्वरूपनिरूपणम्

तस्योपादानभावेऽपि विकारविरहो हि यः ।
वीर्यं नाम गुणः सोऽयमच्युतत्वापराह्वयम् ॥ ६० ॥

तेजःस्वरूपनिरूपणम्

सहकार्यनपेक्षा या तत् तेजः समुदाहृतम् ।

शक्त्यादिगुणपञ्चकस्य ज्ञानगुणप्रकारत्वम्

एते शक्त्यादयः पञ्च गुणा ज्ञानस्य कीर्तिताः ॥ ६१ ॥
ज्ञानमेव परं रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः ।
षाड्गुण्यं तत् परं ब्रह्म स्वशक्तिपरिबृंहितम् ।
बहु स्यामिति संकल्पं भजते तत् सुदर्शनम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां षाड्गुण्यब्रह्मविवेको नाम द्वितीयोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १३६

[1] गुणसत्तमैः A B C E F.

वैश्वरूप्यसंक्षेपो नाम तृतीयोऽध्यायः

नारदः—

षाड्गुण्यं तत् कथं ब्रह्म स्वशक्तिपरिबृंहितम्।
तस्य शक्तिश्च का नाम यया बृंहितमुच्यते ॥ १ ॥

सर्ववस्तूनां शक्तिरपृथक्सिद्धविशेषणम्

अहिर्बुध्न्यः—

शक्तयः [1]सर्वभावानामचिन्त्या अपृथक्स्थिताः।
स्वरूपे नैव दृश्यन्ते दृश्यन्ते कार्यतस्तु ताः ॥ २ ॥
सूक्ष्मावस्था हि सा तेषां सर्वभावानुगामिनी।
[2]इदंतया विधातुं सा न निषेद्धुं च शक्यते ॥ ३ ॥

शक्तीनामपर्यनुयोज्यत्वम्

सर्वैरननुयोज्या हि शक्तयो भावगोचराः।

परब्रह्मणोऽपि शक्तिरपृथक्सिद्धविशेषणम्

एवं भगवतस्तस्य परस्य ब्रह्मणो मुने ॥ ४ ॥
सर्वभावानुगा शक्तिर्ज्योत्स्नेव हिमदीधितेः।

[1] सन्ति भावानाम् B D E F.

[2] इयत्तया A B C.

भावाभावानुगा तस्य सर्वकार्यकरी विभोः ॥ ५ ॥
स्वातन्त्र्यरूपा सा विष्णोः प्रस्फुरत्ता जगन्मयी ।
उदितानुदिताकारा निमेषोन्मेषरूपिणी ॥ ६ ॥

भगवच्छक्तेरानन्दादिशब्दाभिधेयत्वम्

निरपेक्षतयानन्दा स्वतन्त्रा नित्यपूरणात् ।
स्वात्मभित्तिसमुन्मीलत्परावरजगत्स्थितिः[1] ॥ ७ ॥
नित्या कालापरिच्छेदात् पूर्णाकाराावियोगतः ।
व्यापिनी देशविभ्रंशाद्रिक्ता पूर्णा च सर्वदा ॥ ८ ॥
[2]जगत्तया लक्ष्यमाणा सा लक्ष्मीरिति गीयते ।
श्रयन्ती वैष्णवं भावं सा श्रीरिति निगद्यते ॥ ९ ॥
अव्यक्तकालपुंभावात्[3] सा पद्मा पद्ममालिनी ।
कामदानाच्च कमला पर्याप्तसुखयोगतः ॥ १० ॥
विष्णोः सामर्थ्यरूपत्वाद् विष्णुशक्तिः प्रगीयते ।
पालयन्ती हरेर्भावं विष्णुपत्नी प्रकीर्तिता ॥ ११ ॥
जगदाकारसंकोचात् स्मृता [4]कुण्डलिनी बुधैः ।
अनाहता बुधैः प्रोक्ता मनोवागाद्यनाहतेः ॥ १२ ॥
परमानन्दसंबोधा[5] मन्त्रसूक्ष्मतयापि च ।

[1] परात्परजगत्स्थितिः A B C E F.
[2] जगत्ता वक्ष्यमाणा सा लक्ष्मीरिति निगीर्यते A; जगत्तया वक्ष्यमाणा B C E F.
[3] पुंभावा C.
[4] कुङ्मलिनीत्यपि B.
[5] संबोधात् E F J.

[1]शुद्धसत्त्वाश्रयाद् गौरी ह्यदितिश्चाविशेषणात् ॥ १३ ॥
सर्वपुण्यकरीभावान्महीयस्यपि सा मही ।
तथानाहतशीर्ष्णी चानाहतोऽभ्युदयो यतः ॥ १४ ॥
प्राणयन्ती[2] स्वसंवित्त्या जगत्प्राणा इतीर्यते ।
[3]पराहतासुरूपत्वान्मन्त्रमाता प्रकीर्तिता ॥ १५ ॥
त्रायन्ती गायतः सर्वान् गायत्रीत्यभिधीयते ।
प्रकुर्वती जगत् स्वेन प्रकृतिः परिगीयते ॥ १६ ॥
मिमीते च तता चेति सा माता परिकीर्तिता ।
सर्वेषामविपर्यासाच्छिवंकरतया शिवा ॥ १७ ॥
तरुणी काम्यमानत्वात् तारा [4]संसारतारणात् ।
अविपर्यासरूपत्वात् सत्या सत्यद्वयान्वयात् ॥ १८ ॥
शान्ताशेषविकारत्वाच्छान्ता सा चिन्त्यते बुधैः ।
मोहानपनयन्ती सा मोहिनी मोहनादपि ॥ १९ ॥
इडा हविरधिष्ठानादिष्यमाणतयापि च ।
रमयन्तीति सा रन्ती रतिश्च परिकीर्तिता ॥ २० ॥
[5]विश्रुतिर्विश्रुता सद्भिः [6]स्मारयन्ती सरस्वती ।
अनवच्छिन्नभासत्वान्महाभासाभिधीयते ॥ २१ ॥
नामधेयैरियं तैस्तैर्नानाशास्त्रसमाश्रयैः ।

[1] शुद्धसत्त्वाश्रया A B C E F.
[2] प्राणयन्त्या E F.
[3] पराहतोस्व D; पराहतोघ A B C E F.
[4] साधारतारणात् D.
[5] विश्रुतेः E F J.
[6] सारयन्ती E J; साधयन्ती F.

[1]अन्वर्थैर्दर्शिताशेषविभवा[2] वैष्णवी परा ॥ २२ ॥
उदधेरिव च स्थैर्यं महत्तेव विहायसः ।
प्रभेव दिवसेशस्य ज्योत्स्नेव हिमदीधितेः ॥ २३ ॥
विष्णोः सर्वाङ्गसंपूर्णा[3] भावाभावानुगामिनी ।
शक्तिर्नारायणी दिव्या सर्वसिद्धान्तसंमता ॥ २४ ॥

शक्तिमतः शक्तिर्भिन्ना

देवाच्छक्तिमतो भिन्ना [4]ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
एष चैषा च शास्त्रेषु धर्मधर्मिस्वभावतः ॥ २५ ॥
भवद्भावस्वरूपेण तत्त्वमेकमिवोदितौ ।
स्वातन्त्र्येण स्वरूपेण विष्णुपत्नीयमद्भुता ॥ २६ ॥
यतो जगद्भविष्यन्ती क्वचिदुन्मेषमृच्छति ।

शक्तेः द्वैविध्यम्; भूतिशक्तेः त्रैविध्यम्

सहस्रायुतकोटचोघकोटिकोट्यर्बुदांशकः ॥ २७ ॥
लक्ष्मीमयः समुन्मेषः स द्विधा व्यवतिष्ठते ।
क्रियाभूतिविभेदेन भूतिः सा च त्रिधा मता ॥ २८ ॥
[5]अव्यक्तकालपुंभावात् तेषां रूपं प्रवक्ष्यते ।

[1] अनल्पैः D.
[2] विभावा D E J.
[3] संभूता D.
[4] ब्रह्मणा परमेष्ठिना E.
[5] अव्यक्तकालपुंभावम् D.

क्रियाशक्तेः भूतिशक्तिप्रवर्तकत्वम्

क्रियाख्यो [1]योऽयमुन्मेषः स भूतिपरिवर्तकः ॥ २९ ॥
लक्ष्मीमयः प्राणरूपो विष्णोः संकल्प उच्यते ।
स्वातन्त्र्यमूल इच्छात्मा प्रेक्षारूपः क्रियाफलः ॥ ३० ॥
उन्मेषो यः सुसंकल्पः सर्वत्राव्याहतः कृतौ ।
अव्यक्तकालपुंरूपां चेतनाचेतनात्मिकाम् ॥ ३१ ॥
भूतिं लक्ष्मीमयीं विष्णोः शक्तिं संभावयत्यसौ ।
अव्यक्तं परिणामेन कालं कलनकर्मणा ॥ ३२ ॥
पुरुषं [2]भोजनोद्योगैः सर्गे संयोजयत्ययम् ।
सामर्थ्यत्रितयादानाद् वियोजयति संचरे ॥ ३३ ॥
विषमे परिणामे यत् सामर्थ्यं त्रिगुणात्मनः ।
सृष्टौ दधाति तत् तस्मिन् विपर्यासं च संहृतौ ॥ ३४ ॥
अव्यक्तपुरुषोद्योगसंयोजनविधिक्रमम् ।
काले दधाति सर्गादौ विपर्यासं च संहृतौ ॥ ३५ ॥
पुंसश्च [3]बुद्धिसामर्थ्यमसामर्थ्यं च भोजने ।
संकल्पः कुरुते विष्णोः सर्गप्रतिविसर्गयोः ॥ ३६ ॥
त्रीनेतान् संहतान् सृष्टौ विहतान् प्रतिसंचरे ।
दधाति स्वेन रूपेण गुणो[4] मणिगणानिव ॥ ३७ ॥
स्थितौ च कुरुते रक्षां तेषां कार्यसमीक्षणात् ।

[1] योऽन्य उन्मेषः D. [2] भोजनोद्वेगैः सर्गः D.
[3] भुक्ति B D E J. [4] गुणे E F.

सर्वत्राव्याहतत्वं यत् तत् सुदर्शनलक्षणम् ॥ ३८ ॥

क्रियाशक्तेः वैविध्येन सर्वभावानुयायित्वम्

सोऽयं सुदर्शनं नाम [1]संकल्पः स्पन्दनात्मकः[2] ।
विभज्य बहुधा रूपं भावे भावेऽवतिष्ठते ॥ ३९ ॥

वैविध्यप्रपञ्चनम्

[3]व्याप्तिं सुदर्शनस्येमां प्रोच्यमानां मया शृणु ।
यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके कृतकृत्यत्वमश्नुते ॥ ४० ॥
षाड्गुण्यं यत् परं ब्रह्म या गतिर्योगिनां परा ।
नारायणः स विश्वात्मा भावाभावमिदं जगत् ॥ ४१ ॥
निष्कलेन स्वरूपेण [4]यदा प्राप्य नियच्छति ।
[5]सदा सत्ता हि या तस्य जगन्निर्माणशक्तिका ॥ ४२ ॥
सर्वभावात्मिका लक्ष्मीरहंता परमात्मनः ।
तद्धर्मधर्मिणी देवी भूत्वा सर्वमिदं जगत् ॥ ४३ ॥
निष्कलेन स्वरूपेण सापि [6]तद्वन्नियच्छति ।
तदीयैका [7]कला भूतिर्जगद्भवनसंज्ञिता[8] ॥ ४४ ॥
व्यापारो वास्तवस्तत्र जगन्नियमनात्मकः ।
निष्कला या क्रियाशक्तिर्लक्ष्म्याः सौदर्शनी कला ॥४५॥

1 संकल्पास्पन्दनात्मकः A B C.
2 स्पन्दनात्मनः E F.
3 प्राप्तिं A B C.
4 यदाज्ञाप्य D.
5 सदसत्ता हि A B C J.
6 तत्वं A B C E F.
7 काल A B C E F J.
8 संज्ञिका A B C E F J.

भजेते तौ यदा रूपं मनोनयननन्दनम् ।
रक्षार्थे जगतामीशौ चक्रपद्मे तदा क्रिया ॥ ४६ ॥
रक्षोपकरणं देवौ तौ यावद्यावदिच्छतः ।
शङ्खशार्ङ्गादिरूपेण तावत् तावत् सुदर्शनम् ॥ ४७ ॥
[1]प्रकाशाह्लादपातैर्यद्विश्वस्योपचिकीर्षतः ।
सूर्येन्दुवह्निरूपेण तदा चक्रं सुदर्शनम् ॥ ४८ ॥
देवदैत्यादिकान् भावान् यदा तौ भजतः स्वयम् ।
तत्तदस्त्रमयी देवी तदा सौदर्शनी क्रिया ॥ ४९ ॥
यदा विश्वोपकाराय शास्त्रं नानाफलाश्रयम् ।
कुरुतः सा क्रिया तत्र शासनं हृदयस्थितम् ॥ ५० ॥
यदा तौ भवतः शास्त्रं विश्वोपकृतये विभू[2] ।
तदा सा[3] शास्त्रतात्पर्यं क्रिया सौदर्शनी कला ॥५१॥
शास्त्राधिकारिणो[4] नाम यदा [5]तौ पितरौ ध्रुवौ ।
अधिकारस्तदा तेषां क्रियाशक्तिः सुदर्शनम् ॥ ५२ ॥
यदा शास्त्रार्थभूतौ तौ फलसाधनसंश्रयात्[6] ।
फलप्रसवसामर्थ्यं[7] क्रिया तत्र सुदर्शनम् ॥ ५३ ॥
पुरुषार्थास्तु चत्वारो यदा तौ भवतः[8] स्वयम् ।
आत्मतर्पणसामर्थ्यं तदा चक्रं सुदर्शनम् ॥ ५४ ॥

[1] प्रतापा D.
[2] विभो A; विभोः B; विभूः D.
[3] तु B.
[4] कारिणौ A B C E F.
[5] तावितरौ A B C.
[6] संश्रयान् D.
[7] सामर्थ्या A B C.
[8] भजतः D.

यदा मन्त्रमयीं रक्षां भजतो जगतां हिते ।
मन्त्रयन्त्रमयी देवी क्रियाशक्तिस्तदा त्वियम् ॥५५॥
वैश्वरूप्यस्य संक्षेपः क्रियाशक्तेः प्रदर्शितः ।
सुदर्शनात्मिकायास्ते किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥५६॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां क्रियाशक्तेर्वैश्वरूप्य-प्रदर्शनं नाम तृतीयोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १९२

प्रतिसंचरवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः

नारदः—

भगवन् देवदेवेश सर्वज्ञ वृषकेतन ।
किं तत् कारणमित्युक्तं सृष्टये [1]यत् प्रवर्तते ॥ १ ॥
सुदर्शनेन यद् व्याप्तं रूपतः कार्यतोऽर्थतः ।
विस्तरेण ममाचक्ष्व जगतः कारणं परम् ॥ २ ॥

प्राकृतप्रलयवर्णनम्

अहिर्बुध्न्यः—

प्रोच्यमानं मया तत्त्वं कारणस्यावधारय ।
तत्र तावन्निबोधेमं प्राकृतं प्रतिसंचरम् ॥ ३ ॥
येन कालेन सा विद्या प्रकृतिर्मूलसंज्ञिता[2] ।
सस्यादिसृष्टये धेनुरभवन्मेघरूपिणी ॥ ४ ॥
कालेन तावता सा तु चिकीर्ष्ये प्रतिसंचरे ।
अधेनुर्नीरसा शुष्का भवत्यव्यक्तसंज्ञिता ॥ ५ ॥

नारदः—

[3]कालेन कियता सर्गः सा धेनुः कामरूपिणी ।

[1] तत् D. [2] स्थूलसंज्ञिता A B C E F J.

[3] कालेन तावता सा तु चिकीर्षे प्रतिसंचरे J; अयं श्लोकः D पुस्तके न दृश्यते.

अधेनुः सा भवेद् देवी यावता प्रतिसंचरे ॥ ६ ॥

प्रतिसंचरकालपरिमाणम्

अहिर्बुध्न्यः—

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
तास्तु त्रिंशत् क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादश स्मृतः ॥ ७ ॥
ते तु पञ्चदशाहः स्यात् तावती रात्रिरिष्यते ।
ते[1] पञ्चदश पक्षः स्यात् पक्षौ द्वौ मास [2]इष्यते ॥ ८ ॥
संवत्सरो मानुषस्तु तैर्द्वादशभिरिष्यते ।
कारुयः षोडशभिस्तैस्तु कारुयाब्दानां [3]तथा मुने ॥९॥

. . . .

विद्या धेनुरधेनुश्च भवेत् कालेन तावता ।
अधेन्वां तु ततस्तस्यां चिकीर्ष्ये[4] प्रतिसंचरे ॥ १० ॥

सर्वस्य पृथिव्यां लयः

नीरसं शुष्कमेवासीज्जगदेतच्चराचरम् ।
महावातेन संशुष्कं संदग्धं [5]च महाग्निना ॥ ११ ॥
आ शैलादा तृणाच्चैव यदा भूमौ समुन्नतम् ।
मानवेषु लयं यान्ति [6]तदा मानवमानवाः ॥ १२ ॥

[1] सर्वेषु पुस्तकेष्वयमेव पाठः.
[2] उच्यते E F J.
[3] तु यन्मुने D.
[4] चिकीर्षे J.
[5] तन्महाग्निना E J; तन्महात्मना F.
[6] तदेत्यादि पादद्वयं B C पुस्तकयोर्न दृश्यते.

मनुष्वेव लयं यान्ति मानवास्ते चतुःशतम् ।
एवं चेतनवर्गे तु मनुष्वेव लयं गते ॥ १३ ॥
मिथुनान्येव चत्वारि मनूनां केवलानि तु ।
कूर्मपृष्ठसमानायां भुवि तिष्ठन्ति वै मुने ॥ १४ ॥

पृथिव्या अप्सु लयः

[1]नारायणस्य संकल्पादव्याहतसुदर्शनात् ।
भूमेर्गन्धात्मकं सारं ग्रसन्त्यापस्तदा मुने ॥ १५ ॥
आत्तगन्धा यदा भूमिरम्भसा [2]कारणात्मना ।
[3]अतिभूय तदा पृथ्वीं मनवोऽप्सु व्यवस्थिताः ॥ १६ ॥
[4]भूमिस्त्वात्तरसा शश्वज्जहाति व्यक्तिनामनी ।
[5]प्रभवन्त्याप एतर्हि जगदेतच्चराचरम् ॥ १७ ॥

अपां तेजसि लयः

संकल्पादेव पूर्वस्मात् सुदर्शनमयाद्धरेः ।
अपामपि रसं सारं ज्योतिर्ग्रसति कारणम् ॥ १८ ॥
अतिभूय तदापस्तु मनवो ज्योतिषि स्थिताः ।
आपश्चात्तरसाः शश्वज्जहति व्यक्तिनामनी ॥ १९ ॥
देदीप्यमानमेतर्हि ज्योतिरेव जगन्मुने ।

[1] J omits verse 15. [2] करणात्मना A.
[3] अतिक्रम्य J. [4] आत्तगन्धा च सा भूमिर्जहाति व्यक्तिनामनी D.
[5] संभवन्त्यप एतर्हि A B C; संभवन्त्याप एतर्हि E F; संभवन्त्याप एताभिः J.

तेजसो वायौ लयः

संकल्पचोदितो विष्णोर्वायुः कारणसंज्ञितः ॥ २० ॥
ज्योतिषोऽप्यान्तरं रूपं सारं ग्रसति तद् ध्रुवम् ।
संकल्पचोदिता[1] विष्णोर्मनवोऽपि तदा मुने ॥ २१ ॥
अतिभूयाखिलं ज्योतिर्वायुमेव श्रयन्ति ते ।
आत्तरूपं तदा ज्योतिर्जहाति व्यक्तिनामनी ॥ २२ ॥
वायुर्दोधूयमानस्तु जगदेतच्चराचरम् ।

वायोराकाशे लयः

[2]ततः कारणमाकाशं विष्णोः संकल्पचोदितम् ॥ २३ ॥
सारं ग्रसति संस्पर्शं कारणं वै नभस्वतः ।
सुदर्शनेरिता विष्णोर्मनवोऽपि महामुने ॥ २४ ॥
नभस्येवावतिष्ठन्ते व्यतिभूय समीरणम् ।
आत्तस्पर्शस्तदा वायुर्जहाति व्यक्तिनामनी ॥ २५ ॥
भृशं शब्दायमानं तद्वियद्विश्वं चराचरम् ।

आकाशस्याहंकारे लयः

क्रियाशक्तीरितो विष्णोरहंकारोऽभिमानवान् ॥ २६ ॥
सारं ग्रसति शब्दाख्यं कारणं नभसो मुने ।
तयैव प्रेरिता विष्णोरतिभूय वियत्पदम् ॥ २७ ॥

[1] चोदितो A B C.

[2] J omits this line.

अहंकारेऽवतिष्ठन्ते मनवो भगवन्मयाः ।
आत्तशब्दं वियत् तच्च जहाति व्यक्तिनामनी ॥ २८ ॥
अहमित्येव तद्विश्वमहंकारात्मकं मुने ।

अहंकारस्य बुद्धौ लयः

अभिमानात्मकं [1]सारमहंकारस्य कारणम् ॥ २९ ॥
सुदर्शनेरिता विष्णोर्बुद्धिर्ग्रसति वै मुने ।
सुदर्शनेरिता विष्णोरतिभूय त्वहंकृतिम् ॥ ३० ॥
बुद्धावेवावतिष्ठन्ते मनवोऽष्टौ महामुने ।
आत्ताभिमानोऽहंकारो जहाति व्यक्तिनामनी ॥ ३१ ॥
बुद्धिरेवेदमखिलं व्यवसायवती मुने ।

बुद्धेस्तमसि लयः

सारमध्यवसायाख्यं बुद्धेः कारणमव्ययम् ॥ ३२ ॥
सुदर्शनेरितं विष्णोस्तमो ग्रसति कारणम् ।
सुदर्शनेरिता विष्णोर्मनवोऽपि महामुने ॥ ३३ ॥
अतिभूय तदा बुद्धिं तमस्येव श्रिताः स्थितिम् ।
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥ ३४ ॥
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं संस्तब्धं गुरु मोहनम् ।

इन्द्रियाणां भूतैः सह तत्तत्कारणेषु लयः

घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रं च पञ्चमम् ॥३५॥

[1] सारमभिमानस्य A B C D.

पायूपस्थं तथा पादौ हस्तौ वाक् चैव पञ्चमी[1] ।
द्वयोः पञ्चकयोर्द्वन्द्वं घ्राणपाय्वादिकं क्रमात् ॥ ३६ ॥
महीजलादिभिर्हेतौ लीयमानैः[2] स्वके स्वके ।
समं विलयमायाति सह [3]घ्राणादिवृत्तिभिः ॥ ३७ ॥
मनोऽहंकार इत्येतत् सवृत्ति करणद्वयम् ।
अहंकारे लयं याति बुद्धौ बोधनमिन्द्रियम् ॥ ३८ ॥
तम एवेदमखिलमिदानीमवतिष्ठते ।

तमसो रजसि लयः

स्थितिशक्तिर्हि या [4]चास्य तमसो गुरुतामयी ॥ ३९ ॥
रजो ग्रसति तां शश्वदीश्वरेच्छाप्रचोदितम् ।
इच्छया प्रेरिता विष्णोर्मनवोऽपि महामुने ॥ ४० ॥
रजस्येवावतिष्ठन्ते व्यतिभूय तमोगतिम् ।
आत्तसारं तमस्तत्तु जहाति व्यक्तिनामनी ॥ ४१ ॥
चलक्रियात्मकं दुःखं रज एव जगत् तदा ।

रजसः सत्त्वे लयः

या सा स्पन्दमयी शक्तिश्चलत्तात्मा[5] रजोमयी ॥ ४२ ॥
तां वै सुदर्शनादिष्टं सत्त्वं ग्रसति कारणम् ।
रजःस्था मनवश्चैव विष्णुसंकल्पचोदिताः ॥ ४३ ॥

1 पञ्चमम् A B C E F J.
2 लीयमाने E F J.
3 प्राणादि A B C D.
4 तस्य D.
5 चलितात्मा E. चलतात्मा A B C D F G J.

अतिभूय रजः सत्त्वं विशन्ति विमलं मुने ।
आत्तसारं रजस्तत्तु जहाति व्यक्तिनामनी ॥ ४४ ॥
लघु प्रकाशकं सत्त्वमिदमासीच्चराचरम् ।

सत्त्वस्य काले लयः

कालो नाम गुणो विष्णोः सुदर्शनसमीरितः ॥ ४५ ॥
सारं [1]प्रज्ञामयं सत्त्वादादत्ते ज्ञानकारणम् ।
अतिभूय तदा सत्त्वं मनवः कालसंश्रिताः ॥ ४६ ॥
काल एव जगत् कृत्स्नमिदमासीत् तदा मुने ।
आत्तसारं च तत् सत्त्वं जहाति व्यक्तिनामनी ॥४७॥

कालस्य नियतौ लयः

काली कालगता शक्तिर्या साशेषप्रकालिनी ।
नियतिर्नाम तां तत्त्वं ग्रसतीश्वरचोदिता ॥ ४८ ॥
[2]सुदर्शनेरितास्ते च मनवोऽष्टौ महामुने ।
अतीत्य कालतत्त्वं तां नियतिं प्रतिपेदिरे ॥ ४९ ॥
आत्तसारस्तदा कालो जहाति व्यक्तिनामनी ।
नियतिर्नाम सा विश्वमिदमासीच्चराचरम् ॥ ५० ॥

नियतेः शक्तौ लयः

महाविद्यामयी शक्तिर्नियतेर्या महामुने ।
शक्तिर्नाम तदा तां तु ग्रसतीश्वरचोदिता ॥ ५१ ॥

[1] प्रख्यामयमिति सर्वत्र.

[2] इत आरभ्य श्लोकत्रयं D J पुस्तकव्यतिरिक्तेषु नास्ति.

मनवोऽपीश्वरादिष्टा नियतिं तामतीत्य वै ।
शक्तिं मायामयीं विष्णोर्विशन्ति विपुलात्मिकाम् ॥
नियतिश्चात्तसारा सा जहाति व्यक्तिनामनी ।
अथ शक्तिरिदं विश्वं जगदासीच्चराचरम् ॥ ५३ ॥

शक्तेः कूटस्थपुरुषे लयः

आ चैतन्योन्मिषत्तायाः शक्तेः शक्तिः सनातनी ।
सुदर्शनेरितस्तां तु पुरुषो ग्रसति स्वयम् ॥ ५४ ॥
अतीत्य मनवः शक्तिं तं विशन्तीश्वरेरिताः ।
आत्तसारा तदा शक्तिर्जहाति व्यक्तिनामनी ॥
सर्वात्मा सर्वतःशक्तिः पुरुषः सर्वतोमुखः ।
सर्वज्ञः सर्वगः सर्वः सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ५६ ॥
[1]मनूनामेष कूटस्थः पुरुषो द्विचतुर्मयः ।
कृत्स्नकर्माधिकारो वै देवदेवस्य वै हरेः ॥ ५७ ॥
त्रयोदशानां भूम्यादिशक्त्यन्तानां महामुने ।
विलीनस्वस्वकार्याणां [2]काम्यवर्षशतस्थितिः ॥ ५८ ॥

कूटस्थपुरुषस्यानिरुद्धे लयः

पुंसस्त्रीणि शतानि स्युस्ततो मनुमयः पुमान् ।
चतुर्धा [3]स्वं विभज्याथ ब्रह्मक्षत्रादिभावतः ॥ ५९ ॥

[1] मरुतामेष A B.

[2] काम्यं वर्षशतं स्थितिम् D; काम्यं वर्षशतस्थिति A B C E F G J.

[3] सं A B C E F J.

स्वे स्वे स्थानेऽनिरुद्धस्य मुखबाह्वादिके मुने ।
[1]प्रलीयते क्षणेनैव तप्तायःपिण्डवारिवत् ॥ ६० ॥
ततोऽसौ भगवानेकः प्रलीनचिदचिन्मयः ।
शतानि दश षट् चाथ[2] वर्षाणामवतिष्ठते ॥ ६१ ॥

अनिरुद्धस्य प्रद्युम्नेऽप्ययः

अवस्थाय ततोऽप्येति प्रद्युम्नमजरं विभुम् ।
निरुध्य सर्वचेष्टाः स्वास्तावत्कालं स तिष्ठति ॥ ६२ ॥

प्रद्युम्नस्य संकर्षणेऽप्ययः

ततः प्रद्युम्नसंज्ञोऽसौ भगवान् पुष्करेक्षणः ।
अप्येति भगवन्तं तं संकर्षणमनामयम् ॥ ६३ ॥
कालं तिष्ठति तावन्तं सर्वदेवमयोऽच्युतः ।
चिदचित्खचितं विश्वं शुद्धाशुद्धमशेषतः ॥ ६४ ॥
तिलकालकवत् [3]स्वस्य देहे ज्ञानमये दधत् ।
उदयास्ताचलावेष देवः संकर्षणो बलः ॥ ६५ ॥
चिदिन्दोरचिदङ्कस्य कलास्ता अनुधावतः ।
अहीनमहरेतद्धि संकर्षणमयं परम् ॥ ६६ ॥
यत्र नानाविधा भावा व्यज्यन्ते स्वस्वयाख्यया[4] ।

संकर्षणस्य वासुदेवेऽप्ययः

शतानि षोडश स्थित्वा वर्षाणामयमच्युतः ॥ ६७ ॥

[1] प्रलीयन्ते A B C. [2] चायं B C D.
[3] स्वस्तिम् D. [4] ते स्वयाख्यया D J.

अप्येति भगवन्तं तं वासुदेवं सनातनम् ।
नासदासीत् तदानीं हि नो सदासीत् तदा मुने ॥ ६८ ॥
भावाभावौ [1]विलोप्यान्तर्विचित्रविभवोदयौ ।
अनिर्देश्यं परं ब्रह्म वासुदेवोऽवतिष्ठते ॥ ६९ ॥
सा रात्रिस्तत् परं ब्रह्म तदव्यक्तमुदाहृतम् ।
षण्णां युगानि विज्ञानबलादीनामशेषतः ॥ ७० ॥
त्रीणि यस्मिन् प्रलीयन्ते [2]यत् तत् सा रात्रिरुच्यते ।
[3]संकर्षणादिभूम्यन्तमञ्जनं विगतं यतः ॥ ७१ ॥
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं समत्वात् सम उच्यते ।
या सा भगवतः शक्तिरहंता सर्वभावगा ॥ ७२ ॥
अपृथक्चारिणी सत्ता महानन्दमयी परा ।
संकर्षणादिभूम्यन्तस्तस्याः कोट्यंश ईरितः ॥ ७३ ॥
सदसच्चिदचिद्रूपैर्यत्र[4] विश्वं प्रकाशते ।
तस्मिन्नुपरते शश्वद्विश्वकोलाहलोद्गमे ॥ ७४ ॥
अलक्ष्या[5] कार्यतः शक्तिर्देवाद्विजहती भिदाम् ।
प्रतिसंचरिकां शक्तिं क्रियां सौदर्शनीं [6]स्वकाम् ॥
संहृत्य बिभ्रती तां तु [7]स्थितिं संकल्परूपिणीम् ।
इन्धनाभावतो ज्वाला [8]वह्निभावं यथा गता ॥ ७६ ॥

[1] विलाप्यात: D.
[2] यत: सा A B C E F J.
[3] J omits 4 lines from here.
[4] रूपे यत्र E.
[5] अलक्ष्यकार्यत: All MSS. except D.
[6] स्विकाम् D.
[7] स्थितिसंकल्परूपिणी D.
[8] स्वस्य भावम् B C E F J.

ब्रह्मभावं व्रजत्येवं [1]सा शक्तिर्वैष्णवी परा।
नारायणः परं ब्रह्म शक्तिर्नारायणी च सा ॥ ७७ ॥
[2]व्यापकावतिसंश्लेषादेकं तत्त्वमिव स्थितौ।
[3]संकर्षणोदयो यावदहः[4] पौरुषमिष्यते।
तावती पौरुषी रात्रिः संहृताखिलवस्तुका ॥ ७८ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां प्रतिसंचरवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः २७०

[1] स्व D.
[2] व्यापिका पतिसंश्लेषात् D.
[3] संकर्षणादयो A B C F.
[4] यावदहम् All MSS.

शुद्धसृष्टिवर्णनं नाम पञ्चमोऽध्यायः

अहिर्बुध्न्यः—

कार्यकारणवर्गस्य प्रलयोऽयं प्रदर्शितः ।
सुदर्शनमयीं सृष्टिं तस्य [1]वक्ष्यामि ते मुने ॥ १ ॥

प्रलयावस्थब्रह्मस्वरूपम्

प्रसुप्ताखिलकार्यं यत् सर्वतः समतां गतम् ।
[2]नारायणः परं ब्रह्म सर्वावासमनाहतम्[3] ॥ २ ॥
पूर्णस्तिमितषाड्गुण्यमसमीराम्बरोपमम् ।

शक्तिरूपाया लक्ष्म्याः क्वचिदुन्मेषः

तस्य स्तैमित्यरूपा या शक्तिः शून्यत्वरूपिणी ॥ ३ ॥
स्वातन्त्र्यादेव कस्माच्चित् क्वचित् सोन्मेषमृच्छति ।
आत्मभूता हि या शक्तिः परस्य ब्रह्मणो हरेः ॥ ४ ॥
देवी विद्युदिव व्योम्नि क्वचिदुद्द्योतते तु सा ।
शक्तिर्विद्योतमाना सा शक्तिरित्युच्यतेऽम्बरे ॥ ५ ॥

शक्तेर्विविधभावव्यञ्जकत्वम्

व्यनक्ति विविधान् भावान् शुद्धाशुद्धान् [4]समूर्तिकान् ।

[1] वक्ष्याम्यहं B C E F J. [2] नारायणमयं D. नारायणपरं J.
[3] अनागतम् D. [4] स्वभक्तिगान् D; स्वमूर्तिकान् E J. स्वमूर्तिगान् F.

तस्या उन्मेषमृच्छन्त्याः स्वातन्त्र्यं यत् स्वनिर्मितम् ॥
प्रेक्षणात्मा स संकल्पस्तत् सुदर्शनमुच्यते ।
सा क्रिया तद्धरेर्वीर्यं तत् तेजश्च बलं च तत् ॥ ७ ॥
[1]व्यज्यन्ते ये च ते भावाः स्वभित्तिपरिवर्तिताः ।
सा भूतिर्विष्णुशक्तिः सा शक्तेः कोट्यंशकल्पिता ॥
बहुभिर्द्वन्द्वभावैः सा शक्तिर्भूतमयी[2] स्थिता ।
शुद्धाशुद्धविभागेन चेत्यचेतनरूपतः ॥ ९ ॥
[3]काल्यकालविभेदेन व्यक्ताव्यक्तविभागतः ।
व्यङ्ग्यव्यञ्जनरूपेण[4] वाच्यवाचकभेदतः ॥ १० ॥
भोग्यभोक्तृविभेदेन देहदेहिविभेदतः ।
अन्यैश्चैवंप्रकारैः सा द्वन्द्वभेदैर्विभज्यते ॥ ११ ॥
एवं प्रकारभेदेन[5] या शक्तिर्हेतुतां गता ।
तां विजानीहि देवर्षे दिव्यां सौदर्शनीं कलाम् ॥१२॥
समीर्यते यथा वह्निर्मेघो वापि समीरणात् ।
तथा सुदर्शनेनैव विभूतिः प्रेर्यते कला ॥ १३ ॥
आनुलोम्येन सर्गे तु प्रातिलोम्येन संहृतौ ।
यथा संप्रेर्यमाणा सा सुदर्शननभस्वता ॥ १४ ॥

1 व्यज्यते A B C E F.
2 भूतमयैः A B C E F J.
3 कालाकाल्य A B C J.
4 व्यङ्ग्यव्यञ्जनभावेन A B C E F J.
5 भेदस्य A B C E F J.

दधाति विविधान् भावांस्तथा[1] मे [2]गदतः शृणु ।

शुद्धसृष्टिप्रपञ्चनम्

तत्र शुद्धमयं सर्गं विभूतेः प्रथमं शृणु ॥ १५ ॥
यत् तत् षाड्गुण्यमित्युक्तं ज्ञानैश्वर्यबलादिकम् ।
युगैस्तस्य त्रिभिः शुद्धा सृष्टिर्भूतेः[3] प्रवर्तते ॥ १६ ॥

गुणयुग्मत्रयात् व्यूहत्रयाविर्भावः

तत्र ज्ञानबलद्वन्द्वाद्रूपं सांकर्षणं हरेः ।
ऐश्वर्यवीर्यसंभेदाद्रूपं प्राद्युम्नमुच्यते ॥ १७ ॥
शक्तितेजःसमुत्कर्षादानिरुद्धी तनुर्हरेः ।
एते शक्तिमया व्यूहा गुणोन्मेषस्वलक्षणाः[4] ॥ १८ ॥

व्यूहत्रयेऽपि षाड्गुण्यानुवृत्तिः

षाड्गुण्यविग्रहा देवाः पुरुषाः पुष्करेक्षणाः ।
तत्र तत्रावशिष्टं यद् गुणानां द्वियुगं मुने ॥ १९ ॥
अनुवृत्तिं भजत्येव तत्र तत्र [5]यथायथम् ।

त्रिधा चातुरात्म्यस्थितिः

व्याप्तिमात्रं गुणोन्मेषो मूर्तीकार[6] इति त्रिधा[7] ॥
चातुरात्म्यस्थितिर्विष्णोर्गुणव्यतिकरोद्भवा ।

[1] तदा E F.
[2] वदतः A B C E F J.
[3] सृष्टिभूते A B C F; सृष्टिभूतैः E.
[4] सलक्षणः A B C E F.
[5] यथातथम् E; यथा तथा F J.
[6] मूर्तिकार इति All MSS.
[7] क्रिया A B C D.

संकर्षणस्य कृत्यम्

तत्र ज्ञानमयत्वेन देवः संकर्षणो [1]बली ॥ २१ ॥
व्यनक्त्यैकान्तिकं [2]मार्गं भगवत्प्राप्तिसाधनम् ।

प्रद्युम्नस्य कृत्यम्

वीर्यैश्वर्यमयो देवः प्रद्युम्नः [3]पुरुषोत्तमः ॥ २२ ॥
स्थितः शास्त्रार्थभावेन भगवत्प्राप्तिवर्त्मना ।

अनिरुद्धस्य कृत्यम्

शास्त्रार्थस्य फलं यत् तद् भगवत्प्राप्तिलक्षणम् ॥२३॥
प्रापयत्यनिरुद्धः [4]सन् साधकान् पुरुषोत्तमः ।
शास्त्रशास्त्रार्थतत्साध्यफलनिर्वाहका इमे ॥ २४ ॥
पुरुषाः पुण्डरीकाक्षा व्यूहाः शक्तिमया हरेः ।

परवासुदेवेन सह व्यूहस्य चातुरात्म्यम्

भगवान् वासुदेवश्च व्यूहाश्चैते त्रयो मुने ॥ २५ ॥
चातुरात्म्यमिदं विद्धि व्यक्ताव्यक्तस्वलक्षणम् ।

गुणोन्मेषस्वरूपप्रदर्शनम्

गुणाः शक्तिमया ये[5] ते ज्ञानैश्वर्यबलादयः ॥ २६ ॥
तेषां युगपदुन्मेषः स्तैमित्यविरहात्मकः ।
संकल्पकल्पितो विष्णोर्यः[6] स तद्व्यक्तिलक्षणः ॥

[1] बलः D. [2] रूपम् J.
[3] पुष्करेक्षणः D. [4] तत् A B C E F.
[5] एते B C J. [6] या स्थितिर्व्यक्तिलक्षणा A B C E F J.

भगवान् वासुदेवः स परमा प्रकृतिश्च सा।
शक्तिर्या [1]व्यापिनो विष्णोः सा जगत्प्रकृतिः परा ॥
शक्तेः शक्तिमतो [2]भेदाद् वासुदेव इतीर्यते।

सिसृक्षोर्वासुदेवात् संकर्षणाविर्भावः

सर्वशक्तिमयो देवो वासुदेवः सिसृक्षया ॥ २९ ॥
विभजत्यात्मनात्मानं यः स संकर्षणः स्मृतः।

तत्र दृष्टान्तः

भानावुदयशैलस्थे प्रभा यद्वद्विजृम्भते ॥ ३० ॥
उदयस्थे तथा[3] देवे प्रभा संकर्षणात्मिका।

तस्य षोडशशतवर्षप्रतीक्षणम्

अव्यापृता[4] शतान्येषा शक्तिस्तिष्ठति षोडश ॥३१॥
संकर्षणात्मिका साक्षाद् विज्ञानबलवारिधिः[5]।
अनन्तो भगवान् विष्णुः शक्तिमान् पुरुषोत्तमः॥३२॥
पूर्णस्तिमितषाड्गुण्यो निस्तरङ्गार्णवोपमः।
षण्णां युगपदुन्मेषाद् गुणानां स्वप्रचोदितात् ॥ ३३ ॥
अनन्त एव भगवान् वासुदेवः सनातनः।
तत्र ज्ञानबलोन्मेषात् स्वसंकल्पप्रचोदितात् ॥ ३४ ॥
अनन्त एव भगवान् देवः संकर्षणोऽच्युतः।

[1] व्यापिनी A B C E F J. [2] देवाद् A B C E F. देव: J.
[3] तदा A B C E F. [4] अव्यावृता D. [5] वारिधे: B C.

प्रद्युम्नाविर्भावः

स्थित्वा षोडश वर्षाणि देवः शक्तिमयोऽच्युतः ॥३५॥
[1]अनन्त एव भगवान् प्रद्युम्नः पुरुषोत्तमः ।
अंशांशेनोदिता शक्तिः प्राद्युम्नी भगवत्प्रभा ॥३६॥
अव्यापृता शतान्येषा तूष्णीं तिष्ठति षोडश ।

अनिरुद्धाविर्भावः

ततः शक्तिमयो देवः प्रद्युम्नः पुरुषोत्तमः ॥ ३७ ॥
शतानि षोडश स्थित्वा स्वसंकल्पप्रचोदितः ।
अनन्त एव भगवाननिरुद्धो भवत्युत ॥ ३८ ॥
अंशांशेनोदिता शक्तिरानिरुद्धी हरेः प्रभा ।
अव्यापृता शतान्येषा [2]तूष्णीं तिष्ठति षोडश ॥३९॥

व्यूहस्य षोडशशतवर्षानन्तरं सृष्टौ व्यापृतिः

शतानि षोडश स्थित्वानिरुद्धः शक्तिमानसौ ।
तदा व्याप्रियते सृष्टौ [3]पूर्वाभ्यां सह नारद ॥ ४० ॥
[4]व्यूहा एते विशालाक्षाश्चत्वारः पुरुषोत्तमाः ।

व्यूहानां हेयप्रतिभटत्वमनादित्वं च

निर्दोषा निरनिष्टाश्च निरवद्याः सनातनाः ॥ ४१ ॥
अनन्तमक्षरं [5]चैतच्चातुरात्म्यं महामुने ।

[1] A omits this line.
[2] शक्तिः A B C E F.
[3] व्यूहाभ्यां A B C E F J.
[4] व्यूहानां ते A B C.
[5] चैव A B C E F J.

निस्तरङ्गदशायां ते निःसत्ताः सक्तचिन्मयाः ॥ ४२ ॥
शक्त्यात्मका गुणोन्मेषदशायां ते व्यवस्थिताः ।
[1]तत्र स्थूलदशायां ते व्यक्तिभावमुपागताः ॥ ४३ ॥
जगतामुपकाराय सच्चिदानन्दलक्षणाः ।

चातुरात्म्यस्य मनआलम्बनार्थत्वम्

मनआलम्बनायैषा[2] चातुरात्म्यव्यवस्थितिः ॥ ४४ ॥

व्यूहात् व्यूहान्तराविर्भावः

आम्नासिषुरमुष्याश्च रहस्याम्नायवेदिनः ।
व्यूहान्तरविभावादीन् भेदान् संकल्पकल्पितान् ॥

द्वादश व्यूहान्तराणि

व्यूहान्तरं दश द्वे च केशवाद्याः प्रकीर्तिताः ।

वासुदेवात् केशवादित्रयम्

केशवादित्रयं तत्र वासुदेवाद् विभाव्यते ॥ ४६ ॥

संकर्षणात् गोविन्दादित्रयाविर्भावः

संकर्षणाच्च गोविन्दपूर्वं त्रितयमद्भुतम् ।

प्रद्युम्नात् त्रिविक्रमादित्रयाविर्भावः

त्रिविक्रमाद्यं त्रितयं प्रद्युम्नादुदितं मुने ॥ ४७ ॥

अनिरुद्धात् हृषीकेशादित्रयाविर्भावः

हृषीकेशादिकं तत्त्वमनिरुद्धान्महामुने ।

[1] ततः स्थूलदशायां ते मूर्तिभावमुपागताः D. [2] आलम्बना एषा B C E F.

व्यूहान्तरस्य त्रैविध्यम्

पराः स्वकारणान्तःस्थाः सूक्ष्मास्ते द्विभुजाः स्मृताः ॥
चतुर्भुजास्ते विज्ञेयाः स्थूलास्त्रिभुवनेश्वराः ।
चक्राद्यायुधविन्यासो यन्त्रतन्त्रेऽभिधास्यते ॥ ४९ ॥

विभवा एकोनचत्वारिंशत्

विभवाः पद्मनाभाद्यास्त्रिंशच्च नव चैव हि ।
पद्मनाभो ध्रुवोऽनन्तः शक्त्यात्मा मधुसूदनः ॥ ५० ॥
विद्याधिदेवः कपिलो विश्वरूपो विहंगमः ।
[1]क्रोडात्मा बडबावक्त्रो धर्मो वागीश्वरस्तथा ॥ ५१ ॥
एकाम्भोनिधिशायी च भगवान् कमठेश्वरः ।
[2]वराहो नारसिंहश्च [3]पीयूषहरणस्तथा ॥ ५२ ॥
श्रीपतिर्भगवान् देवः कान्तात्मामृतधारकः ।
राहुजित् कालनेमिघ्नः पारिजातहरस्तथा ॥ ५३ ॥
लोकनाथस्तु शान्तात्मा दत्तात्रेयो महाप्रभुः ।
न्यग्रोधशायी भगवानेकशृङ्गतनुस्तथा ॥ ५४ ॥
देवो वामनदेहस्तु सर्वव्यापी त्रिविक्रमः ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥ ५५ ॥
ज्वलत्परशुधृग्रामो [4]रामश्चान्यो धनुर्धरः ।
वेदविद्भगवान् कल्की पातालशयनः [5]स्मृतः ॥ ५६ ॥

[1] क्रोधात्मा D J. [2] परमो J. [3] पीयूषा E F J.
[4] रामश्चान्यश्चतुर्गतिः D E F G J. [5] प्रभुः D E F J.

त्रिंशच्च नव चैवैते पद्मनाभादयो मताः।

तेषामुत्पत्त्यादिकं सात्त्वतादौ ज्ञेयम्

यतश्चैषां समुत्पत्तिर्यो व्यापारो यदायुधम् ॥ ५७ ॥
या मूर्तिर्यादृशी चैव यत्र चैते व्यवस्थिताः।
भूषणानि विचित्राणि वासांसि विविधानि च ॥
बाह्यान्तःकरणानां च त्रयो वर्गाः सवृत्तयः।
संकल्पनिर्मिता शक्तिर्या तत्तत्कार्यगोचरा[1]।
सात्त्वते शासने सर्वं तत्तदुक्तं महामुने[2] ॥ ५९ ॥

अध्यायार्थोपसंहारः

इतीयं [3]शुद्धसृष्टिस्ते विष्णोः संकल्पकल्पिता।
भूत्यंशो लेशतः प्रोक्तः शृणु सृष्टिमथेतराम् ॥ ६० ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां शुद्धसृष्टिवर्णनं
नाम पञ्चमोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ३३०

[1] या सा तत्कार्यगोचरा A B C D E F J. [2] महामते E F.
[3] शुद्धसंसृष्टिः A B C E F J.

शुद्धेतरसृष्टिवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः

शक्तितद्वतोर्भेदवदभेदस्याप्युपपत्तिः

अहिर्बुध्न्यः—

योऽसौ नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
अहंभावात्मिका शक्तिस्तस्य तद्धर्मधर्मिणी ॥ १ ॥
ताविमावेकधैवोक्तौ भेद्यभेदकभावतः ।
पृथक्त्वेन च शास्त्रेषु जगद्धेतुतयोदितौ ॥ २ ॥

शक्तितद्वतोरपृथक्स्थितिः

नैव शक्त्या विना कश्चिच्छक्तिमानस्ति कारणम् ।
न च शक्तिमता शक्तिर्विनैका व्यवतिष्ठते ॥ ३ ॥

भगवतो लक्ष्म्याश्च प्रत्येकं जगत्कारणत्वव्यवहारकथनम्

तत्तद्गौरवमाश्रित्य तन्त्रवेदान्तपारगैः ।
जगद्धेतुतया देवावेकैकाविव दर्शितौ ॥ ४ ॥

शुद्धेतरसृष्टिकथनप्रतिज्ञा

इति व्यवस्थिते सृष्टिमुक्तशिष्टामिमां शृणु ।

भूतिशक्तेः स्वसंकल्परूपक्रियाशक्तिप्रवर्त्यत्वम्

येयं [1]भूतिमयी स्फूर्तिर्विष्णुशक्तेः पुरोदिता ॥ ५ ॥

[1] भूतमयी A B C J.

तस्याः संकल्पमय्यैव स्फूर्त्या सा बहु [1]नर्त्यते ।

योगालम्बनभूतव्यूहविभवादेः शुद्धिमयस्फूर्तिरूपत्वम्

भूतेः शुद्धिमयी स्फूर्तिः सा व्यूहविभवात्मिका[2] ॥६॥
यामालम्ब्य तरन्तीमं योगिनो भवसागरम् ।

शुद्धेतरसृष्टेः व्यूहविभवमूलकत्वम्

अथ शुद्धेतरा सृष्टिस्तन्मूलैव प्रवर्तते ॥ ७ ॥

तस्यास्त्रैविध्यम्

पुरुषश्चैव कालश्च गुणश्चेति त्रिधोच्यते ।
भूतिः शुद्धेतरा विष्णोः पुरुषो द्विचतुर्मयः[3] ॥ ८ ॥
[4]स मनूनां समाहारो ब्रह्मक्षत्रादिभेदिनाम् ।

प्रद्युम्नात् मिथुनचतुष्टयोत्पत्तिः

ब्राह्मणो ब्राह्मणी चैव मिथुनं तन्मनुद्वयम् ॥ ९ ॥
प्रद्युम्नस्य मुखाज्जातं स्वसंकल्पेन चोदितम् ।
उरसः क्षत्रियद्वन्द्वमूरुतश्च विशो द्वयम् ॥ १० ॥
पद्भ्यां शूद्रद्वयं चैव प्रद्युम्नस्य समुद्गतम् ।
समष्टिर्या मनूनां सा पुरुषो [5]द्विचतुर्मयः ॥ ११ ॥

[1] मन्यते A B C E F J.
[2] विभवादिका D.
[3] द्विचतुर्युगः A B C J.
[4] स मन्यूनां A B C D E; समानानां J.
[5] द्विचतुर्युगः A B C.

कालप्रकृतिसृष्टिः

[1]सूक्ष्मकालगुणावस्था सुदर्शनसमीरिता ।
प्रद्युम्नस्य ललाटाच्च भ्रुवोः कर्णादुदीरिता ॥ १२ ॥

अनिरुद्धाय पालनाज्ञादानम्

पुरुषः शक्तिरित्येतच्चेतनाचेतनात्मकम् ।
[2]वर्धयेत्यनिरुद्धाय प्रद्युम्नेनोपपाद्यते ॥ १३ ॥

तेन तद्वर्धनम्

अन्तःस्थपुरुषां[3] शक्तिं तामादाय स्वमूर्तिगाम्[4] ।
संवर्धयति योगेन ह्यनिरुद्धः स्वतेजसा ॥ १४ ॥

नियतिकालयोरुदयः

नियतिः काल इत्येवं शक्तिः संकल्पचोदिता ।
द्विधोदेत्यनिरुद्धात् सा यत् तत् कालमयं वपुः ॥ १५ ॥

गुणमय्याः प्रकृतेस्त्रैविध्यम्

यत्तद्गुणमयं रूपं शक्तेस्तस्याः प्रकीर्तितम् ।
सत्त्वं रजस्तम इति त्रिधोदेति क्रमेण तत् ॥ १६ ॥

सत्त्वादिभ्यो रजआद्युत्पत्तिः

सत्त्वाद्रजस्तमस्तस्मात् तमसो बुद्धिरुद्गता ।

[1] सूक्ष्मा A D E F.
[2] वर्धयत्यनिरुद्धाय A B C.
[3] पुरुषाः शक्तिं D.
[4] स्वमूर्तिकाम् B C; समूर्तिकाम् D.

बुद्धेरहंकृतिस्तस्या[1] भूततन्मात्रपञ्चकम् ॥ १७ ॥
एकादशकमक्षाणां मात्रेभ्यो भूतपञ्चकम् ।
भूतेभ्यो भौतिकं सर्वमित्ययं सृष्टिसंग्रहः ॥ १८ ॥

पुनर्विस्तरेण सृष्टिप्रपञ्चनप्रश्नः

नारदः—

भगवन् भगनेत्रघ्न तत्त्वविज्ञानवारिधे ।
आख्याहि [2]विस्तरेणाद्य भूतेरुन्मेषमद्भुतम् ॥ १९ ॥

तत्प्रपञ्चनम्

अहिर्बुध्न्यः—

शृणु नारद तत्त्वेन विष्णोः संकल्पकारिताम् ।
भूतेः परिणतिं चित्रां चिदचिद्वर्गसंकुलाम् ॥ २० ॥

परवासुदेवस्य नित्यविभूतिमत्ताप्रतिपादनम्

शुद्धा पूर्वोदिता सृष्टिर्या सा [3]व्यूहादिभेदिनी ।
सुदर्शनाख्यात् संकल्पात् तस्या एव प्रभोज्ज्वला ॥२१॥
ज्ञानानन्दमयी [4]स्त्याना देशभावं व्रजत्युत ।
स देशः परमं व्योम निर्मलं पुरुषात् परम् ॥ २२ ॥
निःसीमसुखसंतानमनवद्यमनाकुलम् ।
तत्रानन्दमया भोगा [5]लोकाश्चानन्दलक्षणाः ॥ २३ ॥

[1] तस्य All MSS.
[2] विस्तरेणेमं D.
[3] व्यूहाविभेदिनी A B C J.
[4] सारा J; 'सत्या' इत्यपि पाठान्तरमन्यकोशेषु.
[5] लोका आनन्द A B C E F J.

ज्ञानानन्दमया देहा मुक्तानां भावितात्मनाम् ।

श्रियः पत्युर्भगवतो नित्यमुक्तानुभाव्यत्वम्

सदा पश्यन्ति ते[1] देवाः पुरुषं पुष्करेक्षणम् ॥ २४ ॥
षाड्गुण्यविग्रहं देवं तादृश्या च श्रिया युतम् ।
संकल्पसाधिताशेषदेहदैहिकविस्तरम् ॥ २५ ॥
ईशानमस्य [2]सर्वस्य जगतस्तस्थुषस्पतिम् ।
सर्वावासमनावासं नारायणमनामयम् ॥ २६ ॥

मुक्तानां स्वरूपम्

तत् पदं प्राप्य [3]तत्त्वज्ञा मुच्यन्ते वीतकल्मषाः ।
त्रसरेणुप्रमाणास्ते रश्मिकोटिविभूषिताः ॥ २७ ॥
आविर्भावतिरोभावधर्मभेदविवर्जिताः ।

तेषामपुनरावृत्तिः

परमं तेऽध्वनः पारं वैष्णवं पदमाश्रिताः ॥ २८ ॥
[4]विशन्ति नेममध्वानं कालकल्लोलसंकुलम् ।

तेषां यथोपासनं फलप्राप्तिः

भक्तास्ते यादृशे रूपे संसारपदमाश्रिताः ॥ २९ ॥
तादृशं ते समीक्षन्ते परमव्योमवासिनः ।
विहृत्य सुचिरं कालं [5]कोट्योघप्रतिसंचरम् ॥ ३० ॥

[1] तं A B C J.
[2] देवस्य D; जगतः A B C.
[3] सर्वज्ञाः A B C E F J.
[4] J omits two lines from here.
[5] कोट्या संप्रतिसंचरम् A B C E F J.

ततो विशन्ति ते [1]दिव्यं षाड्गुण्यं वैष्णवं यशः ।

परमव्योम्नोऽशक्यवर्णनत्वम्

तदेतत् परमव्योम लेशतस्ते प्रदर्शितम् ॥ ३१ ॥
नैव वर्षायुतेनापि वक्तुं शक्योऽस्य विस्तरः ।

जीवसमष्टिपुरुषस्यार्वाचीनस्थानवर्तित्वम्

उक्तः कर्माधिकारो यः पुरुषस्ते चतुर्युगः ॥ ३२ ॥
अस्मात् स परमव्योम्नस्तिष्ठत्यर्वाचि[2] वै पदे ।
सर्वात्मनां समष्टिर्या कोशो मधुकृतामिव ॥ ३३ ॥
शुद्ध्यशुद्धिमयो भावो भूतेः स पुरुषः स्मृतः ।
अनादिवासनारेणुकुण्ठितैरात्मभिश्चितः ॥ ३४ ॥

स्वतः शुद्धानामप्यात्मनां भगवच्छक्त्या स्वरूपतिरोधानम्

[3]आत्मनो भूतिभेदास्ते सर्वज्ञाः सर्वतोमुखाः ।
भगवच्छक्तिमय्यैवं मन्दतीव्रादिभावया ॥ ३५ ॥
तत्तत्सुदर्शनोन्मेषनिमेषानुकृतात्मना ।
[4]सर्वतोऽविद्यया विद्धाः क्लेशमय्या वशीकृताः ॥ ३६ ॥

तिरोहितस्वरूपाणां चातूरूप्यम्

ब्रह्मक्षत्रादिभावेन चातूरूप्यं व्रजन्ति ते ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा इति विभेदतः ॥

[1] दैव्यम् D. [2] अर्वाचिके A B C E F. [3] आत्मानो D E F.
[4] सर्वतोऽविद्यया सिद्धाः क्लेशाशयवशीकृताः D.

आत्मानो जीवसंज्ञास्ते बन्धमोक्षौ [1]व्रजन्ति ते ।

तेषां कर्मपारवश्यात् पृथिव्यामवतरणम्

मनवो [2]नाम कूटस्थास्तेषामुक्ताः समष्टयः ॥ ३८ ॥
क्लेशाशयापरामृष्टाः [3]सर्वज्ञाः सर्वतोमुखाः ।
नित्यसिद्धा हि[4] भूत्यंशास्ते प्रोक्ता भगवन्मयाः ॥
आविर्भावतिरोभावैः स्वस्मिन्नात्मनि नारद ।
आत्मनो वर्तयन्तस्ते वैष्णवा आधिकारिकाः ॥ ४० ॥
विष्णोः संकल्परूपेण स्थित्वास्मिन् पौरुषे पदे।
योगेनावतरन्त्यंशैः स्थानात् स्थानं धरावधि ॥ ४१ ॥

अवतीर्णानां प्रजास्रष्टृत्वम्

सृष्टायां कर्मभूमौ ते मिथुनीभूय मानवान् ।
चतुःशतं सृजन्त्येते भूयो मानवमानवान् ॥ ४२ ॥
ते चापरिमिताः सर्वे विस्तारस्तत्र[5] वक्ष्यते ।

अनिरुद्धात् शक्त्युत्पत्तिः

अर्वाचीने पदे तस्मात् [6]पुरुषाद्धि चतुर्युगात् ॥ ४३ ॥
[7]सृष्टानिरुद्धतः शक्तिस्तत्सुदर्शनचोदितात् ।

शक्तौ कूटस्थमनूनामवतरणम्

सृष्टायामथ शक्तौ तु मनवोऽष्टौ महामुने ॥ ४४ ॥

[1] भजन्ति D. [2] मान All MSS. [3] सुसंज्ञाः A B C E F.
[4] विभूत्यंशास्ते D. [5] तस्य A B C E F J.
[6] पुरुषोऽधि चतुर्युगः A B C. [7] सृष्टोऽनिरुद्धतो देवाः A B C.

अवतीर्य स्वकात् स्थानाद्विष्णुसंकल्पचोदिताः ।
तिष्ठन्ति [1]कललीभूतास्तस्मिञ्शक्तिमये पदे ॥ ४५ ॥
कालो नाम गुणो नाम तस्या गर्भस्थितं द्वयम् ।

शक्तितो नियतेरुत्पत्तिः

कालस्य नियतिर्नाम सूक्ष्मः सर्वनियामकः ॥ ४६ ॥
उदेति प्रथमं शक्तेर्विष्णुसंकल्पचोदितः ।

तत्र मनूनां स्थितिः

मनवोऽवतरन्त्यत्र ते सुदर्शनचोदिताः ॥ ४७ ॥
यस्य स्याद्यादृशं रूपं यत्करं यत्स्वभावकम् ।
सुदर्शनप्रभावस्थं [2]तत्तन्नियमभावितम् ॥ ४८ ॥

नियतितः कालस्योत्पत्तिः

कालस्य [3]पावनं रूपं यत्तु तत्कलनात्मकम् ।
उदेति नियतेः सोऽथ कालः संकल्पचोदितः ॥ ४९ ॥

तत्र मनूनां स्थितिः

नियतेर्मनवोऽप्यत्र [4]काले ह्यवतरन्ति ते ।
कालः स [5]कलयत्येको विष्णुसंकल्पचोदितः ॥ ५० ॥
[6]कलयत्यखिलं [7]काल्यं नदीकूलं यथा रयः ।

[1] सकलीभूताः D. [2] तत्तन्नियति D.
[3] वाचनं D; पाचनं E F. [4] कालेऽपि D. [5] कालयति E F.
[6] कालयति E F. [7] कार्यम् A B C.

कालात् क्रमेण गुणमयरूपोत्पत्तिः

यत्तद्गुणमयं रूपं शक्तेः पूर्वं समीरितम् ॥ ५१ ॥
सोपानक्रमतः कालात् तद्गौणं [1]व्यज्यते वपुः ।

तत्र प्रथमं सत्त्वोत्पत्तिः

सत्त्वं तत्र लघु स्वच्छं गुणरूपमनामयम् ॥ ५२ ॥
प्रथमं व्यज्यते कालान्मनवोऽवतरन्त्यतः ।

आनिरुद्धया वैष्णवमूर्त्या तस्याधिष्ठानम्

आनिरुद्धी ततो मूर्तिः स्वसंकल्पप्रचोदिता ॥ ५३ ॥
अधितिष्ठति तत् सत्त्वं विष्णुनाम्नैव नामभाक् ।

तत एव तस्य सुखरूपत्वं स्वच्छत्वं च । सत्त्वाद्रजउत्पत्तिः

तदेतत् सकलं स्वच्छं सुखमासीदनाकुलम् ॥ ५४ ॥
अन्तःस्थमनुकं सत्त्वमन्तःस्थाच्चिद्गुणं मुने ।
विष्णुनाधिष्ठितं तस्माद्विष्णुसंकल्पचोदितात् ॥ ५५ ॥
रजो नाम गुणः [2]सत्त्वात् तस्मादाविर्भवत्यलम् ।

तत्र मनूनां स्थितिः

मनवोऽवतरन्त्यत्र सत्त्वात् संकल्पचोदिताः ॥ ५६ ॥

तस्यानिरुद्धाधिष्ठितब्रह्मरूपत्वम्

ब्राह्मी मूर्तिर्गुणं तं चाप्यानिरुद्ध्यधितिष्ठति ।

[1] विद्यते A B C. [2] सत्त्वं तस्मिन्नाविर्भवत्यलम् A B C.

अतस्तस्य दुःखरूपत्वम्

तदेतत् प्रचलं दुःखं रजः शश्वत्प्रवृत्तिमत् ॥ ५७ ॥
लोलीभूतमिदं तच्च [1]विश्वमन्तःस्थितं तदा ।

रजसस्तमउत्पत्तिः

ब्रह्मणाधिष्ठितात् तस्मादन्तःस्थमनुकान्मुने ॥ ५८ ॥
संकल्पचोदितं विष्णोस्तमो नाम गुणोऽभवत् ।

तत्र मनूनां स्थितिः

मनवोऽवतरन्त्यत्र ते सुदर्शनचोदिताः ॥ ५९ ॥

तस्यानिरुद्धाधिष्ठितरुद्ररूपत्वम्

रुद्रो नाम गुणस्तं चाप्यानिरुद्धयधितिष्ठति ।

अतस्तस्य मोहनादिरूपत्वम्

गुरु विष्टम्भनं शश्वन्मोहनं चाप्रवृत्तिमत् ॥ ६० ॥
तत् तमो नाम [2]भणितं गुणसागरपारगैः ।

अंशतो गुणत्रयसाम्यापत्तिः

सुदर्शनमयेनैव संकल्पेनात्र वै हरेः ॥ ६१ ॥
[3]चोद्यमानेऽपि सृष्ट्यर्थं पूर्णं गुणयुगं तदा ।
अंशतः साम्यमायाति विष्णुसंकल्पचोदितम् ॥ ६२ ॥

[1] विमलं तत्स्थितं तदा A B C.
[2] गुणितम् A B C.
[3] चोद्यमानोऽपि B C.

तस्यैव प्रकृतित्वम्

त्रैगुण्यं नाम तत्त्वज्ञैस्तत् तमः परिगीयते ।

प्रकृतिपर्यायशब्दाः

गुणसाम्यमविद्या च स्वभावो योनिरक्षरम् ।
अयोनिर्गुणयोनिश्चेत्याद्यास्त्रैगुण्यवाचकाः ॥ ६३ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां शुद्धेतरसृष्टिवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ३९३

शुद्धेतरसृष्टिवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः

प्रकृतिपुरुषकालानां समष्टिः

अहिर्बुध्न्यः—

[1]अन्यूनानतिरिक्तं यद् गुणसाम्यं तमोमयम् ।
तत् सांख्यैर्जगतो मूलं प्रकृतिश्चेति कथ्यते ॥ १ ॥
क्रमावतीर्णो यस्तत्र चतुर्मनुयुगः पुमान् ।
समष्टिः पुरुषो योनिः स कूटस्थ इतीर्यते ॥ २ ॥
यत् तत् कालमयं तत्त्वं जगतः संप्रकालनम्[2] ।
स तयोः कार्यमास्थाय संयोजकविभाजकः ॥ ३ ॥

भगवत्संकल्पचोदितात् त्रितयादस्मात् महदाद्युत्पत्तिः

मृत्पिण्डीभूतमेतत्तु कालादित्रितयं मुने ।
विष्णोः सुदर्शनेनैव स्वस्वकार्यप्रचोदितम् ॥ ४ ॥
महदादिपृथिव्यन्ततत्त्ववर्गोपपादकम् ।

प्रकृतिः स्वरूपतः स्वभावतश्च परिणामिनी

पयोमृदादिवत् तत्र प्रकृतिः परिणामिनी ॥ ५ ॥

[1] अथ न्यूनातिरिक्तम् A B C E F; अथ मानातिरिक्तम् J.
[2] संप्रकारणम् J.

पुरुषः स्वरूपतोऽपरिणामी

पुमानपरिणामी सन् संनिधानेन कारणम् ।

कालस्य प्रकृतिपुरुषपाचकत्वम्

कालः पचति तत्त्वे द्वे प्रकृतिं पुरुषं च ह ॥ ६ ॥

प्रकृतेर्महत्तत्त्वोत्पत्तिः

पुरुषाधिष्ठितात् तस्माद्विष्णुसंकल्पचोदितात् ।
कालेन कलिताच्चैव गुणसाम्यान्महामुने ॥ ७ ॥
महान् नाम महत्तत्त्वमव्यक्तादुदितं मुने ।

महत्तत्त्वपर्यायाः

विद्या [1]गौर्यवनी ब्राह्मी वधूर्वृद्धिर्मतिर्मधुः ॥ ८ ॥
[2]अख्यातिरीश्वरः प्राज्ञेत्येते तद्वाचका मुने ।

महतस्त्रैविध्यम्

कालो बुद्धिस्तथा प्राण इति त्रेधा स गीयते ॥ ९ ॥
तमःसत्त्वरजोभेदात् तत्तदुन्मेषसंज्ञया ।
कालस्त्रुटिलवाद्यात्मा बुद्धिरध्यवसायिनी ॥ १० ॥
प्राणः प्रयतनाकार इत्येता महतो भिदाः ।

तत्र सात्त्विकस्य चातुर्विध्यम्

धर्मो ज्ञानं विरागश्चाप्यैश्वर्यमिति संज्ञया ॥ ११॥
महतः सात्त्विकं रूपं चतुर्धा प्रविभज्यते ।

[1] गौर्युवती ब्रह्मा D.   [2] इदमर्धं सर्वत्रैवमेव पठ्यते.

तामसस्यापि चातुर्विध्यम्

[1]अधर्माज्ञानावैराग्यमनैश्वर्यं च तामसम् ॥ १२ ॥

महत्तत्त्वे मनूनामवस्थितिः

विद्याया उदरेऽष्टौ ते सुदर्शनसमीरिताः ।
मनवो गर्भतां यान्ति सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ॥ १३ ॥

तत्र बुद्ध्युत्पत्तिः

बोधनं नाम वैद्यं तदिन्द्रियं तेषु जायते ।
येनार्थानध्यवस्येयुः सदसत्प्रविभागिनः[2] ॥ १४ ॥

महतोऽहंकारोत्पत्तिः

विद्याया उदरे तत्राहंकृतिर्नाम जायते ।
संकल्पाचोदिता विष्णोश्चोदितायाः सुदर्शनात् ॥१५॥

अहंकारपर्यायाः

अहंकारोऽभिमानश्च प्रजापतिरहंकृतिः ।
अभिमन्ता च बोद्धा चेत्यस्याः पर्यायवाचकाः ॥ १६ ॥

अहंकारस्य त्रैविध्यम्

तस्य वैकारिकं नाम रूपं सात्त्विकमुच्यते ।
तैजसं राजसं रूपं भूतादिर्नाम तामसम् ॥ १७ ॥

[1] अधर्माज्ञानसामान्यम् D. [2] प्रविभागतः D J.

अहंकारस्य रूपभेदाः

कामः क्रोधश्च लोभश्च मानश्चावमतिस्तृषा ।
इत्यहंकृतिरूपाणि दर्शितानि [1]मुने तव ॥ १८ ॥

अहंकारे मनूनामवस्थितिः

नानाविभवयुक्तायामुत्पन्नायामहंकृतौ ।
तदन्तर्गर्भमायाति मनूनां तच्चतुर्युगम् ॥ १९ ॥

अहंकारात् मनउत्पत्तिः

सुदर्शनेरितं विष्णोराहंकारिकमिन्द्रियम् ।
मनो नाम मनूनां तज्जायते चिन्तनात्मकम् ॥ २० ॥
मनस्वी बुद्धिमांश्चापि गर्भो मनुमयस्तथा ।

भूतादेः शब्दतन्मात्रोत्पत्तिः

भूतादेः शब्दतन्मात्रं तामसादथ जायते ॥ २१ ॥

तस्मादाकाशोत्पत्तिः

वियच्च शब्दतन्मात्राज्जायते शब्दलक्षणम् ।

आकाशस्य गुणकर्मणी

शब्दैकगुणमाकाशमवकाशप्रदायि च ॥ २२ ॥

आकाशे मनूनां स्थितिः

तदन्तर्गर्भतां यान्ति विष्णुसंकल्पचोदिताः ।

[1] महामुने D.

मनवोऽष्टौ महाबुद्धे तदा वैकारिकात् पुनः ॥ २३ ॥

श्रोत्रवाचोरुत्पत्तिः

श्रोत्रं वागिति विज्ञानकर्मेन्द्रिययुगं मुने ।
समीक्षयैव देवस्य मनुषु प्रतिजायते ॥ २४ ॥

मनूनां तद्वैशिष्ट्यम्

श्रोत्रवानथ वाग्मी च गर्भो मनुमयस्तथा ।

अथ स्पर्शतन्मात्रोत्पत्तिः

सुदर्शनेरिताद्विष्णोर्भूतादेः स्पर्शमात्रकम् ॥ २५ ॥

तस्माद्वायूत्पत्तिः

जायते स्पर्शवान् वायुस्तस्मादपि च जायते ।

वायोः क्रियाभेदाः

शोषणं [1]प्रेरणं चेष्टा व्यूहनं च समूहनम् ॥ २६ ॥
क्रियाभेदा इमे तस्माज्जायन्ते वायुतो मुने ।

त्वक्पाण्योरुत्पत्तिः

वैकारिकादहंकारात् त्वक्पाणिद्वितयं मुने ॥ २७ ॥
ज्ञानकर्मेन्द्रियद्वन्द्वं संकल्पात् तस्य जायते ।

वायौ मनूनां स्थितिः

तदन्तर्गर्भतां याति तदा मनुमयः पुमान् ॥ २८ ॥

1 पोषणम् A B C E F J.

तेषां त्वक्पाणिवैशिष्ट्यम्

चेष्टमानस्तदा गर्भो विष्णुसंकल्पचोदितः ।
त्वक्पाणिद्वयवानासीत् [1]स्पर्शादानादिसिद्धये ॥ २९ ॥

रूपतन्मात्रतेजसोरुत्पत्तिः

तामसादथ भूतादेः सुदर्शनसमीरितात् ।
जायते रूपमात्रं तु ज्योतिस्तस्माच्च रूपवत् ॥ ३० ॥

तेजसः क्रियाभेदाः

रूपं व्यक्तिस्तथा पाकः कान्तिर्दीप्तिरितीदृशाः ।
जायन्ते तैजसा भेदा भेदाद्वैकारिकात् तथा ॥ ३१ ॥

चक्षुःपादयोरुत्पत्तिः

सुदर्शनेरिताज्जातं चक्षुःपादयुगं मुने ।

तेजसि मनूनां स्थितिः

तदन्तर्गर्भतां यान्ति ते सुदर्शनचोदिताः ॥ ३२ ॥

तेषां चक्षुःपादवैशिष्ट्यम्

मनवो रूपवन्तस्ते कान्तिदीप्त्यादिशालिनः ।
चक्षुष्मन्तः पादवन्तो [2]वीक्षणाटनयोगिनः ॥ ३३ ॥

रसतन्मात्राम्भसोरुत्पत्तिः

तामसादथ भूतादेर्विष्णोरीक्षानियोजितात् ।

[1] स्पर्शदानादि A B C D.

[2] वीक्षणायन E J.

जायते रसमात्रं तु जायन्तेऽम्भांसि वै ततः ॥ ३४ ॥

तत्क्रियाभेदाः

जायन्तेऽथ गुणास्तेषां रसस्नेहद्रवादयः ।

रसनोपस्थेन्द्रियोत्पत्तिः

अथ वैकारिकात् तस्माद् विष्णुसंकल्पचोदितात् ॥३५॥
रसनोपस्थमित्येतज्जायते[1] दृक्क्रियात्मकम् ।

अप्सु मनूनां स्थितिः

तदन्तर्गर्भतां यान्ति विष्णुसंकल्पचोदिताः ॥ ३६ ॥
मनवस्ते महाबुद्धे विष्णुकर्माधिकारिणः ।

तेषां रसनोपस्थवैशिष्ट्यम्

सरसाः स्नेहवन्तश्च रुधिरादिद्रवान्विताः ॥ ३७ ॥
जायन्ते रसनावन्तः पुंस्त्रीव्यञ्जनभेदिताः[2] ।

गन्धतन्मात्रमह्योरुत्पत्तिः

सुदर्शनेरितात् तस्माद्भूतादेस्तदनन्तरम् ॥ ३८ ॥
जायते गन्धतन्मात्रं तस्माद्गन्धवती मही ।

पार्थिवगुणभेदाः

काठिन्यं गौरवं स्थैर्यमित्याद्याः पार्थिवा गुणाः ॥ ३९ ॥

1 इत्येतद् द्वन्द्वं ज्ञानक्रियात्मकम् A B C E F J.

2 भेदतः A B C E F; भेदिनः J.

घ्राणपाय्वोरुत्पत्तिः

वैकारिकादहंकारात् सुदर्शनसमीरितात् ।
घ्राणं पायुरिति द्वन्द्वं ज्ञानकर्मात्मकं मुने ॥ ४० ॥

पृथिव्यां मनूनां स्थितिः

[1]भुवस्ते गर्भतां यान्ति विष्णुसंकल्पचोदिताः ।

तेषां घ्राणपायुवैशिष्ट्यम्

[2]गुरवः स्थिरसंघाता अस्थिदन्तादिसंयुताः ॥ ४१ ॥
घ्राणवन्तः पायुमन्तः संपूर्णावयवा मुने ।

संकल्पाद्युत्पत्तिः

संकल्पश्चैव संरम्भः प्राणाः पञ्चविधास्तथा ॥ ४२ ॥
मनसोऽहंकृतेर्बुद्धेर्जायन्ते [3]पूर्वमेव तु ।

एवं मनूनां सर्वावयवपूर्णता

एवं संपूर्णसर्वाङ्गाः प्राणापानादिसंयुताः ॥ ४३ ॥
सर्वेन्द्रिययुतास्तत्र देहिनो मनवो मुने ।

सृष्टिप्रलयकालयोस्तुल्यपरिमाणत्वम्

यो यादृग्वर्णितः पूर्वं कालस्तत्प्रतिसंचरे ॥ ४४ ॥

[1] J omits 3 lines from here.
[2] मनवः A B C E F.
[3] पुनरेव तु J.

सर्गे स एव विज्ञेयो वैष्णवैस्तत्त्वचिन्तकैः ।
[1]विद्याविपरिणामोऽयं सप्तधा वीक्षया हरेः ॥ ४२ ॥
महाभूतानि तान्याहुर्विभागान् सप्तधा[2] मुने ।

मनुविभागः

मनवोऽपि विभज्यन्ते सुदर्शनसमीरिताः ॥ ४६ ॥
युगशो युगशः पूर्वं पश्चात् पुंस्त्रीविभेदतः ।
स्वयमागतविज्ञानाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ॥ ४७ ॥
आत्मन्यध्यक्षमीशानमनिरुद्धं दधत्यथ ।

मनुभिर्गर्भोत्पादनम्

ततो ह्यध्यक्षवन्तस्ते तत्संकल्पेन चोदिताः ॥ ४८ ॥
गर्भानादधते स्त्रीषु मनवस्ते शतं शतम् ।

तेषां ब्राह्मणादिसंज्ञा

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चेति [3]चतुर्विधाः ॥४९॥
मानवा मनुयोषिद्भ्यो जायन्ते द्वन्द्वलक्षणाः ।

तदुत्पन्नानां मानवमानवादिसंज्ञा

मनुभिः संस्कृतास्ते तु स्वासु पत्नीषु मानवाः ॥ ५० ॥
जनयन्ति बहून् पुत्रांस्ते स्युर्मानवमानवाः ।

1 विद्या परिणता सेयं सप्तधा विष्णुवीक्षया D.
2 सप्त ये मुने D.
3 चतुःशतम् D.

तेषां भगवत्कैंकर्यकारित्वम्

तेषां गोत्राण्यनेकानि यैरिदं सकलं ततम् ॥ ५१ ॥
चातुर्वर्ण्यमया एते भगवत्कर्मकारिणः ।

भागवतकैंकर्यकारिणां मोक्षसंपत्तिः

तेषां ये कर्म कुर्वन्ति साधवः शतवार्षिकम् ॥ ५२ ॥
विवेकज्ञानमासाद्य ते विशन्ति हरिं परम् ।

अन्येषां संसारप्राप्तिः

युगादियुगनिर्ह्रासाद्ये कर्मान्तरकारिणः ॥ ५३ ॥
फलाभिध्यायिनो यान्ति तत्प्रसूतां गतिं तु ते ।

कर्महेतुकदेवादिसृष्टिः

या सा विद्या पुरा प्रोक्ता मनुगर्भवती मुने ॥ ५४ ॥
गर्भवत्येव सा देवान् नानागुणविभेदितान् ।
दैत्यदानवरक्षांसि गन्धर्वोरगकिंनरान् ॥ ५५ ॥
इति नानाविधा योनीर्विष्णोः संकल्पचोदिता ।
स्वसंकल्पेन सृजति ते चान्यांस्तेऽपि चापरान् ॥५६॥
मनुगर्भदशायां तु पितृदेवर्षिमानवाः[1] ।
इति सृष्टास्तया शश्वद्विद्यया ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ५७ ॥

[1] दानवाः E F J.

मनूनां देवादीनां च कूटस्थपुरुषव्यष्टिरूपत्वम्

कूटस्थो यः पुरा प्रोक्तः पुमान् व्योम्नः [1]परादधः ।
मनवो देवताद्याश्च तद्व्यष्टय इतीरिताः ॥ ५८ ॥

जीवानां भगवद्विभूतित्वम्

जीवभेदा मुने सर्वे विष्णुभूत्यंशकल्पिताः ।

महतो मेवात्मना परिणामः

[2]अथ व्यक्तेषु मनुषु प्रजातेषु पुनः पुनः ॥ ५९ ॥
[3]विद्यैवांशेन केनापि धेनुर्भवति शाश्वती ।
धेनुरित्युच्यते विद्या मेघभावमुपागता ॥ ६० ॥
पयः क्षरति वर्षाख्यमन्नादिपरिणामवत् ।

जीवानां ज्ञानभ्रंशहेतुकथनम्

तत्तु वैद्यं पयः प्राश्य सर्वे मानवमानवाः ॥ ६१ ॥
[4]ज्ञानभ्रंशं प्रपद्यन्ते सर्वज्ञाः स्वत एव ते ।

ततः शास्त्रप्रवृत्तिः

ततः [5]प्रवर्त्यते शास्त्रं मनुभिः पूर्वजैस्तदा ॥ ६२ ॥
तदादिष्टेन मार्गेण ते यान्ति परमां गतिम् ।
लेशतः सृष्टिरुक्तेयं भूतेः शुद्धेतरा मुने ॥ ६३ ॥

1 परादयः A B. 2 अनु D. 3 विद्यैवाद्येन D.
4 ज्ञानं भृशम् B. 5 प्रवर्तितं J.

सुदर्शनेन या विष्णोरेवंभावेन भाव्यते ।

अध्यायद्वयार्थसंक्षेपः

भूयश्च शृणु संक्षेपमिमं नारद तत्त्वतः ॥ ६४ ॥
एका शक्तिर्हरेर्विष्णोः सर्वभावानुगामिनी ।
देवी षाड्गुण्यपूर्णा सा ज्ञानानन्दक्रियामयी ॥ ६५ ॥
भाव्यभावकभेदेन सा द्विधाभावमृच्छति ।
भावकस्तत्र संकल्पः सुदर्शनमयो हरेः ॥ ६६ ॥
अव्याघातस्तु यस्तस्य सा सुदर्शनता मुने ।
ज्ञानमूलक्रियात्मासौ स्वच्छः स्वच्छन्दचिन्मयः ॥
भाव्यो [1]नाम परांशो यः सा भूतिरिति गीयते ।
संकर्षणादिभूम्यन्ता शुद्धेतरविभागिनी[2] ॥ ६८ ॥
संकर्षणादिव्यूहान्ता शुद्धसर्गमयी स्थिता ।
शक्त्यादिर्भूमिपर्यन्ता शुद्धेतरमयी मुने ॥ ६९ ॥
[3]अंशयोः पुरुषो मध्ये यः स्थितः स चतुर्युगः ।
शुद्धेतरमयं विद्धि कूटस्थं तं महामुने ॥ ७० ॥
इतीयं विविधा भूतिर्नानातत्त्वमयी मुने ।
सुदर्शनेन मरुता ज्वालेव बहुधेर्यते ॥ ७१ ॥
आनुलोम्येन सर्गे तु प्रातिलोम्येन चाप्यये ।
मध्ये च स्थाप्यते तेन कार्यते च तथा तथा ॥ ७२ ॥

1 नाम्ना वरांशो D.
2 विभाविनी J.
3 Beginning from here three lines omitted D.

सुदर्शनानधीनस्य वस्तुनस्तुच्छता

भूतेरंशः स नैवास्ति स्वल्पाल्पोऽपि महामुने ।
यो न याति स्वजन्मादौ सुदर्शनविधेयताम् ॥ ७३ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां शुद्धेतरसृष्टिवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ४६६

जगदाधारनिरूपणं नाम अष्टमोऽध्यायः

सृष्टौ वादिनां बहुधा विप्रतिपत्तिः

नारदः—

भगवन् देवदेवेश भगनेत्रविनाशन ।
श्रुतं [1]मयैतदखिलं तव वक्त्राम्बुजस्रुतम् ॥ १ ॥
व्याकुलस्त्वन्तरात्मा मे नानाज्ञानविमोहितः ।
केचित् त्रैभूतिकीं सृष्टिं ब्रुवते तत्त्ववादिनः ॥ २ ॥
चतुर्भूतमयीमन्ये केऽप्यन्ये पाञ्चभौतिकीम् ।
तां षड्धातुमयीमेके[2] सप्तधातुमयीं परे ॥ ३ ॥
अष्टप्रकृतिकां[3] केचिन्नवप्रकृतिकां[4] परे ।
दशतत्त्वमयीमेके केचिदेकादशात्मिकाम् ॥ ४ ॥
एवमुच्चावचां संख्यां तत्त्वप्रकृतिगोचराम् ।
वदन्ति मुनयः सिद्धा देवा वेदास्तथैव च ॥ ५ ॥
अण्डजामपरे सृष्टिं पद्मजामपि चापरे ।
[5]पावकीमपरे सृष्टिं केचित् कायान्तरोद्भवाम् ॥ ६ ॥

[1] मयेदमखिलम् A B C E F. [2] मयीमन्ये A B C E F.
[3] अष्टप्रकृतिजां D. [4] नवप्रकृतिजां D. [5] पाचिर्कीम् D.

विद्यागर्भमयीमेके शून्यरूपामथापरे ।

तत्र तत्त्वजिज्ञासया प्रश्नः

इत्थमुच्चावचार्थास्ते नानाशास्त्रमहोदधौ ॥ ७ ॥

नानादर्शनकल्लोलजातकोलाहलोद्भटे ।

विमुह्यत्यवमग्नेयमप्लवा बुद्धिरद्य मे ॥ ८ ॥

निर्णयप्लवदानेन [1]तामुत्तारय शंकर ।

तदुत्तरकथनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

[2]उचितं तव देवर्षे यदयं प्रश्न ईरितः ॥ ९ ॥

मुह्यन्त्यत्र महान्तोऽपि [3]शृणु मे तत्त्वनिर्णयम् ।

परमात्मा परो देव एकः षाड्गुण्यमुज्ज्वलम् ॥१०॥

वेदवाचोऽपि कार्त्स्न्येन तत्त्वावगाहनासामर्थ्यम्

वागनादिरनन्तापि [4]तत्त्वं तन्नावगाहते ।

गुणैस्तटस्थितैस्तैस्तैरजानानेव सा स्थिता ॥ ११ ॥

विप्रतिपत्तौ हेतुकथनम्

यद्गुणे नाम्नि ये भ्रान्तास्तत्र तत्त्वविदो मुने ।

मनुभिस्तद्गुणैस्तैस्तैस्ते ते तत्त्वविदां [5]वराः ॥ १२ ॥

[1] मामुत्तारय A B C E F J.
[2] उचितस्तव D.
[3] शृणु तत्त्वविनिर्णयम् A B.
[4] तत्त्वतस्तन्न गाहते D.
[5] वर A B C E F.

निर्दिशन्ति जगद्धेतुं [1]स्वनिरूढैर्महामुने ।
नानागुणनिमित्तैस्तैर्नानावक्तृसमीरितैः ॥ १३ ॥
भेदं व्यवस्थिताः शब्दैरपर्यायविदो जनाः ।

एकस्या अपि लक्ष्म्या नानाशब्दगोचरत्वम्

एवं विष्णोः [2]प्रिया भाः सा शक्तिः षाड्गुण्यविग्रहा ॥
नानानामभिरेकापि तत्त्वविद्भिरुपास्यते ।

तत्त्वविदां स्वस्वदृष्टार्थवादित्वम्

तस्यां प्रवर्तमानायां स्वसंकल्पेन सर्जने ॥ १५ ॥
तथा निवर्तमानायां स्वसंकल्पेन संहृतौ ।
विज्ञानबलवैषम्याद्ये ये तत्त्वविदो मुने ॥ १६ ॥
न्यूनाधिकविभेदेन यावतीर्ददृशुर्भिदाः ।
तावतीस्तावतीस्ते ते प्रोचुः शिष्याभिचोदिताः ॥
[3]अतश्चासर्वदृग्बुद्धिः संख्यासु प्रविमुह्यति ।
पितामहादयो ये च जगत्कार्याधिकारिणः ॥ १८ ॥
[4]तेषां न्यूनाधिभावोऽपि वक्तृभेदात् प्रकल्पितः ।
स्वातन्त्र्यमनियोज्यं तु विष्णोः षाड्गुण्यरूपिणः ॥
तद्बुद्धिरुचिवैचित्र्यादण्डपद्मादिसंभवः ।
[5]नानुयोजनमर्हन्ति परमात्मप्रवृत्तयः ॥ २० ॥

[1] स्वनिरूढे E. [2] प्रभा या सा B.
[3] अकथासर्व D. [4] देवान्यूना A C E F. [5] ननु D.

भगवत्प्रकारानन्त्यम्

स यथा चेष्टते सृष्टौ स्थितौ संहरणेऽपि वा ।
तथा तथा प्रकारास्ते ह्यनन्ताः कालवैभवात् ॥ २१ ॥

वादिनामेकैकप्रकारवादित्वम्

एवं प्रकारनानात्वे देवस्य हरिमेधसः ।
कश्चिदेकं परोऽन्यं तु प्रकारमपरोऽपरम् ॥ २२ ॥
धिया विदित्वा प्रोवाच शिष्याय हितकाम्यया ।

अतः शास्त्रवैविध्यम्

चित्रा सृष्ट्यादिशास्त्राणां प्रवृत्तिरत ईदृशी ॥ २३ ॥
[1]यथाद्यत्वे मनुष्याणां कर्मवैषम्यसंभवा ।
अहोरात्रादिभेदेषु सुखदुःखव्यवस्थितिः ॥ २४ ॥
[2]तथा ब्राह्मेष्वहःस्विष्टा सुखदुःखव्यवस्थितिः ।

ब्राह्मकल्पानां नानारूपत्वम्

केचिद्वाताकुला घस्रा ब्रह्मणो मुनिसत्तम ॥ २५ ॥
तथा वर्षाकुलाः केचित् केचिदातपसंकुलाः ।
प्रभूतशात्रवः केचित् केचित् सुखमनोहराः ॥ २६ ॥
अनेन निश्चयेनैव धियमास्थाय शाश्वतीम् ।
संस्तम्भयान्तरात्मानं व्यामोहस्ते विनश्यतु[3] ॥२७॥

[1] यया A B C E F.
[2] This line omitted A B C.
[3] विनश्यति A B C.

इति नानाविधाकारं क्रियाभूतिविभेदितम्[1] ।
निमित्तोत्पादकाकारं कारणं कथितं मुने ॥ २८ ॥

श्रुतार्थानुवादः

नारदः—

कारणं कथितं देव सर्वज्ञ वृषकेतन ।
या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनी ॥ २९ ॥
लक्ष्मीर्नाम द्विधा सा तु क्रियाभूतिविभेदिनी ।
या क्रिया नाम संकल्पः स सुदर्शननामवान् ॥ ३० ॥
भूतिर्नाम जगद्रूपा कालाव्यक्तपुमात्मिका ।
अशुद्धा शुद्धरूपा तु सा व्यूहविभवात्मिका ॥ ३१ ॥
क्रिया प्रवर्तिका भूतेः सा सुदर्शनरूपिणी ।
इत्येतद्दर्शितं तत्त्वं देवदेवेन मे श्रुतम् ॥ ३२ ॥

द्वितीयप्रश्नस्मारणम्

अधुना श्रोतुमिच्छामि द्वितीयं प्रश्नमीश्वर ।
आधारो नाम यः प्रोक्तो जगतां वृषभध्वज ॥ ३३ ॥

सुदर्शनस्य जगदाधारत्वम्

अहिर्बुध्न्यः—

शृणु नारद तत्त्वेन य आधार उदीर्यते ।
येनेदं ध्रियते विश्वं तन्तुना मणयो यथा ॥ ३४ ॥

1 विभूतिदम् A B C E F J.

या सा शक्तिर्हरेराद्या लक्ष्मीर्नाम महामुने ।
या सा सर्वात्मनो विष्णोर्भावाभावानुयायिनी ॥३५॥
तस्या अल्पायुतांशांशः स्वस्वातन्त्र्यविजृम्भितः ।
क्रियाभूतिविभेदेन समुदेतीति वर्णितम् ॥ ३६ ॥
सुदर्शनेन क्रियया शङ्कुनेव छदो मुने ।
भूतिः सा ध्रियते [1]शश्वद्विस्तरं तत्र मे शृणु ॥ ३७ ॥

तत्र महारात्रिधरचक्रं प्रथमम्

संहृताखिलभूतस्य स्तैमित्यं ब्रह्मणो हि यत् ।
अप्ययः सा [2]महारात्रिस्तत्संकल्पेन धार्यते ॥ ३८ ॥
महारात्रिधरो[3] नाम तदरं वै सुदर्शनम् ।
[4]तदेकारं महच्चक्रमद्यत्वे चिन्त्यते सुरैः ॥ ३९ ॥

उषश्चक्रं द्वितीयम्

यत् सिसृक्षामयं रूपं ब्रह्मणः शक्तिसंभवम् ।
ज्वालेव वायुना वह्नेः संकल्पेन तदीर्यते ॥ ४० ॥
[5]उषश्चक्रं तदुद्दिष्टमरद्वितयभूषितम् ।
भूतिकामैरजस्रं तद्ब्रह्मणा चैव धार्यते ॥ ४१ ॥

[1] शश्वद्विस्तरेणात्र A B C E F J.
[2] महारात्रिः सा संकल्पेन A B C; महारात्रिः संकल्पेनैव E J.
[3] परो D.
[4] तदोंकारं महच्चक्रमाद्यत्वे A B C.
[5] उषचक्रम् B C D.

उदयचक्रं तृतीयम्

यः स संकर्षणोन्मेषो यो धारयति तं सदा ।
साक्षादुदयचक्रं [1]तद्विज्ञानत्रितयात्मकम् ॥ ४२ ॥
स संकर्षणसंकल्पो ज्ञानकामैर्निषेव्यते ।

ऐश्वर्यचक्रं चतुर्थम्

यः स प्राद्युम्न उन्मेष ऐश्वर्यमय ऊर्जितः ॥ ४३ ॥
वैष्णवेनैव [2]लाक्ष्मेण स संकल्पेन धार्यते ।
तद्धै प्रद्युम्नसंकल्पमैश्वर्यमयमूर्जितम् ॥ ४४ ॥
सम्यक् चतुरं चक्रमैश्वर्यस्था उपासते ।

शक्तिमहाचक्रं पञ्चमम्

आनिरुद्धो य उन्मेषः शक्तितेजोविदीपितः ॥ ४५ ॥
संकल्पो ब्रह्मशक्त्युत्थस्तं धारयति सर्वदा ।
तद्धै शक्तिमहाचक्रं पञ्चारं परिकल्पितम् ॥ ४६ ॥
शक्तितेजःसमृद्ध्यर्थं विश्वे देवा उपासते ।

षडरचक्रं षष्ठम्

व्यूहान्तरसमाख्यातं केशवादिद्विषट्ककम् ॥ ४७ ॥
सुदर्शनेन ध्रियते येन संकल्परूपिणा ।
षडरं तन्महाचक्रं व्यूहान्तरविभावकम् ॥ ४८ ॥

[1] तद्विज्ञातं त्रिकधारकम् A B C E F.
[2] लाक्ष्म्येण संकल्पेनैव E.

ऋत्वरं तत् समाख्यातं [1]व्रतकामा उपासते ।

महासुदर्शनचक्रं सप्तमम्

विभवो यः पुरा प्रोक्तः पद्मनाभादिरूर्जितः ॥ ४९ ॥
स येन ध्रियते विष्णोः संकल्पेन महामुने ।
महासुदर्शनं नाम द्वादशारं तदुच्यते ॥ ५० ॥
विभवान्तरसंज्ञं [2]तद्यच्छक्त्यावेशसंभवम् ।
[3]धृतं तद् द्वादशारेण तत्संकल्पेन चक्रिणा ॥ ५१ ॥

सहस्रारचक्रमष्टमम्

यत्तु तत् परमं व्योम यद् विष्णोः पदमूर्जितम् ।
सहस्रारेण चक्रेण तत्संकल्पेन धार्यते ॥ ५२ ॥
[4]एते सौदर्शना व्यूहाः समासेन प्रकीर्तिताः ।
आधाराधेयभावेन वर्तन्ते ते स्वयं मुने ॥ ५३ ॥
संकल्पः कोटिकोट्यंशः शक्तेर्भूतिस्तथा द्विधा ।
शक्तिः सा वैष्णवी [5]सत्ता बहुधैवं [6]प्रभासते ॥ ५४ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां जगदाधारवर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ५२०

[1] व्रतकामैरुपास्यते B C.
[2] यच्छक्त्यावेशादिसंभवम् D.
[3] युतम् E.
[4] एतत् A B C E F.
[5] शक्ता A B C F; सक्ता E.
[6] प्रकाशते D.

अशुद्धजगदाधारनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः

प्रथमं पौरुषचक्रम्

अहिर्बुध्न्यः—

आधारः कथितः शुद्धः शुद्धा सा येन धार्यते ।
भूतिर्व्यूहादिरूपेण या सा देवी प्रवर्तते ॥ १ ॥
पुमाद्यवनिपर्यन्ता यथा शुद्धेतरात्मिका ।
सा येन धार्यते चक्रं तत्संकल्पमयं शृणु ॥ २ ॥
त्र्यरं तत् पौरुषं चक्रं पुरुषो येन धार्यते ।

शक्त्यादिचक्राणि

चक्रं त्रिंशदरं प्रोक्तं शक्तिः सा येन धार्यते ॥ ३ ॥
तादृशं नैयतं चक्रं नियतिर्येन धार्यते ।
षडरं कालचक्रं तत् स कालो येन धार्यते ॥ ४ ॥
[1]सत्त्वं रजस्तमश्चैव धार्यन्ते यैर्महामुने ।
तानि त्वाधारचक्राणि त्र्यराणीति विदुर्बुधाः ॥ ५ ॥
चक्रमेकादशारं तु बुद्धिः सा येन धार्यते ।

[1] J omits two lines from here.

अष्टारं तन्महाचक्रमहंकारस्य धारकम् ॥ ६ ॥
एकारं वैयतं चक्रं द्व्यरं तद्वायुधारकम् ।
त्र्यरं तैजसमाख्यातमाप्यं चतुररं मुने ॥ ७ ॥
पञ्चारं पार्थिवं चक्रं पृथिवी येन धार्यते ।
गुणचक्राण्यरैः सर्वाण्यङ्कितानि त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ८ ॥
एकादशविधं चक्रमैन्द्रियं द्वियुगारकम् ।
इयमाधारशक्तिस्ते प्रोक्ता प्रातिस्विकी मुने ॥ ९ ॥

महाविभूतिचक्रम्

एकधारं महच्चक्रं महाभूतिकरं[1] शृणु ।
महाकेतुपटी यद्वद्वितता व्योम्नि धार्यते ॥ १० ॥
अनिशं [2]पावमानेन पवमानेन वै मुने ।
संकर्षणादिभूम्यन्ता विष्णुशक्तिमयी तथा ॥ ११ ॥
निरालम्बे [3]पटे भूतिः संकल्पेनैव धार्यते ।
तत्संकल्पमयं चक्रमनन्तारं महामुने ॥ १२ ॥
दिव्यं महाविभूत्याख्यमवाङ्मनसलङ्घितम् ।
अप्रमेयमनाद्यन्तं भावाभावस्वलक्षणम् ॥ १३ ॥
अनन्तारमपर्यन्तं पर्यन्तकुलसंकुलम् ।
ब्रह्माण्डकोटिकोट्योघकोट्यर्बुदविभावितम्[4] ॥ १४ ॥

[1] धरम् D.
[2] पञ्चमानेन A B C; पवमानेन E J.
[3] पदे सर्वैः A B C J.
[4] विभासितम् J.

[1]महाभूतसहस्रौघसहस्रौघविभावनम् ।
ज्योतिरिङ्गणसच्छायैरिन्द्रियैः कोटिकोटिशः ॥ १५ ॥
अङ्कितं क्षुद्रमेघाभैर्ब्रह्माण्डैरनुचित्रितम् ।
महाभूतमयीभिस्तु क्वचिदद्भिरिवाततम् ॥ १६ ॥
विप्रुड्भिरिव वर्षाणां विततं वैष्णवं पदम् ।
महाभूतैः क्वचिद्दीप्तं [2]ज्योतिर्भिरयुतायुतैः ॥ १७ ॥
वीजितं भूतपवनैर्व्यजनोत्थैरिव क्वचित् ।
क्षुद्रावकाशसंकाशैराकाशैः कोटिकोटिशः ॥ १८ ॥
छिद्रितं विविधाकारैरहंकारैरहंकृतम् ।
अमहद्भिर्महद्भिश्च कोटिकोटिविभागिभिः ॥ १९ ॥
अङ्कितं विविधाकारैस्तमोभिर्बहुलं कृतम् ।
क्वचिद्विविधसंतापचलनैरयुतायुतैः ॥ २० ॥
रजोभी रञ्जितं क्षुद्रैर्विशदैर्लघुभिः क्वचित् ।
अङ्कितं बहुभिः सत्त्वैर्विमलैः कोटिकोटिशः ॥ २१ ॥
[3]त्रिविधैः षट्प्रकारैश्च द्विषट्कप्रविभागिभिः[4] ।
चतुर्विंशतिसंभेदैस्त्रिंशदर्धद्वयोज्ज्वलैः[5] ॥ २२ ॥
षष्टिषट्कसमाकीर्णैः कोटिकोटिविभागिभिः[6] ।
कालैरनेकसाहस्रैरयुतायुतसंकुलैः ॥ २३ ॥

1 महासहस्रकोट्योघ B.
2 ज्योत्स्नाभिः A C J.
3 द्विविधैः J.
4 प्रतिभागिभिः E J.
5 द्वयोर्जितैः J.
6 विभागशः A B C E F.

कीर्णं नियतिरूपेण नानानियमनात्मना ।
कोटिकोटिसहस्रौघकोटिकोटिगुणेन च ॥ २४ ॥
शक्त्या नानाविधाकारमधुकोशनिभात्मना ।
[1]निष्यन्दमानतत्त्वौघस्वरूपमधुविप्रुषा[2] ॥ २५ ॥
कोटिकोटिसहस्रौघनियुतायुतरूपया ।
स्निग्धं क्वचिदिवात्यर्थं पुंसा[3] क्वचिदिवास्थितम् ॥२६॥
शुक्लरक्तासिताकारकर्मकल्पितरूपिणा ।
अनेकमशकाकीर्णोदुम्बरप्रतिमात्मना ॥ २७ ॥
नानाजीवविभेदेन नानाफलविधाजुषा ।
शुभाशुभोभयाकारवासनाजटिलात्मना ॥ २८ ॥
अनेकक्लेशकोशेन पुरुषेणास्थितं क्वचित् ।
निर्मलानन्दसंबोधमहासत्तामयेन च ॥ २९ ॥
नित्यैर्मुक्तैर्निराबाधैर्निर्मलानन्दलक्षणैः ।
साक्षात् पश्यद्भिरीशानं नारायणमनामयम् ॥ ३० ॥
देव्या लक्ष्म्या समासीनं पूर्णषाड्गुण्यदेहया ।
नित्योदितैर्नित्यतृप्तैरतिक्रान्तैस्तमो महत् ॥ ३१ ॥
आत्मभिः शोभितेनैवं [4]वरेण नियताङ्कितम् ।
षाड्गुण्यविग्रहैर्व्यूहैः[5] पुरुषैः पुष्करेक्षणैः ॥ ३२ ॥

1 निष्यन्दमानसत्त्वौघ F.
2 विप्रुषः A C E F J.
3 पुंसा च क्वचिदास्थितम् D J.
4 परेण E F J.
5 पुण्यैः J.

आस्थितं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहृतिकारिभिः ।
इति व्याप्नवतीमेतां विभूतिं वैष्णवीं पराम् ॥ ३३ ॥
चित्राम्बरधरां[1] सम्यग्दधदात्मानमात्मना ।
संकल्पो वैष्णवो योऽयं मणीन् सूत्रमिवास्थितः[2] ॥
तदनन्तारमव्यक्तं महच्चक्रं सुदर्शनम् ।
[3]भावितं स्मृतिमात्रेण भावयत्यखिला गतीः ॥ ३५ ॥

संहृतिचक्रम्

यो[4] जिहीर्षामयो नित्यः संकल्पो वैष्णवः परः ।
अनन्तारमपर्यन्तं तत्संहृतिसुदर्शनम् ॥ ३६ ॥
एक एव तु संकल्पो रूपैर्नानोपगीयते ।
अनन्तमपरिच्छेद्यमप्रमेयमनूपमम् ॥ ३७ ॥
अतरङ्गार्णवाकारमनभ्राम्बरसंनिभम् ।
[5]एकं तत् परमं ब्रह्म षाड्गुण्यस्तिमितं महत् ॥ ३८ ॥
भावाभावमयी तस्य शक्तिरेकानपायिनी ।
तद्धर्मधर्मिणी दिव्या ज्योत्स्नेव हिमदीधितेः ॥ ३९ ॥
तस्य संकल्पसंकल्पो[6] रूपव्याप्रियमाणता ।
स्तैमित्यस्थितिसंकल्पस्तिमितं तत् सुदर्शनम् ॥ ४० ॥

[1] निभां B C E J.
[2] स्थितान् A B C.
[3] भवितम् B C.
[4] तत्संहृतिमयो D.
[5] एकान्तं परमं ब्रह्म षाड्गुण्यं निर्मलं महः A B C E F J.
[6] संकल्पौ रूपां वा D.

चलनचक्रम्

प्रभवे चाप्यये वापि स्थितौ वापि महामुने ।
[1]चलत्तापूर्वरूपं यः संकल्पस्तत्र वर्तते ॥ ४१ ॥
चलनं नाम तच्चक्रं सुदर्शनमयं महत् ।

तस्य त्रैविध्यम्

भेदास्त्रयोऽस्य विज्ञेयास्तन्त्रविज्ञानपारगैः ॥ ४२ ॥
महासृष्टिमयं तत्र समासव्यासलक्षणम् ।
नानाशक्तिसमाकीर्णं तच्च ते कथितं पुरा ॥ ४३ ॥
महासंहारचक्रं च समासव्यासलक्षणम् ।
तादृगेवात्र विज्ञेयं तच्च ते दर्शितं पुरा ॥ ४४ ॥
[2]स्थितिचक्रं तु यन्मध्ये समासव्यासलक्षणम् ।
तस्य वक्ष्यामि विस्तारं यत्प्रमाणतया स्थितम् ॥
यथा [3]ह्येको नटो भावैर्नानारूपैर्विभज्यते ।
तथा संकल्प एवैकस्तैस्तैर्भेदैर्विभज्यते ॥ ४६ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायाम् अशुद्धजगदाधार-
निरूपणं नाम नवमोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ५६६

[1] चलच्चित्तापूर्वरूपः संकल्पस्तत्र वर्तते A B C E F J.
[2] J omits two lines from here.
[3] ह्येकं नभो A C J.

अर्थात्मकप्रमाणनिरूपणं नाम दशमोऽध्यायः

नारदः—

भगवन् देवदेवेश भवानीजीवितेश्वर।
लोकनाथ जगन्नाथ देवानामभयप्रद ॥ १ ॥
नमस्ते त्रिपुरघ्नाय तत्त्वविज्ञानसिन्धवे।
दशाव्ययाय ते नित्यं षडङ्गाय नमो नमः ॥ २ ॥
यदेतदुदितं नित्यं जगत्कारणमव्ययम्।
यच्चाधारतया प्रोक्तं संकल्पाख्यं सुदर्शनम् ॥ ३ ॥
तदेतदखिलं देव विष्णुसंकल्पजृम्भितम्।
समासव्यासरूपेण[1] तत्त्वतो मेऽवधारितम् ॥ ४ ॥
इदानीं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेणान्तकान्तक।
किं तत् प्रमाणमित्युक्तं कीदृशं[2] किंविधं च तत् ॥५॥
किमर्थं किंमयं देव तन्मे विस्तरशो[3] वद।
वक्ता सर्वस्य गुह्यस्य त्वदन्यो नैव विद्यते ॥ ६ ॥

[1] भेदेन तत्त्वमेवोपधारितम् A B C E F J.
[2] कीदृक्कतिविधं A B C E F J. [3] विस्तरतो E F J.

प्रमाणनिरूपणप्रतिज्ञा

अहिर्बुध्न्यः—

श्रृणु नारद तत्त्वेन प्रमाणस्थितिमव्ययाम् ।
विश्वं यत्रैव [1]विश्रान्तं सदेवासुरमानुषम्[2] ॥ ७ ॥

प्रमाणस्वरूपनिरूपणम्

मध्यमो यः स संकल्पो विष्णोः सृष्टवतो जगत् ।
शाश्वते [3]तिष्ठति व्यक्तं जगन्मार्ग इतीदृशः[4] ॥ ८ ॥
तत् प्रमाणमिति प्रोक्तं स्थितिचक्रं महामुने ।

प्रमाणविभागः

समष्टिव्यष्टिभावेन तद् द्विरूपं विभाव्यते ॥ ९ ॥

समष्टिप्रमाणस्वरूपम्

ऐकरूप्येण संकल्पो यः सर्वविषये[5] स्थितः ।
महास्थितिमयं चक्रं तदेतत् कीर्तितं मुने ॥ १० ॥

व्यष्टिप्रमाणस्वरूपम्

[6]तत्त्वेयत्ता समस्तात्मन् यस्मिन्नायततेऽखिला[7] ।
प्रातिस्विकी व्यवस्था या यस्य सत्त्वस्य यादृशी ॥

[1] विश्वस्तम् D.
[2] मानवम् D.
[3] तिष्ठतु D J.
[4] इतीदृशम् A B C D E F J.
[5] विषयस्थितिः E.
[6] तत्तेयत्ता A B C E F.
[7] अखिलम् D.

[1]परिणामक्रियासाध्यस्थानरूपादिगोचरा ।
तद्भूद्यष्टिमये चक्रे प्रमाणे सा व्यवस्थिता ॥ १२ ॥
एकचेष्टादिको योऽर्थो यश्च सृष्ट्यादिलक्षणः ।
शास्त्रशास्त्रार्थतत्साध्यव्यवस्थात्मा च यो मुने ॥
वासुदेवादिके व्यूहे स्वस्वसंकल्पसंभवः ।
तदाद्यं भगवद्रूपं चक्रं स्थितिमयं महत् ॥ १४ ॥
प्रमाणं येन तत् सर्वमियत्तां प्रतिपद्यते ।

तस्यैव विस्तरेण प्रतिपादनम्

यच्च तत् परमं व्योम दिव्यसंभोगलक्षणम् ॥ १५ ॥
स्थितिप्रमाणरूपेण तत्संकल्पेन वै हरेः ।
अनियत्तमसंकोचमनन्तं व्यवतिष्ठते ॥ १६ ॥
[2]अचेतनानां तत्त्वानां या सा योनिः परा मुने ।
कालकाल्यमयी शक्तिरियत्ता तत्त्रिधा परा ॥ १७ ॥
स्वरूपकार्यभावादौ सा प्रमाणनिबन्धना ।
नियतिः काल इत्येते द्वे [3]कालस्य भिदे मते ॥ १८ ॥
शुद्धाशुद्धमये मध्ये यः पुमान् कूटवत् स्थितः ।
नानाजीवमहायोनिस्तस्य या स्थितिरव्यया ॥ १९ ॥

1 परिणामक्रियाङ्गस्य A B C J.

2 अचेतनानामित्यादिकं श्लोकद्वयं D पुस्तके "प्रमाणे व्यवतिष्ठते" (श्लो. २०) इत्येतदनन्तरं दृश्यते.

3 कालस्यापि हि ते मते A B C E F.

इयत्ता या च सा चक्रे प्रमाणे व्यवतिष्ठते ।
इयत्ताया भिदा या च कलाकाष्ठादिगोचरा ॥ २० ॥
सा प्रमाणमये चक्रे [1]सर्वाप्यायतते मुने ।
सत्त्वादीनां स्वरूपं यद्या प्रवृत्तिः फलं च यत् ॥ २१ ॥
इयत्ता तत्र सर्वत्र सा प्रमाणसुदर्शनात् ।
यद्रूपत्रितयं बुद्धेर्धर्माद्या या च विक्रिया ॥ २२ ॥
व्यापारस्पन्दनिर्णीतिर्निमेषात्मा च योऽखिलः ।
योऽत्रेयत्तामयो भावः स प्रमाणसुदर्शनात्[2] ॥ २३ ॥
अभिमानो द्विधा योऽपि संरम्भो योऽप्यहंकृतेः ।
यश्च कामादिको भावस्तत्रेयत्तास्थितिश्च या ॥ २४ ॥
सा प्रमाणमये चक्रे संकल्पेऽस्मिन् सुदर्शने ।
पञ्चानां पञ्चकं यच्च संकल्पानामवस्थितम् ॥ २५ ॥
तादृशं[3] च विकल्पानां तदेतद् द्वितयं मुने ।
इयत्ता या स्थिता व्याप्य सा प्रमाणसुदर्शनात् ॥२६॥
तानवं पाटवं यच्च यच्चालोचनपञ्चकम् ।
शान्तघोरादिकं[4] रूपं यच्च धीन्द्रियपञ्चके ॥ २७ ॥
वचनादानविक्रान्तिमोदोत्सर्गमयं च यत् ।
शान्तघोरादिकं रूपं यत्कर्मेन्द्रियपञ्चके ॥ २८ ॥

[1] सर्वाप्यायतता A E F; सर्वाप्याययता B C. [2] नम् A B C; नः E F J.
[3] तादृशाम् E. [4] घोरादिरूपं यत् यच्च B E F.

तत्रेयत्तामयं रूपं यच्च स्थितिमयं वपुः ।
प्रमाणे वैष्णवे सर्वं तत्संकल्पसुदर्शने ॥ २९ ॥
व्यूहावकाशलघुताचेष्टाप्रेरणशोषणम् ।
[1]व्यूहावकाशव्यक्तार्द्रस्नेहक्षुद्रत्वमप्युत ॥ ३० ॥
स्थैर्यपार्थिवकाठिन्यमित्येतद्भौतिकं वपुः ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणव्यूहमयी स्थितिः ॥ ३१ ॥
[2]यैस्तद्व्याप्य स्थितेयत्ता सा प्रमाणसुदर्शनात् ।
तत्त्वे तत्त्वे च मर्यादा या या शश्वदवस्थिता ॥ ३२ ॥
सा सा प्रमाणचक्रस्य संकल्पस्य हरेर्गतिः ।
इतीयं स्थितिमर्यादेयत्ता चक्रे [3]प्रकीर्तिता ॥ ३३ ॥
विष्णुसंकल्पसंभूतां स्थितिमन्यां मुने शृणु ।
प्रतिबन्धनिरासेन या स्वभावगतिर्मुने[4] ॥ ३४ ॥
तत्त्वानां तात्त्विकानां च सा स्थितिः कथ्यते मुने ।
गुणान्तरानुग्रहेण यः सत्त्वोन्मेष ऊर्जितः ॥ ३५ ॥
धर्मज्ञानादिरूपोऽसौ सुदर्शनसमीरितः ।
परिमाणविशेषः स [5]बोध्यस्त्रैलोक्यधारकः ॥ ३६ ॥
शनैराचर्यमाणोऽसौ सत्त्वोज्ज्वलितबुद्धिभिः ।
[6]बिभर्ति रोदसी शश्वदन्नवृष्ट्यादिदानतः ॥ ३७ ॥

1 रूपं प्रकाशव्यक्तार्द्रस्नेहचक्षुस्स्वयं प्लुता A C E J.
2 यत्र व्याप्य A B C E F.
3 प्रतिष्ठिता A B C E F.
4 कृतिः D.
5 बद्धः A; बौद्धः E F.
6 बिभर्तीत्याद्यमर्धचतुष्टयं D पुस्तके त्यक्तम्.

गुणान्तरानुग्रहेण तमसो यः स उद्यमः ।
अधर्मादिस्वरूपोऽसौ विष्णुसंकल्पचोदितः ॥ ३८ ॥
शनैराचर्यमाणोऽसौ तमोमलिनबुद्धिभिः ।
अन्नवृष्ट्यादिनाशेन विनाशयति रोदसी ॥ ३९ ॥
सत्त्वस्योपद्रवः शश्वदतोऽन्यस्माद्गुणद्वयात् ।

शस्त्रव्यूहप्रतिपादनम्

धर्मसंस्थापनायाथ निरसिष्यन्नधार्मिकान् ॥ ४० ॥
जनार्दनत्वमीशानो यदा विष्णुः प्रपद्यते ।
तदा देवस्य संकल्पः सुदर्शनसमाह्वयः ॥ ४१ ॥
आयुधादिस्वरूपेणाकारत्वं प्रतिपद्यते ।
चक्रलाङ्गलसौनन्दशङ्खशार्ङ्गशरात्मना ॥ ४२ ॥
खड्गखेटकरूपेण पाशाङ्कुशपरश्वधैः ।
दण्डकुन्तस्वरूपेण दम्भोलिमुसलात्मना ॥ ४३ ॥
शतवक्राग्निरूपेण कुन्तशक्तिमयात्मना ।
तथा शूलस्वरूपेण खर्वाङ्गाद्यायुधात्मना ॥ ४४ ॥
एवं नानाविधै [1]रूपैस्तत्संकल्पविकल्पितैः ।
उदेति [2]जगतो वृद्ध्यै नारायणकराश्रयी ॥ ४५ ॥
इति शस्त्रमयो व्यूहो लेशतस्ते निदर्शितः ।
अपरोऽस्त्रमयो व्यूहः सौदर्शन उदीर्यते ४६ ॥

[1] रूपैस्तत्तत्कल्प D. [2] जगतामृध्यै D.

अस्त्रव्यूहप्रतिपादनम्

रूपमास्थाय दिव्यं तदङ्गप्रत्यङ्गभूषणम् ।
ब्रह्मक्षत्रादिभावेन मुखबाहूरुपादतः ॥ ४७ ॥
ब्रह्मास्त्रादिमयं व्यूहं प्रवर्तकनिवर्तकम् ।
सृजत्यशेषरक्षार्थं षष्टिद्वितयसंमतम् ॥ ४८ ॥
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवेभ्यश्च तथा तथा ।
दिव्यो नानाविधाकारः समुदेत्यस्त्ररूपवान् ॥ ४९ ॥
ब्रह्मदेवर्षिराजर्षिष्वपि मन्त्रमयात्मसु ।
अनुव्याहारशापादिरूपेणैवावतिष्ठते ॥ ५० ॥
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि वा मुनिसत्तम ।
निग्रहेऽनुग्रहे वापि यत्रायं नैव साधनम् ॥ ५१ ॥
प्रमाणव्यूह एतावानर्थाकारो निदर्शितः ।
सुदर्शनस्य देवस्य शब्दाकारमथो शृणु ॥ ५२ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायाम् अर्थात्मक-
प्रमाणव्यूहनिरूपणं नाम दशमोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ६१८

शब्दात्मकप्रमाणव्यूहनिरूपणं नाम एकादशोऽध्यायः

नारदः—

[1]नमः समस्तगीर्वाणसुखसौभाग्यदायिने ।
शंकराय गिरीशाय गौरीदयित ते नमः ॥ १ ॥

शब्दात्मकप्रमाणप्रश्नः

श्रुतः प्रमाणरूपोऽयं व्यूहार्थो यन्मयाखिलः ।
शब्दाकारो य उद्दिष्टस्तं मे वद [2]सुरेश्वर ॥ २ ॥

तत्प्रतिविवक्षयोपोद्घातः

अहिर्बुध्न्यः—

आदिसर्गे पुरावृत्ते नानाभावविभूषिते ।
आसीच्छक्तिमतो विष्णोरियं चिन्ता सुखोदया ॥

आदिसर्गे भगवतश्चिन्ताप्रकारः

विपुलेयं कृता सृष्टिर्मया सत्त्वगुणोत्तरा ।
प्रत्यक्षसर्वधर्मार्था [3]निराबाधा सुखोत्तरा ॥ ४ ॥
प्रजेयमभिनिर्वृत्ता [4]देवर्षिब्रह्मसंकुला ।

[1] नमः सर्वज्ञ गीर्वाणशुभ A B C E F J.
[2] महेश्वर D.
[3] निरायासा D.
[4] देवब्रह्मर्षि D.

सत्त्वविवृद्ध्या परमपुरुषप्राप्तिपूर्वकं स्वरूपाविर्भावः

तत्त्वज्ञानसमायोगात् सद्धर्मकरणादपि ॥ ५ ॥
अचिरेणैव मां प्राप्य स्वीयं भावं भजिष्यते ।

रजस्तमोविवृद्ध्या सत्त्वह्रासः

रजस्तमोगुणोद्रेकः [1]कालेनैव भविष्यति ॥ ६ ॥
तदुन्मेषवशेनैव सत्त्वमप्युपचोष्यते ।

तदा दैत्याद्याविर्भावः

तदा प्रादुर्भविष्यन्ति दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ७ ॥

तैर्वैदिकमर्यादाविलोपनम्

तैरियं सात्त्विकी दिव्या मर्यादा चालयिष्यते ।

ज्ञानप्रमोषात् धर्मतिरोधानम

रजस्तमोगुणोन्मेषात् सम्यग्ज्ञाने विनाशिते ॥ ८ ॥
ज्ञानहेतुः स धर्मोऽपि तिरोधानं गमिष्यति ।

ततः प्रजाक्षोभः

ततश्चेयमनाधारा प्रजाशुद्धा विनङ्क्ष्यति ॥ ९ ॥

तदा भगवदवताराणां लब्धावकाशता

तत्र रूपैरनेकैर्मे कृत्यं शश्वद्भविष्यति ।

[1] कालेन तु D.

तेषूपकरणापेक्षा नानाकारा भविष्यति ॥ १० ॥

धर्मस्थापननिश्चयः

आविश्याविश्य भूतानि स्वेन रूपेण मायया ।
तैस्तैः साधनसंभेदैर्निरस्य सुकृतद्विषः ॥ ११ ॥
सुकरा धर्ममर्यादा तत्र तत्र भविष्यति ।

अधर्मनिराससाधनद्वैविध्यम्

साधनं च द्विधा कार्यं धर्मद्वेषिनिराकृतौ ॥ १२ ॥
शस्त्रास्त्रव्यूहरूपेण शास्त्ररूपेण चैव हि ।

भगवत्संकल्पात् तदुभयोत्पत्तिः

[1]इत्युक्त्वार्थत्वरूपं हि शस्त्रास्त्रौघसमाकुलम् ॥१३॥
व्यूहं ससर्ज संकल्प्य स्वेन संकल्पतेजसा ।
स च सौदर्शनो व्यूहो मर्यादाधारणक्षमः ॥ १४ ॥
प्रमाणरूप उद्दिष्टो वक्ष्यते च तथा तथा ।
[2]प्रमाणरूपशास्त्रार्थः संकल्पो वैष्णवो हि यः ॥ १५ ॥
उदितो ब्रह्मणस्तस्माद्यथा तदवधारय ।

आदिशास्त्रस्वरूपवर्णनम्

संकल्पमयमेवैकं [3]सकलान्तस्तमोनुदम् ॥ १६ ॥

1 इत्युक्तार्थस्वरूपं स शब्दशस्त्रौघसंकुलम् A B C; शब्दशास्त्रौघ E F.
2 प्रमाणरूपशास्त्रात्मा A B C F; प्रमाणरूपः शास्त्रार्थः E.
3 संकल्पं तत्तमोनुदम् A B C E F J.

निर्घातशब्दवद्व्योम्नः शास्त्रमेकमभूत् तदा ।
वर्णार्थैः संभृतैर्वर्णैश्चिदानन्दमहोर्मिभिः ॥ १७ ॥
विष्णुशक्तिसमुद्रोत्थैर्मणिभिर्मौक्तिकैरिव ।
प्रोतं सौदर्शनं रूपं विष्णोः संकल्पकल्पितम् ॥ १८ ॥
तद्विज्ञानमयं शास्त्रं सद्धर्मप्रतिपादकम् ।
नियुताध्यायि यत् प्रोक्तं कामपालेन शाश्वतम् ॥१९॥

तस्य सर्वशास्त्रार्थगर्भितत्वम्

पुरुषार्थैश्चतुर्भिस्तदन्वितं हेतुसंकुलम् ।
ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमङ्गिरोभिरथर्वभिः ॥ २० ॥
पदवाक्यप्रमाणार्थैर्विकल्पैर्बहुभिश्चितम् ।
अलंकृतं शुभैस्तैस्तैः समयैर्दिव्यमानुषैः ॥ २१ ॥
तैस्तैर्विकल्पितैः कल्पैश्छन्दोभिर्विविधैर्वृतम्[1] ।
कालोपग्रहसंख्याभिः प्रकृतिप्रत्ययैः स्वरैः ॥ २२ ॥
विभक्तिकारकैर्लिङ्गैः [2]स्वैरैः प्रकृतिसन्धिभिः ।
संज्ञाभिः साधिकाराभिर्भूषितं परिभाषया ॥ २३ ॥
आदेशैरागमैर्लोपैर्विकारैश्चाप्युपाधिभिः ।
वृत्तिभिर्विविधाभिश्च वाक्यैरुपपदैरपि ॥ २४ ॥

[1] स्मृतम् A B C E F. [2] रूपैः E F J.

अव्ययैरुपसर्गैश्च नामाख्यातनिपातकैः[1] ।
मात्रावृत्तिस्वरबलैरभिनिष्ठानसामभिः ॥ २५ ॥
यमरङ्गविभागैश्च भूषितं पदभङ्गिभिः ।
वर्णागमविकल्पैश्च तथा वर्णविपर्ययैः ॥ २६ ॥
कल्पनाभिश्च [2]लघ्वीभिर्विकृतेः प्रकृतेरपि ।
निरुक्तकल्पैर्विविधैर्नानानिगमनैरपि ॥ २७ ॥
[3]ग्रहनक्षत्रराशिस्थैर्विकल्पैर्गणनोत्थितैः ।
होरास्कन्धविकल्पैश्च विधानैः फलकल्पितैः ॥ २८ ॥
विध्यर्थवादमन्त्रोत्थैर्विचारैः [4]कर्मकल्पनैः ।
अङ्गयुक्तिक्रमोहैश्च तन्त्रवापातिदेशनैः ॥ २९ ॥
अधिकारैरनेकैश्च विचारैर्वाक्यगोचरैः ।
प्रमाणकल्पितैर्न्यायैर्निग्रहच्छलजातिभिः ॥ ३० ॥
द्रव्यकर्मविकल्पैश्च गुणसामान्यकल्पनैः[5] ।
चातुर्होत्रविकल्पैश्च चातुर्वैद्यविजृम्भितैः[6] ॥ ३१ ॥
चातुराश्रम्यकल्पैश्च चातुर्वर्ण्यविकल्पितैः ।
संस्कारकल्पैर्विविधैर्नित्यकाम्यक्रियाक्रमैः ॥ ३२ ॥
इतिहासपुराणाभ्यां विविधाभ्यां समन्वितम् ।
विविधैश्च प्रसंख्यानैः स्वप्रकृत्यादिकल्पितैः ॥ ३३ ॥

1 निपातनैः A. 2 बह्वीभिः A B C J; लध्वीभिः प्रकृतेर्विकृतेरपि D.
3 ग्रहनक्षत्रराशीभिः A B C E F J. 4 मन्त्रकल्पनैः B C D.
5 कल्पितैः D J. 6 विकल्पितैः A B C E F.

पुमीश्वरविकल्पैश्च परिणामविकल्पितैः ।
अवस्थालक्षणव्याख्याधर्मक्लृप्तिविचित्रितम्[1] ॥३४॥
प्रमाणानां ससर्गाणां नानाकल्पनयान्वितम् ।
[2]लेपालेपविचारैश्च पुरुषाव्यक्तगोचरैः ॥ ३५ ॥
तत्त्वतात्त्विककल्पैश्च नानागतिविचिन्तनैः ।
मुक्तिक्रमविचारैश्च ख्यातिकल्पैरनेकशः ॥ ३६ ॥
ज्ञानाज्ञानसमाख्यातगुणदोषविचारणैः ।
गुणत्रयविकल्पैश्च [3]सर्गसंयोगचिन्तनैः ॥ ३७ ॥
[4]अन्वितं विविधैः सांख्यैः प्रसंख्यानकृतक्रमैः ।
योगप्रकारकल्पैश्च वृत्तीनां कल्पनैरपि ॥ ३८ ॥
अभ्यासकल्पैर्विविधैश्चातुर्वैराग्यकल्पनैः ।
अन्तरङ्गबहिर्भूतयोगाङ्गपरिचिन्तनैः ॥ ३९ ॥
क्लेशकर्मविपाकानामाशयानां च वर्णनैः ।
तापसंस्कारचिन्ताभिर्दुःखभेदविचिन्तनैः ॥ ४० ॥
तैस्तैश्चतुरधिष्ठानकल्पनैः [5]कल्पितं पृथक् ।
उपादेयस्य हेयस्य हानोपादानयोरपि ॥ ४१ ॥
स्वरूपचिन्तनैश्चित्रैर्भोगकामविकल्पनैः[6] ।

[1] कर्मक्लृप्तिविचित्रितम् A B C; धर्मकल्पविचित्रितम् J.
[2] तावत्तावद्विचारैश्च J.
[3] परिणामविकल्पनैः D.
[4] आस्थितम् D.
[5] परिकल्पितम् B C.
[6] योगकामविकल्पनैः D.

क्रियायोगैरनेकैश्च चित्तसंस्कारसाधनैः ॥ ४२ ॥
सिद्धिभिश्च विचित्राभिश्चित्तस्थाभिरलंकृतम् ।
पतिपाशपशुव्याख्याविकल्पैर्हेतुचित्रितैः ॥ ४३ ॥
शुद्धाध्वकल्पनाभिश्च क्रियाज्ञानविभेदतः ।
अर्थपञ्चकचिन्ताभिरनेकाभिरलंकृतम् ॥ ४४ ॥
शक्तिपञ्चकचिन्ताभिर्मलत्रयविचारणैः ।
भोगोपकरणाख्यानैः पुंसां रूपविकल्पनैः ॥ ४५ ॥
दीक्षाप्रतिष्ठाकल्पैश्च धर्मैः पाशुपतैरपि ।
इति नानाविधाकारबुद्धिकल्पविचित्रया ॥ ४६ ॥
युक्तं कल्पनया शश्वत् क्लृप्तनानाधिकारया ।
अधिकारेण सद्धर्मान् व्याचक्षाणमनेकधा ॥ ४७ ॥
नियुताध्यायकं पूर्वमासीत् संकर्षणोदितम् ।
संकल्पमयमाद्यस्य विष्णोः संकल्पजात् किल ॥४८॥

तस्य शास्त्रस्य भगवत्प्रीतिहेतुत्वम्

तेन शास्त्रेण ते दिव्या मनवो मानवाश्च ते ।
ये प्रोक्ता आदिसर्गे ते तथा मानवमानवाः ॥ ४९ ॥
[1]सत्क्रियाभिरनल्पाभिर्नारायणमतोषयन् ।

तस्य शास्त्रस्य मन्दप्रचारता

अथ कालविपर्यासाद्युगभेदसमुद्भवे ॥ ५० ॥

[1] सत्क्रियाभिरकल्पाभिः D.

त्रेतादौ सत्त्वसंकोचाद्रजसि प्रविजृम्भिते ।
कामं कामयमानेषु ब्राह्मणेषु महात्मसु ॥ ५१ ॥
मन्दप्रचारमासीत् तच्छासनं यत् सुदर्शनम् ।

वाच्यायनादिभिस्तच्छास्त्रविभजनम्

ततो मोहाकुले लोके लोकतन्त्रविधायिनः ॥ ५२ ॥
संभूय लोककर्तारः कर्तव्यं समचिन्तयन् ।
अपान्तरतपा नाम मुनिर्वाक्संभवो हरेः ॥ ५३ ॥
कपिलश्च पुराणर्षिरादिदेवसमुद्भवः ।
हिरण्यगर्भो लोकादिरहं पशुपतिः शिवः ॥ ५४ ॥
एते तप्त्वा तपस्तीव्रं वर्षाणामयुतं शतम् ।
आदिदेवमनुज्ञाप्य देवदेवेन चोदिताः ॥ ५५ ॥
सुदर्शनस्य लेशेन तत्संकल्पेन संयुताः ।
विज्ञानबलमासाद्य [1]धर्माद्देवप्रसादजात् ॥ ५६ ॥
आविर्भूतं तु तच्छास्त्रमंशतस्ते ततक्षिम ।

तत्र वाच्यायनेन वेदविभजनम्

ततश्च भगवान्पूर्वमपान्तरतपा मुनिः ॥ ५७ ॥
हरेर्वाच्यायनः[2] पुत्रो यावदात्तं च वै ततः ।
उदभूत् तत्र धीरूपमृग्यजुःसामसंकुलम् ॥ ५८ ॥
विष्णुसंकल्पसंभूतमेतद्वाच्यायनेरितम् ।

[1] धर्मं देवप्रसादजम् D. [2] वात्स्यायनः B C D.

कपिलेन सांख्यविभजनम्

ततश्च कपिलः शास्त्राद्यावदंशमुदारधीः ॥ ५९ ॥
तत् सांख्यमभवच्छास्त्रं प्रसंख्यानपरायणम् ।

हिरण्यगर्भेण योगशास्त्रविभजनम्

हिरण्यगर्भो लोकादिर्यत् ततश्चादिशासनात् ॥ ६० ॥
यमाद्यङ्गमभूदेतद् दिव्यं योगानुशासनम् ।

शिवेन पाशुपतविभजनम्

अहं ततश्च यच्छास्त्रादंशान्नानाव्रताकुलात् ॥ ६१ ॥
अभूत् पाशुपताख्यं तत् पशुपाशविमोचनम् ।

भगवता पाञ्चरात्रविभजनम्

सदागममयात् तस्मात् केवलाद् दिव्यशासनात् ॥६२॥
निर्ममे सारमुद्धृत्य स्वयं विष्णुरसंकुलम् ।
तत् परव्यूहविभवस्वभावादिनिरूपणम् ॥ ६३ ॥
पञ्चरात्राह्वयं तन्त्रं मोक्षैकफललक्षणम् ।
सुदर्शनाह्वयो योऽसौ संकल्पो वैष्णवः परः ॥ ६४ ॥
स स्वयं बिभिदे तेन पञ्चधा पञ्चवक्त्रगः[1] ।

अध्यायार्थनिगमनम्

विष्णुसंकल्परूपोऽयं प्रमाणव्यूह ईरितः ।

[1] वक्त्रशः E J.

शस्त्रशास्त्रविभेदेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६९ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां शब्दात्मकप्रमाण-
व्यूहनिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ६८३

शब्दात्मकप्रमाणव्यूहविशेषस्वरूपनिरूपणं

नाम द्वादशोऽध्यायः

वृत्तानुवादः

नारदः—

सुरासुरगणाराध्य[1] नमस्ते पार्वतीप्रिय ।
त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं देव दिव्यं तद्वैष्णवं यशः ॥ १ ॥
यत् तदाद्यं महच्छास्त्रं सुदर्शनमयं हरेः ।
तस्मात् पृथक् पृथक्छास्त्रमाहुर्वाच्यायनादयः ॥ २ ॥

त्रय्यादिस्वरूपप्रश्नः

त्रयी सांख्यं तथा योगशास्त्रं पाशुपतं तथा ।
सात्त्वतं चेति तद्रूपं श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३ ॥

तत्प्रतिवचनप्रतिज्ञा

अहिर्बुध्न्यः—

शृणु नारद तत्त्वेन तेषां रूपं पृथक् पृथक् ।
संकल्पो यावता विष्णोर्भेदेन व्यवतिष्ठते ॥ ४ ॥

[1] महाध्यक्ष A B C E F J. [2] पृथक् D.

त्रयीस्वरूपनिरूपणम्

तत्र त्रयीमयं [1]रूपमाद्यं सर्वार्थदर्शनम् ।
ऋग्यजुःसामरूपत्वात् त्रयी सा परिकीर्तिता ॥ ५ ॥
कार्यभेदात् त्रयीत्वेऽपि चतुर्धा सा प्रकीर्तिता ।
ऋचो यजूंषि सामानि ह्यथर्वाङ्गिरसस्तथा ॥ ६ ॥
चातुर्होत्रप्रधानत्वादृगादित्रितयं त्रयी ।

अथर्वणां पृथक्करणे हेतुः

अथर्वाङ्गिरसां रूपं सर्वमृग्यजुषात्मकम् ॥ ७ ॥
तथापि शान्त्याभिचारप्राधान्यात् ते पृथक् कृताः ।

ऋगादीनां शाखासंख्या

एकविंशतिशाखावानृग्वेदः परिगीयते ॥ ८ ॥
शतं चैका च शाखाः स्युर्यजुषामेकवर्त्मनाम् ।
साम्नां शाखाः सहस्रं स्युः पञ्च शाखा अथर्वणाम् ॥

इयतामेव वेदानां प्रत्यक्षत्वम्

इयन्त एव प्रत्यक्षा आम्नायन्ते महर्षिभिः ।
स्मर्यन्ते मुनिभिर्नित्यं लब्धानुज्ञैर्महेश्वरात् ॥ १० ॥
एषां नैयमिका धर्माः स्वरूपाम्नायगोचराः ।

कल्पादीनि षडङ्गानि

कल्पो व्याकरणं शिक्षा निरुक्तं ज्योतिषां गतिः ॥

1 शास्त्रं D.

छन्दसां विचयश्चेति षडङ्गानि विदुर्बुधाः ।

मीमांसा न्यायश्चोपाङ्गम्

[1]उपाङ्गद्वितयं चैतन्मीमांसा न्यायविस्तरः ॥ १२ ॥
धर्मज्ञसमयोऽर्थाश्च वेदवादोत्थितास्तथा ।
निबद्धा चानिबद्धा च संस्काराचारसंततिः ॥ १३ ॥
धर्मशास्त्रं महर्षीणामन्तःकरणसंभृतम् ।

उपवेदादिकम्

इतिहासपुरणाख्य उपवेदः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥
[2]वास्तुवेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्च तथा मुने ।
आयुर्वेदश्च पश्चैत उपवेदाः प्रकीर्तिताः ॥ १५ ॥
दण्डनीतिश्च वार्ता च विद्याद्वयमिदं परम् ।
एकविंशतिभेदो यः सप्रकारः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
वाच्यायनादृषेः पूर्वं विष्णोर्वाणीसमुद्भवात् ।
त्रयीरूपेण संकल्प इयद्भेदो विजृम्भितः ॥ १७ ॥

सांख्यस्वरूपवर्णनम्

सांख्यरूपेण संकल्पो वैष्णवः कपिलादृषेः ।
उदितो यादृशः पूर्वं तादृशं शृणु मेऽखिलम् ॥ १८ ॥
षष्टिभेदं स्मृतं तन्त्रं सांख्यं नाम महामुने ।

[1] उपाङ्गं तन्मयं चैव A B C E F J.

[2] J omits four lines from here.

प्राकृतं वैकृतं चेति मण्डले द्वे समासतः ॥ १९ ॥

प्राकृतमण्डलवर्णनम्

प्राकृतं मण्डलं तत्र द्वात्रिंशद्भेदमिष्यते ।
तत्राद्यं ब्रह्मतन्त्रं तु द्वितीयं पुरुषाङ्कितम् ॥ २० ॥
त्रीणि तन्त्राण्यथान्यानि [1]शक्तेर्नियतिकालयोः ।
गुणतन्त्राण्यथ त्रीणि तन्त्रमक्षरपूर्वकम् ॥ २१ ॥
प्राणतन्त्रमथान्यत्तु [2]कर्तृतन्त्रमथेतरत् ।
[3]सामितन्त्रमथान्यत्तु ज्ञानतन्त्राणि पञ्च च ॥ २२ ॥
क्रियातन्त्राणि पञ्चाथ मात्रातन्त्राणि पञ्च च ।
भूततन्त्राणि पञ्चेति त्रिंशद् द्वे च भिदा इमाः ॥२३॥
प्राकृतं मण्डलं प्रोक्तं वैकृतं मण्डलं शृणु ।

वैकृतमण्डलवर्णनम्

अष्टाविंशतिभेदं तन्मण्डलं वैकृतं स्मृतम् ॥ २४ ॥
कृत्यकाण्डानि पञ्चादौ भोगकाण्डं तथाऽपरम् ।
वृत्तकाण्डं तथैकं तु क्लेशकाण्डानि पञ्च च ॥ २५ ॥
त्रीणि प्रमाणकाण्डानि ख्यातिकाण्डमतः परम् ।
धर्मकाण्डमथैकं च काण्डं वैराग्यपूर्वकम् ॥ २६ ॥

[1] शक्तेः पुरुषकालयोः All MSS. except D.

[2] J omits two quarters from here.

[3] इत्थमेव सर्वकोशेषु पाठः. [4] वृत्तिकाण्डमथैकं तु D; व्रतकाण्डं J.

अथैश्वर्यस्य काण्डं च गुणकाण्डमतः परम् ।
लिङ्गकाण्डमथैकं च दृष्टिकाण्डमतः परम् ॥ २७ ॥
आनुश्रविककाण्डं च दुःखकाण्डमतः परम् ।
सिद्धिकाण्डमथैकं च काण्डं काषायवाचकम्[1] ॥ २८ ॥
तथा समयकाण्डं च मोक्षकाण्डमतः परम् ।
अष्टाविंशतिभेदं तदित्थं विकृतिमण्डलम् ॥ २९ ॥
षष्टितन्त्राण्यथैकैकमेषां नानाविधं मुने ।
षष्टितन्त्रमिदं सांख्यं सुदर्शनमयं हरेः ॥ ३० ॥
आविर्बभूव सर्वज्ञात् परमर्षेर्महामुने ।

योगशास्त्रस्वरूपवर्णनम्

विष्णुसंकल्परूपं च महद्योगानुशासनम् ॥ ३१ ॥
हिरण्यगर्भादुद्भूतं तस्य भेदानिमाञ्शृणु ।

योगे संहिताद्वयम्

आदौ हिरण्यगर्भेण द्वे प्रोक्ते योगसंहिते ॥ ३२ ॥
एका निरोधयोगाख्या कर्मयोगाह्वया[2] परा ।

निरोधसंहितायाः द्वादशविधत्वम्

संहिता तु निरोधाख्या तत्र द्वादशधा स्मृता ॥ ३३ ॥
अङ्गतन्त्रमथाद्यं तु दोषतन्त्रमतः परम् ।

[1] वाचनम् D; पावकम् J.
[2] योगाभिधा B.

उपसर्गाभिधं तन्त्रं तथाधिष्ठानकं परम् ॥ ३४ ॥
आधारतन्त्रं योगं च बहिस्तत्त्वाधिकारवत् ।
रिक्तयोगाख्यतन्त्रं च पूर्णयोगाख्यमेव च ॥ ३५
सिद्धियोगाख्यया त्रीणि मोक्षतन्त्रमतः परम् ।
इति द्वादशभेदास्ते निरोधायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३६ ।

कर्मसंहितायाश्चातुर्विध्यम्

ब्रह्मणा गदितास्तत्र चतस्रः कर्मसंहिताः ।
नानाकर्ममयी त्वेका परा त्वेका क्रियामयी ॥ ३७ ॥
बाह्याभ्यन्तररूपेण द्वे अपि द्विविधे स्मृते ।
योगानुशासनं शास्त्रमिति षोडशविस्तरम् ॥ ३८ ॥
सुदर्शनमयं विष्णोरुदितं तत् प्रजापतेः ।

पाशुपतस्वरूपवर्णनम्

तन्त्रं पाशुपतं नाम पशुपाशप्रमोचनम्[1] ॥ ३९ ॥
मद्वक्त्रान्निःसृतं विष्णोः संकल्पप्रविजृम्भितम् ।

पाशुपतस्याष्टकाण्डत्वम्

[2]अष्टकाण्डमिदं प्रोक्तं मया तन्त्रमनुत्तमम् ॥ ४० ॥
पतिकाण्डमथाद्यं तु पशुकाण्डमतः परम् ।
पाशकाण्डं तृतीयं तु प्रोक्तं पञ्चप्रभेदतः ॥ ४१ ॥

[1] विमोचनम् B C.
[2] अष्टतन्त्र D.

शुद्धचर्या च मिश्रा च काण्डे द्वे परिकीर्तिते ।
[1]देवकांडमथो षष्ठं दीक्षाकाण्डमतः परम् ॥ ४२ ॥
सायुज्यमष्टमं प्रोक्तं काण्डं पाशुपतं महत् ।
अष्टकाण्डमिदं शास्त्रं सुदर्शनमयं हरेः ॥ ४३ ॥
दिव्यं पाशुपतं शास्त्रं [2]मयैवोक्तं महामुने ।

पाञ्चरात्रस्वरूपवर्णनम्

यत् तत् सौदर्शनं विष्णोः सात्त्वतं नाम जृम्भितम् ॥
भेदो दशविधस्तस्य संक्षेपेण प्रकीर्तितः ।
भगवत्संहिता त्वाद्या तथान्या कर्मसंहिता ॥ ४५ ॥
विद्यामयी तृतीया च चतुर्थी कालसंहिता ।
कर्तव्यसंहिता त्वन्या षष्ठी वैशेषिकी क्रिया ॥ ४६ ॥
सप्तमी गदिता तत्र पूज्या [3]संयमसंहिता ।
अष्टम्यधिकृते चिन्ता नवमी मार्गसंहिता ॥ ४७ ॥
[4]सात्त्वती गीयते शुद्धा दशमी मोक्षसंहिता ।
एतावत् सात्त्वतं शास्त्रमाविरासीत् सनातनात्[5] ॥
एतानि पञ्च शास्त्राणि मूलभूतानि वै मुने ।
युगे युगे [6]विभजयन्ते विष्णुसंकल्पचोदितैः ॥ ४९ ॥
तत्तत्कर्तृसमाख्यातास्तास्तास्त्रय्यादिसंहिताः ।

[1] देशकाण्ड D. [2] मत्तो व्यक्तं D.
[3] संशय A B C E F J. [4] सात्त्वतैर्गीयते D.
[5] सनातनम् D. [6] विचिन्त्यन्ते A B C E F J.

प्रादेशिकयो निवर्तन्ते [1]ह्रासकालानुकालतः ॥ ५० ॥

शास्त्राभासप्रवृत्तौ कारणम्

हिंस्राणां मोहनार्थाय संकल्पा एव वैष्णवाः ।
शास्त्राभासाः प्रवर्तन्ते [2]देवब्रह्मर्षिवक्त्रतः ॥ ५१ ॥

उक्तार्थनिगमनम्

[3]एष [4]प्रमाणयोर्व्यूहो दिव्यः सौदर्शनः परः ।
शब्दार्थप्रविभागेन गदितस्ते मया मुने ॥ ५२ ॥

सुदर्शनपर्यायशब्दाः

प्राणो माया क्रिया शक्तिर्भाव उन्मेष उद्यमः ।
सुदर्शनं च संकल्पः शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥ ५३ ॥

पञ्चानामपि शास्त्राणां भगवति निष्ठा

निष्ठा त्वेकैव शास्त्राणामेतेषां पञ्चवर्त्मनाम् ।
शास्त्रं सुदर्शनं नाम तदर्थो विष्णुरव्ययः ॥ ५४ ॥
प्रमाणमय उद्दिष्टो लेशतोऽयं महामुने ।
व्यूहः सौदर्शनो विष्णोः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां शब्दात्मकप्रमाण-
व्यूहविशेषस्वरूपनिरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ७३८

[1] त्रास D.
[2] देवर्षिब्रह्मवक्त्रत: A B C E F J.
[3] J omits four lines from here.
[4] प्राणमयो व्यूहो D E.

प्रमाणार्थनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः

प्रमाणार्थविषयकः प्रश्नः

नारदः—

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते मरुतां पते[1] ।
भवानीपतये तुभ्यं नमस्ते वृषकेतन ॥ १ ॥
त्वद्वक्त्रकमलोद्भूता अर्था अवधृता मया ।
यत् कारणं च जगतामाधारो जगतां च यः ॥ २ ॥
जगतां यत् प्रमाणं च त्रयं तदवधारितम् ।
प्रमाणार्थमिदानीं मे वक्तुमर्हसि शंकर ॥ ३ ॥
यश्च यादृक् च यावांश्च प्रमाणास्यार्थ इष्यते ।

तत्प्रतिवचनप्रतिज्ञा

अहिर्बुध्न्यः—

शृणु नारद तत्त्वेन प्रमाणस्यार्थमुत्तमम्[2] ॥ ४ ॥
विष्णुसंकल्पमूलो यो [3]बहुधा प्रविजृम्भते ।

प्रमाणशब्दनिर्वचनम्

मितिर्मा गदिता सद्भिः प्रकृष्टा मा प्रमा स्मृता ॥

[1] पित: D. [2] मुत्थितम् E F J; मर्थितम् A B C.
[3] बहु प्रेम्णि विजृम्भते A B C.

प्रकर्षश्च मितेः सोऽयं [1]यद्यथार्थावधारणम् ।
धीसाधकतमं यत् तत् प्रमाणमिति शब्द्यते ॥ ६ ॥

प्रमाणार्थस्वरूपम्

प्रमाणेनार्थ्यते यद्धि स प्रमाणार्थ उच्यते ।
यत् पुंसो हितमत्यन्तं सर्वदेशेषु सर्वदा ॥ ७ ॥
स प्रमाणार्थ इष्टोऽत्र स द्वेधा व्यवतिष्ठते ।

तस्य द्वैविध्यम्

हितं च साधनं चेति तयोस्तत्त्वमिदं शृणु ॥ ८ ॥

हितस्वरूपम्

आत्यन्तिकी निवृत्तिस्तु पुंसो या दुःखसंततेः ।
तयोपलक्षितं नित्यं सुखं यत् तद्धितं स्मृतम् ॥ ९ ॥

साधनस्वरूपम्

तस्य योऽव्यभिचारेण साधनत्वं प्रपद्यते ।
हितसाधनमित्युक्तः सोऽर्थो वेदान्तपारगैः ॥ १० ॥

हितस्वरूपयाथात्म्यम्

स्वरूपभूतं यत् पुंसो हितं सुखमुदीरितम् ।
भगवन्मयता सास्य भगवत्तापराह्वया ॥ ११ ॥

[1] यद्धितार्थावधारणम् All MSS.

साधनद्वैविध्यम्

अत्यन्तसाधनं तस्य यत् तद् द्वेधा व्यवस्थितम् ।
विधा ज्ञानमिति त्वेका [1]धर्म इत्यपरा विधा ॥ १२ ॥

तयोर्हेतुहेतुमद्भावः

[2]हेतुमद्धेतुभावस्तु विधयोरनयोः स्मृतः ।

ज्ञानद्वैविध्यम्

ज्ञानं तु हेतुमत् तत्र तच्च द्वेधा व्यवस्थितम् ॥ १३ ॥
साक्षात्कारमयं [3]चैकं परोक्षं परमीर्यते ।

तयोरपि हेतुहेतुमद्भावः

हेतुमद्धेतुभावोऽयं द्वयोरपि निरूप्यते ॥ १४ ॥
हेतुमत्त्वपरोक्षं यत् परोक्षं हेतुरुच्यते ।

कर्मणां ज्ञानहेतुत्वम्

अनयोर्ज्ञानयोर्धर्मः स हेतुरिति गीयते ॥ १५ ॥
साक्षात् परोक्षे तत्साध्ये हेतुस्तन्मुखतो ह्यसौ ।

कर्मणां द्वैराश्यम्

अस्यापि द्वे विधे [4]दृष्टे तत्त्वशास्त्राब्धिपारगैः ॥ १६ ॥

[1] अपरा धर्म इत्यपि A B C E F J.

[2] J omits three lines from here.

[3] त्वेकम् D F.

[4] शिष्टे D.

साक्षादाराधनात्मैकः परस्तु व्यवधानतः ।

व्यवहितकर्मस्वरूपम्

[1]अपारं तत् परं ब्रह्म शक्तिमत् परमेश्वरः ॥ १७ ॥
नारायणसमाख्यातं नित्यं षाड्गुण्यमव्ययम् ।
विभूतयस्तु तस्येमे ब्रह्माद्याः स्थावरान्तिमाः ॥ १८ ॥
[2]भावनात्रयसंमिश्रास्तत्सुदर्शनजृम्भिताः ।
या सा भूतिः पुरा शक्तेः कोटच्यंशेनोदिता मया ॥
तदंशलेशाद् ब्रह्माद्या विष्णुसंकल्पजृम्भिताः ।
एतद्विभूतिमुखतो यो ह्यकामहतैर्नरैः ॥ २० ॥
ब्रह्मार्पणेन क्रियते स धर्मो व्यवधानवान् ।

अव्यवहितधर्मस्वरूपम्

विभूतिमत् परं ब्रह्म तदेवाव्यवधानतः ॥ २१ ॥
येन प्रीणयते योगी स साक्षाद्धर्म इष्यते ।

पाञ्चरात्रस्याव्यवहितधर्मपरत्वम्

सात्त्वतं शासनं सर्वं तस्यैतस्यावबोधकम् ॥ २२ ॥

सशिरस्कस्य वेदस्य व्यवहितधर्मपरत्वम्

यस्तु पूर्वस्त्रयीभागः परभागार्थतां गतः ।
अपरस्य स धर्मस्य निष्कामानां निरूपकः ॥ २३ ॥

[1] अन्तरङ्गं परं ब्रह्म D.

[2] भावनात्रयमिश्रास्तत्सुदर्शनविजृम्भिताः A B C E F J.

पाशुपतस्यैकविभूतिविषयकधर्मपरत्वम्

धर्म एकविभूतिस्थो मया पाशुपते स्मृतः ।
उग्रव्रतैर्नरैः शश्वद् ब्रह्मप्रीत्यै स साध्यते ॥ २४ ॥

सांख्यस्य परोक्षज्ञानफलकत्वम्

साक्षाच्च व्यवधानाच्च यत् तन्मोक्षस्य साधनम् ।
परोक्षं तत् प्रसंख्यानं ज्ञानं सांख्येन चिन्त्यते ॥ २५ ॥

वेदान्तानामपरोक्षज्ञानफलकत्वम्

[1]अन्तरङ्गशमाद्यङ्गभक्तिश्रद्धापुरःसरम् ।
त्रय्यन्तैर्ब्रह्मविज्ञानमपरोक्षं विभाव्यते[2] ॥ २६ ॥

योगस्यापरोक्षज्ञानाङ्गयमादिपरत्वम्

बहिरङ्गान्तरङ्गाख्ययमाद्यङ्गकलापवान् ।
चित्तवृत्तिनिरोधात्मा योगो योगानुशासने ॥ २७ ॥
शश्वदभ्यासवैराग्यपरेशप्रणिधानतः ।
साक्षात्कारावभासांख्यसिद्धशुद्धापवर्गदः ॥ २८ ॥

गुणप्रधानभावेन सर्वत्र सर्वोपदेशः

यथोक्ततत्त्वविज्ञानं नानाहेतुविधान्वितम् ।
धर्मो बहुविधश्चेति [3]सर्वं सर्वैर्निरूप्यते ॥ २९ ॥

1 अन्तरङ्गशमाद्यं वै A B C E F J. 2 परोक्षं तद्विभाव्यते A B C J.
3 सर्वैरत्र निरूप्यते A B C E F J.

शास्त्रेषु विविधफलान्तरसाधनान्तरोपदेशस्याभिप्रायकथनम्

हितप्रवृत्तेर्लोकानां तनूकाराय पाप्मनाम् ।
[1]रागद्वेषप्रयुक्तानामायुर्वेदोपदेशवत् ॥ ३० ॥

नानारूपफलावाप्त्यै नानानियमभेदिताः ।
शास्त्रैर्धर्मा विधीयन्ते नानारूपा धियस्तथा ॥ ३१ ॥

लौकिकपुरुषार्थद्वयोपक्षेपः

तदित्थं [2]सविशेषं ते पुमर्थद्वयमीरितम् ।
अथान्यल्लौकिकं[3] शास्त्रैः पुमर्थद्वयमीरितम् ॥ ३२ ॥
[4]अर्थकामौ तयोः कामः स्मृतो वैषयिकेरितः ।
अर्थो गोभूहिरण्यादिप्रेक्षोत्थानफलात्मकः ॥ ३३ ॥

त्रिवर्गस्य मिथः साध्यसाधनभावविवेकः

अर्थो धर्मस्य कामस्य तथार्थस्यापि साधनम् ।
[5]धर्मो धर्मस्य कामस्य तथार्थस्यापि साधनम् ॥ ३४ ॥
कामो धर्मस्य कामस्य तथार्थस्यापि साधनम् ।
अर्थः कामश्च सर्वत्र व्यभिचारेण साधनम् ॥ ३५ ॥
धर्मः सर्वस्य साध्यस्य नियमेनैव साधनम् ।
तदेतत् त्रितयं प्रोक्तं त्रिवर्ग इति पण्डितैः ॥ ३६ ॥

[1] रागद्वेषप्रवृत्तानाम् D.
[2] भव्यशेषम् A B C F J; हव्यशेषम् E.
[3] लौकिकैः A B C E.
[4] अर्थः कामो J.
[5] D and J omit two lines from here.

मोक्षस्य सर्वदा साध्यत्वमेव

मोक्षश्च साध्य एवेति पुरुषार्थचतुष्टयम् ।

अर्थकामयोः प्रमाणनिरूपणम्

दण्डनीतिः सवार्ता सा सोपवेदचतुष्टया ॥ ३७ ॥
प्रमाणत्वेन निर्दिष्टा पण्डितैरर्थकामयोः ।

इतिहासादेस्तत्त्वज्ञानसहकारित्वम्

इतिहासपुराणाख्य उपवेदो हि यः स्मृतः ॥ ३८ ॥
सहायभावं शास्त्राणां तत्त्वज्ञाने व्रजत्यसौ ।
इति ते लेशतः प्रोक्ता पुरुषार्थचतुष्टयी ॥ ३९ ॥

धर्मादीनामन्तरङ्गसाधनानि

अन्तरङ्गममुष्यास्तु साधनं शृणु नारद ।
निर्व्याजा निरुपस्कारा दया धर्मस्य साधनम् ॥ ४० ॥
हेतुरुत्थानमर्थस्य देशकालोपपादितम् ।
हेतुः कामस्य संकल्पो निर्व्याजो निरुपस्कृतः ॥ ४१ ॥
हेतुस्तु सर्वसंन्यासो मोक्षे ज्ञानपुरस्कृतः ।

तेषामेव बहिःसाधनानि

न्याय्यं धर्मादि धर्मस्य बहिःसाधनमुच्यते ॥ ४२ ॥
[1]बहिःसाधनमर्थस्य तन्त्रावापादिचिन्तनम् ।

1 अर्थसाधन A B C E F J.

कामे पाणिग्रहाद्युक्तं बहिरङ्गं विचक्षणैः ॥ ४३ ॥
निष्कामधर्मकृत्यादि बहिर्मोक्षस्य साधनम् ।
विजृम्भितमिदं भूतेः पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥ ४४ ॥
संकल्पो वैष्णवस्तस्य विजृम्भाहेतुरुच्यते ।

अध्यायार्थोपसंहारः

इति ते सकला प्रोक्ता प्रमाणार्थगतिः परा ।
ससाधना सप्रकारा किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४५ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां प्रमाणार्थनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ७८३

जीवस्य संसारहेतुतदुद्धरणप्रकारवर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः

तत्रादौ मुक्तिविषयः पुनः प्रश्नः

नारदः—

अज्ञानतिमिरप्लोषिललाटनयनत्विषे ।
नमस्ते त्रिपुराराते नमस्तेऽन्तकविद्विषे ॥ १ ॥
पुरुषार्थाः श्रुताः सर्वे मुख्यगौणविकल्पिताः[1] ।
पुरुषार्थः श्रुतो मुख्यस्तत्र मुक्त्यभिसंज्ञितः ॥ २ ॥
भगवत्तामयी प्रोक्ता [2]मुक्तिश्च त्रिपुरद्विषा ।
तस्याश्च साधनं साक्षात् तत्त्वज्ञानं द्विधा स्थितम् ॥
साधनं तस्य च प्रोक्तो धर्मो निरभिसंधिकः ।
भूयो विस्तरतः शंस मुक्तिं तां चन्द्रशेखर ॥ ४ ॥
[3]यतो यस्य च या मुक्तिस्तच्च मे द्वितयं वद ।
न ह्यन्यं प्रष्टुमर्हामि त्वामृते सर्ववेदिनम् ॥ ५ ॥

जीवस्वरूपसंक्षेपः

अहिर्बुध्न्यः—

अनादिरपरिच्छेद्यश्चिदानन्दमयः पुमान् ।

[1] विकल्पतः E F J.
[2] मुक्तिश्च त्रिपुरद्विषे D; मुक्तिस्त्रिपुरविद्विषा B C E F J.
[3] तयोर्यस्य च सा A B C E F J.

भगवन्मय एवायं भगवद्भावितः सदा ॥ ६ ॥

जीवस्य भगवच्छक्त्यंशलेशत्वम्

या सा शक्तिर्महासत्ता विष्णोस्तद्धर्मधर्मिणी ।
तस्याः कोट्यर्बुदांशेन शक्ती द्वे कथिते तव ॥ ७ ॥
भूतिश्चेति क्रिया चेति भाव्यभावकसंज्ञिते ।
भूतिः सा क्रियया ज्वाला मरुतेव [1]प्रणर्त्यते ॥ ८ ॥
नानाभेदवती भूतेर्विभूतिः कथिता पुरा ।
शुद्ध्यशुद्धिवशाद् द्वेधा शुद्धा सा बहुधोदिता ॥ ९ ॥
पुंशक्तिः कालमय्यन्या पुमान् सोऽयमुदीरितः ।

तस्य कालवश्यत्वात् संसारप्राप्तिः

कालशक्तिविकारस्थः सोऽयं संसरति ध्रुवम् ॥ १० ॥

साधननिष्पत्त्या स्वरूपाविर्भावः

[2]सोऽयं शास्त्रीयमासाद्य मार्गं स्वेनाभिजायते ।

तत्र पुनः प्रश्नः

नारदः—

भगवन् देवदेवेश त्रिपुरान्तक शंकर ॥ ११ ॥
कालशक्तिविकारस्थः कथं संसरति ध्रुवम् ।

[1] प्रवर्तते A B C E F J.
[2] D omits three lines from here.

कथं वोपायमासाद्य पुमान् [1]स्वेनाभिजायते ॥ १२ ॥

भगवत्स्वातन्त्र्यस्यापर्यनुयोज्यत्वम्

अहिर्बुध्न्यः—

सर्वैरननुयोज्यं तत् स्वातन्त्र्यं दिव्यमीशितुः ।
अवाप्तविश्वकामोऽपि क्रीडते राजवद्वशी ॥ १३ ॥

भगवत्संकल्पस्य पञ्चधा विभागः

संकल्पो नाम यस्तस्य सुदर्शनसमाह्वयः ।
सत्यप्यनन्तरूपत्वे पञ्चधा स[2] विजृम्भते ॥ १४ ॥
सृष्टिस्थित्यन्तकारेण निग्रहानुग्रहात्मना ।

निग्रहशक्त्या जीवस्याकारादितिरोधानम्

तिरोधानकरी शक्तिः सा निग्रहसमाह्वया ॥ १५ ॥
पुमांसं जीवसंज्ञं सा तिरोभावयति स्वयम् ।
आकारैश्वर्यविज्ञानतिरोभावनकर्मणा ॥ १६ ॥

तिरोधायकपर्यायशब्दाः

मायाविद्या महामोहो महातामिस्रमित्यपि ।
तमो बन्धोऽथ हृद्ग्रन्थिरिति पर्यायवाचकाः ॥ १७ ॥

जीवाणुत्वादि

आकारस्य [3]तिरोधानादणुत्वं पुंस इष्यते ।

[1] खेनोपजायते D.
[2] प्रविजृम्भते A B C E F J.
[3] तिरोभावादणुत्वं A B C E F J.

ऐश्वर्यस्य तिरोभावादकिंचित्करता स्मृता ॥ १८ ॥
पुंसो विज्ञानसंकोचादज्ञत्वं समुदाहृतम् ।
[1]तिरोहितः पुमाञ्छक्त्या विष्णुसंकल्परूपया ॥ १९ ॥
अणुः किंचित्करश्चेति किंचिज्ज्ञश्चेति कथ्यते ।

अणुत्वादेर्मलत्वं बन्धत्वं च

मलत्रयमिदं प्रोक्तं बन्धत्रयमिदं बुधैः ॥ २० ॥

अविद्यादिभिर्मलविवृद्धिः

तिरोभावनशक्त्यैवं वैष्णव्या बन्धमेयुषः ।
अविद्यास्मित्वरागाद्या मलं समुपचिन्वते ॥ २१ ॥

इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा

क्लिश्यद्भिः क्लेशितः[2] क्लेशैरविद्यादिभिरीदृशैः ।
नुन्नः प्रेप्साजिहासाभ्यामागमाननुसंपतन् ॥ २२ ॥
इष्टार्थप्राप्तयेऽनिष्टविघाताय च लालसः ।
[3]कर्म तत् कुरुते कामी शुभाशुभफलोदयम् ॥ २३ ॥

कर्मवशात् जात्यायुर्भोगप्राप्तिः

ततः कर्मविपाकस्थः शुभाशुभविमिश्रितान् ।
जात्यायुरनुबन्धान्[4] स प्राप्नोति विधिचोदितः ॥ २४ ॥

[1] तिरोभूत: A D E F J.
[2] क्लेशितक्लेशैः A B C J.
[3] कर्मत: D.
[4] उपबन्धान् A B C J.

सुखादिवासनास्तास्ताः संचिनोति शनैः शनैः ।
एषा निग्रहशक्तेस्तु [1]तिरोधानपरंपरा ॥ २५ ॥

तिरोधाने सहकारिकारणम्

अंशौ यौ कालशक्त्याख्यौ भूतेः समनुवर्तिनौ[2] ।
ताभ्यां पुंसस्तिरोभावं तनुते निग्रहात्मिका ॥ २६ ॥

सृष्ट्यादीनां संचितकर्ममूलकत्वम्

[3]अजस्य त्वनया शक्त्या तिस्रः सृष्ट्यादिशक्तयः ।
संचितैः संप्रवर्तन्ते तैस्तैः कर्मभिरूर्जितैः ॥ २७ ॥

सहेतुकस्य बन्धस्यानादित्वम्

बन्धोऽनादिरयं प्रोक्तो बन्धहेतुश्च नादिमान् ।

बद्धजीवे भगवत्कृपाविर्भावः

एवं संसृतिचक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्मभिः ॥ २८ ॥
जीवे दुःखाकुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते[4] ।

कृपाया अनुग्रहशक्तिपातरूपत्वम्

[5]या ह्युक्ता पञ्चमी शक्तिर्विष्णुसंकल्परूपिणी ॥२९॥
अनुग्रहात्मिका शक्तिः सा कृपा वैष्णवी परा ।
शक्तिपातः स वै विष्णोरागमस्थैर्निगद्यते ॥ ३० ॥

[1] तिरोभाव A B C E F J.
[2] पश्य तौ A B C E F J.
[3] बन्धस्य D.
[4] करुणा कापि जायते A B C E F J.
[5] A B C E F J omit five lines from here.

कृपाविषयस्य जीवस्य कर्मसाम्यप्राप्तिः

अनुग्रहात्मना शक्त्या सुदर्शनमयात्मना ।
स्वीकृतो हि यदा विष्णोः करुणावर्षरूपया ॥ ३१ ॥
समीक्षितस्तदा सोऽयं करुणावर्षरूपया ।
कर्मसाम्यं भजत्येव जीवो विष्णुसमीक्षितः ॥ ३२ ॥
[1]शक्तिपातः स वै जीवमुत्तारयति संसृतेः ।
कर्मणी च समे तत्र तूष्णींभावमुपागते ॥ ३३ ॥

सदृष्टान्तं कर्मणामुदासितृत्वोपपादनम्

यथा हि मोषकाः पान्थे परिबर्हमुपेयुषि ।
निवृत्तमोषणोद्योगाः [2]समाः सन्त उदासते ॥ ३४ ॥
अनुग्रहात्मिकायास्तु शक्तेः पातक्षणे तथा ।
उदासाते समीभूय कर्मणी ते शुभाशुभे ॥ ३५ ॥

मुमुक्षोर्मोक्षोपायप्राप्तिप्रकारः

तत्पातानन्तरं जन्तुर्युक्तो मोक्षसमीक्षया ।
प्रवर्तमानवैराग्यो [3]विवेकेऽभिनिवेशवान् ॥ ३६ ॥
आगमाननुसंचिन्त्य गुरूनप्युपसद्य[4] च ।
[5]लब्धसत्त्वप्रकारैस्तैः प्रबुद्धो बोधपालनः ॥ ३७ ॥

[1] शक्तिभावः A B C E F J.
[2] सदा सन्त उपासते A B C E F J.
[3] विवेकाभि A B C J.
[4] उपचर्य A B C E F J.
[5] लब्धतत्त्वः D.

[1]अक्षिण्वन् गुरुसंबोधं क्षिण्वन् क्लेशादिकानपि ।
विचिन्वन् सर्वतः सारमुपचिन्वन् परां[2] धियम् ॥ ३८ ॥
सांख्ययोगसमावेशी सत्कर्मनिरतः स्वयम् ।
[3]उग्रव्रतधरो ज्ञानी वेदान्तज्ञाननिश्चलः[4] ॥ ३९ ॥
संहृतैर्विगृहीतैश्च मार्गैरेभिः सुनिश्चयैः ।
क्लेशेन महता स्थानं वैष्णवं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

लब्धज्ञानस्य मोक्षप्राप्तिः

संप्राप्य ज्ञानभूयस्त्वं निर्मलीकृतचेतनः ।
अनाविलमसंक्लेशं वैष्णवं तद्विशेत् पदम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां जीवस्य संसारहेतुतदुद्धरण-प्रकारवर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ८२४

[1] अक्षिण्वद्गुरुसंबोधः D.
[2] धियं पराम् A B C E F.
[3] उग्रवृत्त E; उग्रभूत J.
[4] निश्चयः D.

अधिकारिनिरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः

[1]ध्यातो धृतात्मभिश्चक्रमध्यस्थो मधुसूदनः ।
पायादपायात् संसाररूपकूपात्तु नः परः ॥

अधिकारिविषयः प्रश्नः

नारदः—

देवदेव नमस्तेऽस्तु वृषकेतन शंकर ।
त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं दिव्यं रहस्यं [2]ज्ञानमुत्तमम् ॥ १ ॥
प्रश्नशेषं मम ब्रूहि यत् पृष्टोऽसि मया पुरा ।
पुरुषार्था हि ये प्रोक्ताश्चत्वारः सकलाश्रयाः ॥ २ ॥
के हि तानधिकुर्वन्ति तन्मे विस्तरतो वद ।

तत्प्रतिवचने प्रथमं सात्त्विकरीतिप्रतिपादनम्

अहिर्बुध्न्यः—

ये हि ते मनवो नाम विद्यागर्भाः पुरोदिताः ॥ ३ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा इति विभेदिताः ।
मानवास्तत्प्रसूता ये तथा मानवमानवाः ॥ ४ ॥

[1] D omits two lines from here. [2] ज्ञानमद्भुतम् E F J.

मुखबाहूरुपादेभ्यो ब्राह्मणाद्याः समुत्थिताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा इत्यपि ते स्मृताः ॥
द्वितये ते यथायोगमधिकुर्वन्ति तानिमान् ।

मनुसन्ततिजानां पाञ्चरात्राधिकारः

ये पुरा कथिताः पञ्च सिद्धान्ताः सर्वसंमताः ॥ ६ ॥
मनुसन्ततिजास्तत्र सात्त्वतं [1]त्वधिकुर्वते ।

तेषां तन्निष्ठया भगवत्प्राप्तिः

त्रयोदशविधं कर्म [2]गुणैः सांयमिकैर्युतम् ॥ ७ ॥
कुर्वाणाः पञ्चकालस्थास्ते यान्ति पुरुषोत्तमम् ।

तेषु त्रैवर्णिकानां चातुराश्रम्यम्

विहितं चातुराश्रम्यं [3]त्रयाणां तत्र नारद ॥ ८ ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वनस्थो भिक्षुरित्यपि ।

तेषां शुश्रूषया शूद्रस्य भगवत्प्राप्तिः

शूद्रः शुश्रूषया तेषां भगवत्कर्मसाधनात् ॥ ९ ॥
अरागरोषलोभः सञ्छनैर्याति हरेः पदम् ।

अन्यतमाश्रमस्थानामपि तेषां मोक्षसिद्धिः

[4]सद्ब्रह्मयाजिनस्ते वै शुद्धाः स्वाध्यायतत्पराः ॥ १० ॥

[1] चाधिकुर्वते A B C J.
[2] गुणैः समधिकैर्युतम् B C.
[3] त्रयाणां तदनन्तरम् C.
[4] D omits four lines from here.

अनन्ययाजिनो विप्रा आसृष्टेरधिकारिणः ।
मातापितृभ्यां तरुणाः प्राग्बुद्धेः साधु पालिताः ॥११॥
आचार्यनयसंपन्नास्ते शुश्रूषणतत्पराः ।
सम्यक् सप्तपदार्थज्ञा नियमस्थाः समाहिताः ॥ १२ ॥
प्रकृतिज्ञानसंपन्नाः प्रमादपरिवर्जिताः ।
त्यक्तकामाः सुधृतयः शुचयः संयतेन्द्रियाः ॥ १३ ॥
सिद्धा नाम [1]महाभागाः समाप्तज्ञाननिश्चयाः ।
धिया समाप्तकर्माणश्चरणैरन्विताः शुभैः ॥ १४ ॥
आसमाप्तेः समास्थाय चतुर्गामेकमाश्रमम् ।
पाश्चकालिकमच्छिद्रं कुर्वाणाः शतवार्षिकम् ॥ १५ ॥
विवेकजां परां प्राप्य कर्मणोऽन्ते [2]शुभां धियम् ।
प्रद्योतमानविज्ञाना निर्धूतप्राकृतोद्यमाः ॥ १६ ॥
सहस्रार्चिषमीशानं लक्ष्मीपतिमनाविलम् ।
क्षेत्रज्ञं सर्वभूतानां वासुदेवं विशन्ति ते ॥ १७ ॥

गार्हस्थ्यस्याश्रमान्तरोपजीव्यत्वम्

अग्निमान् बहुमात्रावानेकः कौटुम्ब आश्रमः ।
व्रतादिनिरताः शुद्धास्त्रयोऽन्येऽनग्नयः स्मृताः ॥ १८ ॥
कौटुम्बमुपजीवन्ति ते त्रयो ह्यूर्ध्वरेतसः ।

[1] महाभाग D.

[2] धियं शुभाम् B C.

सात्त्विकरीतिनिगमनम्

गदिता सात्त्विकी [1]रीतिरिति ते लेशतो मुने ॥ १९ ॥

अथ त्रय्यादिरीतिकथनारम्भः

एवं विस्तरतो मेऽद्य रीतिमन्यां निशामय ।

मुखबाहूरुपज्जानां त्रय्याद्यधिकारः

ये हि ब्रह्ममुखादिभ्यो वर्णाश्चत्वार उद्गताः ॥ २० ॥
ते सम्यगधिकुर्वन्ति त्रय्यादीनां चतुष्टयम् ।

त्रयीनिष्ठानां फलसिद्धिः ; सांख्यादिनिष्ठानां क्रमात् पञ्चरात्रारोहणं च

त्रयीस्था एव सिध्यन्ति सांख्यादिष्वपि च त्रिषु ॥
आरोहन्तीच्छया तेऽपि सात्त्वतं शासनं परम् ।

पाशुपतनिष्ठानां त्रयीधर्माननुष्ठातृत्वम्

प्राप्ताः पाशुपतं ये हि धर्मं ब्राह्मणपूर्वकाः ॥ २२ ॥
न धर्ममनुतिष्ठन्ति त्रयीस्थं ते पुनर्मुने ।
पञ्चरात्रं प्रविश्येव नान्यं धर्मं वितन्वते ॥ २३ ॥

सांख्यानां नैष्कर्म्यम्

निष्कर्माणः स्मृताः सांख्याः प्रसंख्यानैकतत्पराः ।

योगनिष्ठानां वैदिककर्मानुष्ठातृत्वम्

नित्यनैमित्तिकैर्युक्तो योगी योगाङ्गवाञ्छया ॥ २४ ॥

[1] रीतिर्लेशतस्ते महामुने A.

कुर्यादलब्धलाभाय लब्धवृद्धय एव च ।
ब्रह्मिष्ठो वैदिकं कर्म नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥ २५ ॥
त्रय्यादिमार्गगा रीतिर्नारदैषा प्रदर्शिता ।

वर्णाश्रमतद्धर्माणां निरूपणम्

वर्णाश्रमविभागं मे धर्मैः सह निशामय ॥ २६ ॥

चत्वारो वर्णाः

वर्णाश्चत्वार उद्दिष्टा ब्राह्मणादिक्रमेण ये[1] ।

आद्यानां त्रयाणां वेदाध्ययनं द्विजातित्वं च

अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः पूर्वं भूत्वा द्विजातयः ॥ २७ ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा, एकजातित्वं च

चतुर्थ [2]एकजातिस्ताञ्छुश्रूषेतानहंकृतः ।

याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव

ब्राह्मणो नाम यो वर्ण आद्यो ब्रह्ममुखोद्गतः ॥ २८ ॥
स त्रीनध्यापयेदेतान् ब्राह्मणादीननुक्रमात् ।
याजयेच्च यथाकामं वृत्त्यर्थमनसूयया ॥ २९ ॥
त्रिभ्यश्च प्रतिगृह्णीयादेष वैशेषिको विधिः ।

शस्त्रधारणादिकं क्षत्रियस्य

शस्त्राणां धारणं नित्यं क्षत्रजातेर्विशेषणम् ॥ ३० ॥

[1] वै A B C E F J. [2] एकजातिस्त्रीन् E F J.

क्षतत्राणं यथाशास्त्रं प्रजानां परिपालनम् ।

कृष्यादिकं वैश्यस्य

विशो वैशेषिकी वृत्तिः कृषिगोरक्षवाणिजम् ॥ ३१ ॥

इज्याध्ययनदानानि त्रयाणां तुल्यानि

इज्याध्ययनदानं तु द्विजातीनामिदं समम् ।
नित्यं [1]धर्मार्थमेवैतत् तत्र हिंसादिवर्जनम् ॥ ३२ ॥

शुश्रूषा शूद्रस्य धर्मो वृत्त्यर्था च

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो वृत्त्यर्थमेव च ।

श्रेष्ठा ब्राह्मणशुश्रूषा कनिष्ठे त्वपरे स्मृते ॥ ३३ ॥

चतुर्णां सामान्यधर्माः

अहिंसा सत्यमक्रोधः स्वदारनिरतिर्दया ।
चतुर्ष्वेतेषु धर्मोऽयं सामान्येन विधीयते ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणोत्तमक्षत्रिययोश्चातुराश्रम्यम्

[2]ब्रह्मणश्चातुराश्रम्यं क्षत्रस्य तु कथंचन ।

क्षत्रियवैश्ययोराद्यमाश्रमत्रयम्

[3]त्रयं चाद्यं क्षत्रविशोर्नियतं धर्मलक्षणम् ॥ ३५ ॥

[1] धर्मार्थं एवैतत् A B C E F. [2] ब्राह्मणे चातुराश्रम्यम् B C E F J.
[3] त्रय्याश्रम्यम् D; त्रयं त्वाद्यम् E F.

त्रैवर्णिकानां प्रागुपनयनात् कामचारः

आचार्यजन्मनः [1]पूर्वमव्रतास्ते द्विजातयः ।

उपनयने द्वितीयं जन्म

आचार्याज्जन्म सावित्र्यां द्वितीयं दिव्यमिष्यते ॥ ३६ ॥

यज्ञदीक्षायां तृतीयम्

ते[2] त्रयो यज्ञदीक्षायां जन्म प्राप्य तृतीयकम् ।

तेषां स्वाध्यायनिष्ठानां देवतुल्यत्वम्

[3]ब्राह्मणाः सवनस्थार्याः सवनान्ते यथाक्रमम् ॥ ३७ ॥
स्वाध्याये वर्तमानास्ते देवाः सर्वेऽपि ते त्रयः ।

आश्रमधर्माः

इति ते कथिता वर्णा आश्रमानपि मे श्रृणु ॥ ३८ ॥

उपकुर्वाणब्रह्मचारिधर्माः

आचार्याज्जन्म संप्राप्य तदन्ते नियतं [4]वसन् ।
[5]तद्धर्मकारी तन्निष्ठस्तद्भक्तस्तत्परायणः ॥ ३९ ॥
तन्निवेदितसर्वार्थो भिक्षार्थी तत्कुलाद्बहिः ।
कर्मशेषेण चाचार्यादिच्छन् स्वाध्यायमत्वरः ॥ ४० ॥

[1] पूर्वमप्रजास्ते D.
[2] त्रयोऽपि यज्ञदीक्षायाम् D.
[3] ब्राह्मणाः सवनस्थास्ते सवनान्ते यथा यथा D.
[4] वसेत् A B C E F J.
[5] तत्कर्मकारी D.

उपासीत बहिः संध्ये [1]नित्यस्नाध्ययनसूचकः ।
कुर्वन्निन्द्रियसंरोधं[2] भूतानामनुकम्पकः ॥ ४१ ॥
वह्निं समिद्भिरिन्धान उभे संध्ये समाहितः ।
धर्मज्ञसमयस्थं चाप्याचरन्नात्मनो व्रतम् ॥ ४२ ॥
उपकुर्वाणको नाम स्वाध्याये सिध्यति द्विजः ।

समाप्तब्रह्मचर्यस्येच्छया आश्रमान्तरप्राप्तिः

वेदस्नायी व्रतस्नायी गुरवे दक्षिणां ददत् ॥ ४३ ॥
प्राप्यानुज्ञां गुरोरिच्छेच्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।

नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः

यदीच्छेद् ब्रह्मचर्यं स ब्रह्मचारी स्वमाश्रमम् ॥ ४४ ॥
आचार्यमेव सेवेत युक्त आ देहपातनात् ।
जिज्ञासुर्ब्रह्मचारी स लभेत ज्ञानमुत्तमम् ॥ ४५ ॥
अन्यथा पुण्यलोपः स्यादिति वेदानुशासनम् ।

गृहस्थधर्माः

अथ चेद्रोचयेत् कर्तुं गार्हस्थ्यं धर्ममुत्तमम् ॥ ४६ ॥
लब्धानुज्ञो गुरोः स्नात्वा संप्राप्य विधिवत् स्त्रियम् ।
तया सह चरेद्धर्मं नित्यं स्वाध्यायतत्परः ॥ ४७ ॥
श्राद्धकृत् सत्यवादी च नित्यं चैवातिथिप्रियः ।

[1] नित्यं स्यादनसूयकः A B C E F J. [2] संकोचम् A B C E F J.

संकोचिनीं [1]चरन् वृत्तिमनसूयुरलोलुपः ॥ ४८ ॥
स्नातकव्रतशाली च पञ्चयज्ञपरायणः ।

गृहस्थस्यापि पाञ्चरात्रधर्मावश्यकता

[2]पञ्चकालरतो नित्यं दयाक्षान्तिधृतिस्थितिः[3] ॥ ४९ ॥
अक्रोधसत्यह्रीविद्याशौचास्तेयदमस्थितः ।
अनायासो ह्यकृपणः शास्त्रीये मङ्गले रतः ॥ ५० ॥
मनसा कर्मणा वापि यज्ञान् सर्वान् समाचरेत् ।

निष्कामकर्मिणो गृहस्थस्यापि मोक्षप्राप्तिः

अकामहतया बुद्ध्या त्यक्ताहंकारलोभया ॥ ५१ ॥
सत्तर्कव्यवसायाभ्यां लोचनाभ्येत्यसंभवम्[4] ।
श्रौतस्मार्तक्रियानित्यो नित्यनैमित्तिके रतः ॥ ५२ ॥
ईदृग्गृहस्थो जिज्ञासुः प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ।
प्राप्तवेदान्तविज्ञानो वैष्णवं श्रयते पदम् ॥ ५३ ॥

सकामस्य गृहस्थस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः

केवलो [5]धर्मनित्योऽसौ ब्रह्मलोके महीयते ।

वानप्रस्थधर्माः

गार्हस्थ्यादथवा [6]पूर्वं वानप्रस्थ्यं श्रयेत् पदम् ॥ ५४ ॥

[1] त्वरन् A B C E F.
[2] जपयज्ञरतो D.
[3] स्थितः B.
[4] इत्थमेव सर्वेषु कोशेषु पाठः.
[5] ब्रह्मनित्यः A B C E F J.
[6] पूर्वाद्वानप्रस्थम् B C E F; पूर्णाद्वानप्रस्थम् A.

गृहस्थस्तु यदा पश्येद् वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं वनं चाथ समाश्रयेत् ॥ ५५ ॥
ग्राम्याहारं परित्यज्य वन्याहारोपयोगवान् ।
बहिरात्मनि वाप्यग्निं जुह्वद्यज्ञपरायणः ॥ ५६ ॥
वत्सरे वत्सरे त्रीणि तपांसि विधिवच्चरेत्[1] ।

वानप्रस्थस्यापि निष्कामकर्मिणो मोक्षप्राप्तिः

कुर्वन् वनस्थः शास्त्रार्थानकामहतया धिया ॥ ५७ ॥
सेवमानो व्रतस्थश्च तास्ता दीक्षाः समाहितः ।
वृत्तिसंकोचकृच्छ्रभ्रस्तत्त्वजिज्ञासया युतः ॥ ५८ ॥
संप्राप्य तत्त्वविज्ञानं वैष्णवं श्रयते पदम् ।

सकामस्य तस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः

केवलो [2]धर्मनित्यश्च महाप्रस्थानमाचरन्[3] ॥ ५९ ॥
वीतशोकभयो वन्यो ब्रह्मलोके महीयते ।

संन्यासिधर्माः

काषायवसनं प्राप्य द्वाभ्यामादित एव [4]वा ॥ ६० ॥
द्वयोरेकस्य वा पश्चात् पारिव्राज्यं समाचरेत्[5] ।
प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ ६१ ॥

[1] चरन् D.
[2] नित्यधर्मश्च A.
[3] चरेत् A B C.
[4] च B C.
[5] चरन् D.

लब्धानुज्ञो गुरोर्वाथ [1]कर्मश्रान्तो महाव्रती ।
समारोप्याग्निमानग्नींश्चतुर्थाश्रममावसेत्[2] ॥ ६२ ॥
विमुक्तः सर्वदोषेभ्यो विरक्तो विषयेषु च ।
उच्चावचां विचिन्वंश्च गतिमस्यान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥
अन्वीक्षमाणः सूक्ष्मं च परमात्मानमात्मना ।
प्रसंख्यानपरो नित्यं वेदान्तज्ञानतत्परः ॥ ६४ ॥
समाधिस्थश्च सततमुग्रव्रतपरोऽपि वा ।
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ॥ ६५ ॥
विद्वेषमनुरागं वा द्वयोरप्यविचिन्तयन् ।
वायुभूतः खवत् स्वस्थ उर्वीस्थिरमना मुनिः ॥ ६६ ॥
वारिवच्चार्द्रचेतास्तु शुचिर्ज्वलनवत् सदा ।
गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यः शून्यागारसमाकृतिः ॥ ६७ ॥
धियालोचितसर्वार्थो धिया त्यक्तपरिग्रहः ।
धिया स्वीकृतसच्छास्त्रो धिया तृप्तः सुशुद्धया ॥६८॥
दत्तसर्वाभयो योगी [3]सर्वैर्दत्ताभयस्तथा ।
स्वाध्यायाद्योगमासीनो योगात् स्वाध्यायमामनेत्[4] ॥
अब्रुवन् केनचित् किंचित् प्राप्ते कालेऽप्यविब्रुवन् ।
समः सर्वेषु भूतेषु मातृवत् पितृवत् सदा ॥ ७० ॥
आत्मज्योतिरात्मरतिः प्रसीदन्नात्मनि स्वयम् ।

[1] कर्मशान्तः A B C; कर्माश्रान्तः E.
[2] आवसन् A B C E F J.
[3] सर्वैर्मुक्ताभयः D.
[4] आत्मनः D.

प्रज्ञाप्रासादमारूढो विमुक्तः सर्वतो जनैः ॥ ७१ ॥
भूमिष्ठानिव शैलस्थः पश्यन् सर्वानवस्थितान् ।
[1]कैश्चिन्मूक इति प्रोक्तः कैश्चिद्धीर इतीप्सितः ॥ ७२ ॥
कैश्चित् कः स्विदिति प्रोक्तः [2]कैश्चिद् घोर इतीरितः ।
उपेक्षाकरुणामैत्रीमुदितालिङ्गितः सदा ॥ ७३ ॥
विवेकबोधसंतोषैर्नित्यं परिजनैर्वृतः ।
भैक्षाशी तुष्टिसंपूर्णो [3]धर्मैरीदृग्गुणैर्युतः ॥ ७४ ॥

संन्यासिनः परमपुरुषोपासनान्मोक्षप्राप्तिः

प्रदीप इव शान्तार्चिः परिव्राड् [4]ध्यानमास्थितः ।
देहसंस्कारनाशेन[5] वैष्णवं श्रयते पदम् ॥ ७५ ॥

अध्यायार्थनिगमनम्

इति वर्णाश्रमा ये[6] ते तुल्यवैशेषिकैर्युताः ।
[7]धर्मास्ते लेशतः प्रोक्ताः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायाम् अधिकारिनिरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ९००

[1] कैश्चिन्मूढः D.
[2] कैश्चिच्चोरः A B C E F J.
[3] यमैः A B C E F J.
[4] ध्यानसंमतः D.
[5] नाशे सः B E F J.
[6] एते तुल्याः सर्वाश्रमैर्युताः A B C E F J.
[7] धर्मस्ते लेशतः प्रोक्तः A B C.

वर्णोत्पत्तिनिरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः

रक्षातदधिकारिविषयः प्रश्नः

नारदः—

भगवंस्त्रिदशारिघ्न सर्वज्ञ वृषकेतन ।
प्रमाणार्थः श्रुतोऽस्माभिः सहेतुः सविपर्ययः ॥ १ ॥
सर्वस्यास्य च का रक्षा कश्च रक्षाधिकारवान् ।
सप्रकारमिदं द्वन्द्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

तत्प्रतिवचनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

सुदर्शनमयी रक्षा देवस्य हरिमेधसः ।
[1]स्वमृते विष्णुसंकल्पं रक्षान्या न विधीयते ॥ ३ ॥

वस्तुनिष्ठसामर्थ्यस्य सुदर्शनात्मकत्वम्

या सा दिव्या क्रियाशक्तिर्विष्णुशक्त्यंशसंभवा ।
सुदर्शनाह्वया देवी सर्वकृत्यकरी विभोः[2] ॥ ४ ॥
तन्मयं विद्धि सामर्थ्यं सर्वं सर्वपदार्थजम् ।
तत्त्वानां तात्त्विकानां च चेतनाचेतनात्मनाम् ॥ ५ ॥

[1] तत्र ते B C; संभूते D ; स्वभूते J. [2] हरेः D.

प्रमाणानां विचित्राणां भावाभावयुगस्य च ।
धर्मस्यार्थस्य कामस्य मुक्तेर्बन्धत्रयस्य च ॥ ६ ॥
यद्यत् स्वकार्यसामर्थ्यं तत्तत् सौदर्शनं [1]वपुः ।

शस्त्रास्त्रव्यूहस्य रक्षासाधनत्वम्

[2]उक्ता शस्त्रास्त्ररूपा ते विष्णुसंकल्पविक्रिया ॥ ७ ॥
यया देवो जगन्नाथः काले काले जनार्दनः ।
अवतीर्याथवाविश्य भूतानि [3]लघयेद्ध्रुवम् ॥ ८ ॥

मन्त्रग्रामस्यापि रक्षासाधनत्वम्

नानामन्त्रमयी चान्या यन्त्रकोशविचित्रिता ।
[4]वेदतन्त्रोभयोद्भूता नानाप्रसवशालिनी ॥ ९ ॥
साक्षाद्विष्णोः क्रियाशक्तिः शुद्धसंविन्मयी परा ।

मन्त्रमयरक्षायां ब्राह्मणस्यैवाधिकारः

सर्वतत्त्वार्थपारज्ञः सर्वविद्याविशारदः ॥ १० ॥
अस्कन्ननित्यनैमित्तः शुद्धाभिजनसंमतः ।
त्रिशुक्लो निस्त्रिसंदेहः षट्कर्मविधिपारगः ॥ ११ ॥
ब्राह्मणो ब्रह्मयोनिस्थः स्वदारनिरतः शुचिः ।
अधिकुर्यात् क्रियाशक्तिं विष्णोर्मन्त्रमयीं पराम् ॥

[1] परम् D.
[2] उक्तशास्त्रार्थरूपा A B C F J; उक्ता शास्त्रार्थरूपा E.
[3] ललयेद्धुताम् A B C E F J.
[4] वेदतन्त्रमयोद्भूता A B C E F J.

ब्राह्मणस्यापि राजानवष्टब्धस्य रक्षायामसामर्थ्यम्

ब्राह्मणो नानवष्टब्धस्तया कार्यमिहार्हति ।
अवष्टभ्य तु राजानं जगतोऽर्थं तया चरेत् ॥ १३ ॥

राजप्रशंसा

राजा हि परमं भूतं सर्वदेवमयो विभुः ।
क्रियाशक्तेरधिष्ठानं वैष्णव्या भगवन्मयः ॥ १४ ॥
मूर्धतो हि पुरा देवो राजानमसृजत् प्रभुः ।
मूर्धाभिषिक्तस्तेनासौ सर्वभूतोपरि स्थितः ॥ १५ ॥
द्विगुणो [1]ब्राह्मणो राजा वेदशास्त्रेषु गीयते ।

राजद्विषां दृष्टादृष्टयोः प्रत्यवायः

यस्तु तं द्वेष्टि संमोहात् स हरिं द्वेष्टि दुर्मतिः ॥ १६ ॥
यो हरिं द्वेष्टि संमोहात् स लक्ष्मीं द्वेष्टि मानवः ।
लक्ष्म्या द्विष्टा तु दुर्मेधाः सर्वधर्मेषु[2] हीयते ॥ १७ ॥
स भ्रष्टः सर्वलोकेभ्यः [3]सर्वदेवबहिष्कृतः ।
अप्रतिष्ठे तमस्यन्धे समास्तिष्ठति शाश्वतीः ॥ १८ ॥

अतो राजा अवश्यं बहु मन्तव्यः

ऐहिकामुष्मिकीं लक्ष्मीमतः प्रेप्सुरुदारधीः ।
राजानं बहु मन्येत सर्वलोकाधिदैवतम् ॥ १९ ॥

[1] ब्रह्मणो A B C J. [2] धर्मेण D.
[3] सर्ववेद B C E.

केवलयोर्ब्राह्मणनृपयोर्लक्ष्म्या अस्थिरत्वम्

ब्राह्मणे केवले लक्ष्मीर्न वसत्यतिमार्दवात् ।
अत्यौग्र्याद् बिभ्यती क्षत्रे केवले नेच्छति स्थितिम् ॥

संसृष्टयोस्तयोर्लक्ष्म्याः स्थैर्यम्

ब्रह्मक्षत्रे तु संपृक्ते ह्यग्नीषोममयात्मनि ।
[1]निवसत्यतिसंप्रीता[2] ग्रीष्मे शीत इव ह्रदे ॥ २१ ॥

तत्र हेतुः

द्वे हि ते बिभृतो लोकस्थितिं संभूय तेजसी ।
तयोर्हि सकला शक्तिः स्थिता विष्णोः क्रियात्मिका ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्र दृष्टान्तकथनम्

महत्या हि यथा नद्याः कुसरो न धृतेः क्षमम् ।
एवं लघुर्नरो नैव क्रियाशक्तेर्धृतौ क्षमः ॥ २३ ॥
पारावारो यथा धीरो महतीं तां [3]प्रतीच्छति ।
[4]ब्रह्मपृक्तं तथा क्षत्रं क्रियाशक्तिं [3]प्रतीच्छति ॥ २४ ॥
पूर्यमाणं महानद्या कुतटाकं विदीर्यते ।
रक्ष्यमाणस्तथाप्येको नैव पर्याप्यते तया ॥ २५ ॥

राजार्थं प्रयुक्ताया अपि क्रियाशक्तेः सर्वप्रजोपकारकत्वकथनम्

यथा समुद्रगामिन्यां महत्यां सरिति ध्रुवम् ।

[1] निवसत्यनिशं D. [2] पूता B C.
[3] प्रयच्छति B C E F J. [4] ब्रह्मवृत्तम् D.

उपस्नेहेन पूर्यन्ते सरांस्यन्यानि भूयसा ॥ २६ ॥
प्रयुक्तायां क्रियाशक्तौ चक्रे वै चक्रवर्तिनः ।
चक्रस्था हि प्रजाः सर्वाः [1]समेधन्ते तथा श्रिया ॥

चक्रवर्त्यादीनां क्रियाशक्तावधिकारतारतम्यम्

चक्रवर्ती नृपः पूर्वां द्वितीयां मण्डलेश्वरः ।
[2]अधिकुर्यात् क्रियाशक्तिं तृतीयां विषयेश्वरः ॥ २८ ॥
महामात्रो द्विजातिर्वा यो बह्वी रक्षति प्रजाः ।
[3]इमां नैको नरः कुर्यादेकस्मै मानवाय तु ॥ २९ ॥

क्रियाशक्तिस्वरूपकथनारम्भः

अधिकारः क्रियायाश्च शक्तेस्ते संप्रदर्शितः ।
[4]रूपमस्या यथावन्मे गदतस्तन्निशामय ॥ ३० ॥

सामान्यतः शक्तेर्द्वैविध्यम्

उन्मेषः परमः शक्तेर्विष्णोः कोटचंशकोटितः[5] ।
भाव्यभावकभेदेन स द्विधा [6]व्यवतिष्ठते ॥ ३१ ॥
भावको विष्णुसंकल्पः सुदर्शनपराह्वयः[7] ।

शक्तेः पर्यायशब्दाः

[8]सैषा देवी क्रियाशक्तिः सामर्थ्यं योग इत्यपि ॥३२॥

[1] समेध्यन्ते E F J.
[2] अधिकुर्यादिमां शक्तिं D.
[3] इमामेको B C E F J.
[4] रूपावस्थां A B C E F J.
[5] कोटिशः E F; कोटिभिः J.
[6] त्ववतिष्ठते D.
[7] समाह्वयः A B C J.
[8] D omits eight lines from here.

पारमेष्ठ्यं महातेजो मायायोग इतीदृशैः ।
शब्दैः [1]प्रकारसामर्थ्यः संकल्पः सोऽभिधीयते ॥३३॥

भावकस्य भूत्यंशप्रवर्तकत्वम्

भाव्यो नाम य उन्मेषः सा भूतिरिति गीयते ।
शुद्धयशुद्धिमयी सेति पूर्वमेव निदर्शितम् ॥ ३४ ॥
ज्वलनस्येव सा ज्वाला संकल्पेन प्रतन्यते ।
एको नारायणो देवस्तस्य भावानुगामिनी ॥ ३५ ॥
तस्या देव्याः क्रियाशक्तेः स्थितिं मन्त्रमयीं शृणु ।

क्रियाशक्तेर्नादात्मकत्वम्

उद्यती सा क्रियाशक्तिर्भजते नादरूपताम् ॥ ३६ ॥

नादस्य दीर्घघण्टाध्वनिसाम्यम्

तं नादं परमं विद्धि दीर्घघण्टानदोपमम् ।

तस्य योगिमात्रप्रत्यक्षविषयत्वम्

परमैर्योगिभिः स्वान्ते स साक्षात् क्रियते स्वयम् ॥३७॥

क्वचिदुन्मेषात् तस्य बिन्दुरूपत्वम्

स बुद्बुदवदम्भोधौ क्वचिदुन्मेषमृच्छति ।
अनुद्रुतगतैः [2]सोऽथ योगिभिर्बिन्दुरुच्यते ॥ ३८ ॥

[1] प्रकाशसामर्थ्यः J. [2] सोऽयम् B C.

बिन्दोर्नामनामिरूपेण द्वैविध्यम्

नामनामिस्वरूपेण स बिन्दुर्भिद्यते द्विधा ।

नाम्नः शब्दब्रह्मत्वम्

तत्र नामोदयं प्राप्य शब्दब्रह्म प्रवर्तते ॥ ३९ ॥

नामिनो भूतिरूपत्वम्

प्राप्य नाम्युदयं भूतिः पूर्वोद्दिष्टा प्रवर्तते ।

वर्णोत्पत्तिकथनारम्भः

नामोदयमिदानीं मे [1]मन्त्राध्वानं मुने शृणु ॥ ४० ॥
सा हि बिन्दुमयी शक्तिः स्वेच्छया नामतां गता ।
अवर्णोऽप्येकधा पूर्वमनुत्तरमयात्मना[2] ॥ ४१ ॥

बिन्दोर्द्वैविध्यम्

स्वरव्यञ्जनभेदेन स द्विधा व्यवतिष्ठते ।
बिन्दुशक्तेरमुष्यास्तु भूयोऽपि शृणु विस्तरम् ॥ ४२ ॥
उदेत्येषा विसृष्टाख्या शब्दसर्गमयी परा ।
एकानेकविचित्रार्था[3] नानावर्णविकारिणी ॥ ४३ ॥
साक्षात् सोमस्वरूपा सा लक्ष्म्याः शब्दमयी तनुः ।
स्वरव्यञ्जनरूपेण सा विवर्तं प्रपद्यते ॥ ४४ ॥

[1] मन्त्रध्यानम् D. [2] मलात्मना D; मथात्मना E F J.
[3] विचित्रस्था A B C E F J.

अकारात्मना तस्य समुन्मेषः

[1]अ इत्यादिसमुन्मेषः सोऽनुत्तर उदीर्यते ।

अकारस्य सर्ववाग्रूपत्वम्

सर्वा वागयमेवैकस्तत्तदाकारभेदवान् ॥ ४५ ॥

बिन्दोरिकारोकारात्मना समुन्मेषः

स इच्छन्निरिति व्यक्त उन्मिषन्नुरिति स्मृतः ।

यथोक्तवर्णत्रयस्य सर्वस्वरविभावकत्वम्

एत एव त्रयो वर्णाः सर्वस्वरविभावनाः ॥ ४६ ॥

तेषां दीर्घतापत्तिः

अनुत्तरः स आनन्द आभावं प्रतिपद्यते ।
इरिच्छया [2]स ईशान ईभावं प्रतिपद्यते ॥ ४७ ॥
[3]उरुन्मिषन्नूनरूप ऊभावं प्रतिपद्यते ।

एचामुत्पत्तिः

अनुत्तरेच्छासंधानादेकारो नाम जायते ॥ ४८ ॥
अनुत्तराद्भवन् भूय ऐभावं प्रतिपद्यते ।
दिव्यादनुत्तरोन्मेषादोकारो नाम जायते ॥ ४९ ॥
अनुत्तराद्भवन् भूय औभावं प्रतिपद्यते ।

1 अ इत्यस्यायमुन्मेषः A B C E F J.
2 द्विरीशाना A B C E F J.
3 उन्मिषन्नूनरूपेण D.

तेषां संध्यक्षरत्वम्

संध्यात्मान इमे कूटाश्चत्वारः समुदाहृताः ॥ ५० ॥

तेषामवयवार्थाविष्करणम्

अनुत्तरेच्छायोगेन ह्येधमानः स ए स्मृतः ।
भूयोऽनुत्तरसंयोगादै चाप्यैश्वर्यवान् स्मृतः ॥ ५१ ॥
[1]दिव्यादनुत्तरोन्मेषादोतः सर्वत्र [2]ओ स्मृतः ।
अनुत्तरात् स संभूय औजित्यादौगतिं गतः ॥ ५२ ॥

ऋलृवर्णोत्पत्तिः

एकत्रिभागयो ऋद्धया अरयो ऋ स्मृतो बुधैः ।
अलयोश्च तथा [3]लृत्वमाकारः स्यादनुत्तरः ॥ ५३ ॥
भूयोऽप्यनुत्तरोद्योगात् प्लवमानस्तथा स्मृतः ।
एवं [4]चतुर्दशोद्योगान्नानाकारविभाविनी ॥ ५४ ॥
[5]नटीव कुण्डलीशक्तिराद्या[6] विष्णोर्विजृम्भते ।
अस्य रूपद्वयं सूक्ष्मं सृष्टिसंहारकारणम् ॥ ५५ ॥
[7]अनाख्येया महासत्ता क्रियाशक्तिः क्रमेण सा ।
शब्दात्मना [8]विवत्स्यन्ती सा पुरा याति सृष्टिताम् ॥

[1] दिव्यादनुत्तमोन्मेषात् D. [2] चो D.

[3] अनुमितोऽयं पाठः; कोशेषु तु 'क्लसं' इत्येव दृश्यते.

[4] चतुर्दशोद्योगा नाना E F J. [5] नदीव A B C F J.

[6] आख्या A B C F J. [7] अनाख्या या D.

[8] विवस्वन्ती D; विवत्स्यन्ती B E F J.

सृष्टिः सर्गो विसर्गश्च विसर्जनमितीदृशैः ।

नाभौ कुण्डल्याः पश्यन्तीत्वम्

मूलाधारात् समुद्यन्ती सा शान्ता सा निरञ्जना ॥
अङ्क्ष्यन्ती साञ्जनैस्तैस्तैः संस्कारैः समनुत्तरम् ।
[1]दृष्टिदृश्यात्मतां प्राप्य शब्दार्थत्वविवर्तिनी ॥ ५८ ॥
पश्यन्ती नाम नाभौ सा योगदृश्योदयं गता ।
शक्तिः सा वैष्णवी सत्ता मन्त्रमाता समञ्जना ॥ ५९ ॥
अधिकारक्षयं यान्ति योगिनस्तां गता धिया ।

तस्या हृदब्जे विस्तारः

विजृम्भणोन्मुखी[2] लक्ष्मीः पश्यन्ती सा क्रियामयी ॥
[3]भावं संस्कृत्य संस्कारैः [4]समर्थाख्यां विवर्तनाम् ।
भृङ्गीव निनदन्ती सा [5]हृदब्जे याति विस्तृतिम् ॥ ६१ ॥
वाच्यवाचकभावेन लोलीभूता क्रियामयी ।
तदा संस्कृतयः सर्वाः स्मृतीः पुष्यन्ति वाच्यगाः ॥

तस्याः कण्ठदेशे विसर्गात्मना परिणामः

एवंविधा क्रियाशक्तिस्तत्तद्वाच्यविवक्षया ।
[6]शब्दरूपं समास्थाय कूटस्थं व्यक्तिवर्जितम् ॥ ६३ ॥

[1] द्रष्टृ B C D.
[2] उन्मुखा D.
[3] एवम् B C E F J.
[4] स्वमर्थाख्यविवर्तनम् A B C E F J.
[5] हृदये A B C E F J.
[6] शब्दं स्वरूपमास्थाय D.

[1]सा यात्यनुत्तरस्पृष्टा कण्ठं शक्तिर्विसर्गिणी ।
[2]पुनः सानुत्तरे स्थित्वा चतुर्दशविभाविनी ॥ ६४ ॥
अनुत्तरोत्तरा याति कण्ठे हेति विजृम्भणम् ।
ततः सादिमयी भूत्वा [3]कान्तव्यञ्जनशालिनी ॥ ६५ ॥
अनुत्तरमयी भूयो बिन्दौ संप्रतितिष्ठति ।
बिन्दुः संहार इत्युक्तो विसर्गः सृष्टिरुच्यते ॥ ६६ ॥
इमौ द्वौ सृष्टिसंहारौ लेशतस्ते निदर्शितौ ।
मत्तः शृणु मुने भूयः स्वराणां विविधां ततिम् ॥६७॥

स्वराणामवान्तरभेदनिरूपणम्

यदादित्रितयं पूर्वं स्वरकूटस्थमीरितम् ।
अष्टादशविधं तत्तु प्रत्येकं योगिनां मतम् ॥ ६८ ॥
स्वरव्यञ्जनकूटौ यौ ऋ ऌ इत्युदितौ पुरा ।
आद्योऽष्टादशधान्त्यस्तु तयोर्द्वादशभेदवान् ॥ ६९ ॥
इति स्वराणां पञ्चानामशीतिश्चतुरुत्तरा ।
[4]स्वरकूटास्तु चत्वारो ये तेषामीदृशी भिदा ॥ ७० ॥
शतानि त्रीण्यथैकारा विंशतिश्चतुरुत्तरा ।
एवं पञ्च सहस्राणि शतान्यष्टावनुष्टुभाम्[5] ॥ ७१ ॥

1 सा यात्यनुत्तरं A D.
2 D omits four lines from here.
3 कान्ता A B C E.
4 A B C E F J omit two lines from here.
5 अनुष्टुभः D.

ऐकारः कथितः सम्यक् शिक्षातत्त्वविशारदैः ।
ओकारश्च तथौकार इयद्भेदौ प्रकीर्तितौ ॥ ७२ ॥
[1]रम्यौ गौरौ यमित्येव संख्या संभूय संधिगा ।
योगिनस्तां प्रपश्यन्ति [2]मन्यन्ते मनसा नराः ॥७३॥
संभूय [3]स्वरसंख्या तु [4]स्तब्धौ गौरौ यमित्यसौ ।
द्विस्तावन्तः स्वरा ज्ञेयाः सृष्टिसंहारभेदिताः ॥ ७४ ॥
सर्गयुक्ता बिन्दुयुक्ताः केवला इति ये त्रिधा ।
देहोऽर्थः सङ्ग इत्येव ते संभूय चतुर्दश ॥ ७५ ॥
सृष्टिः सोमः समाख्याता बिन्दुः सूर्य उदीर्यते ।

स्वराणां सूर्यचन्द्रकिरणात्मता

पूर्वे सप्त स्वराः सूर्यकिरणाः परिकीर्तिताः ॥ ७६ ॥
सोमस्य किरणा ज्ञेया आकारादय उत्तरे ।

तयोरहोरात्रप्रवर्तकत्वम्

अहर्नयति सूर्यस्तु स्वरैः पिङ्गलया चरन् ॥ ७७ ॥
रात्रिं सृजति सोमस्तु स्वरैः स्वैरिडया चरन् ।

परशक्तेः सुषुम्नासंचारित्वम्

स्वराणां या परा विष्णोः कूटस्था शक्तिरुज्ज्वला ॥

[1] रम्यौ गौरौ यमित्येव संख्याः संभूय संधिगाः D.

[2] मर्त्यत्वे मानसाः A B C.

[3] स्वात्मसंख्या तु A B C D.

[4] तह्नौ गौरो E; तल्पो B C F.

सुषुम्नया संचरते शब्दब्रह्म वितन्वती ।
इति ते लेशतः प्रोक्ता स्वराणां गतिरुत्तमा ॥ ७९ ॥

व्यञ्जनसृष्टिकथनारम्भः

अथ व्यञ्जनसृष्टिं ते कथयामि मुने शृणु ।

विसर्गस्य वासुदेवमूर्तित्वम्

अनुत्तरोत्तरा सृष्टिर्या सा हेति [1]पुरोदिता ॥ ८० ॥
आदिव्यूहस्य देवस्य वासुदेवस्य सा तनुः ।
अच्युतो बिन्दुयुक्तोऽसौ रुन्धन्नाधारमादिमम्[2] ॥८१॥
साग्निं दीपयते नादं योगारम्भे तु योगिनाम् ।
अच्युतः सृष्टियुक्तोऽसावूर्ध्वसृष्टिं करोति च ॥ ८२ ॥
अच्युतः सृष्टियुक्तस्तु बहिःसृष्टिं करोत्ययम् ।

तस्मादूष्मणामुत्पत्तिस्तेषां चातुरात्म्यं च

[3]हात् सात् षात् शात्ततः शश्वच्छक्त्यूष्माण उदीरिताः ॥
चातुरात्म्यमिदं प्रोक्तं चतुर्ब्रह्मेति शब्दितम् ।

क्षकारसहितानां तेषां ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम्

क्षेण कूटेन संयोगात् पञ्चब्रह्मेति शब्दितम् ॥ ८४ ॥
क्षस्तु सत्यस्य बीजं तु प्रोक्तः सात्त्वतशासने ।

[1] पुरेरिता B C E F. [2] सादिमम् D.
[3] हात् सात् षात् शात् ततस्तद्वच्छक्त्यूष्माण इतीरिताः A B C E F.

[1]कषकूटमुशन्त्यन्ये नित्यं तत्प्रतिरूपकम् ॥ ८५ ॥

अन्तःस्थानामुत्पत्तिस्तेषां संज्ञात्रयं च

शाद्रस्तस्माल्ल उद्दिष्टो लाद्रो राद्यः प्रजायते ।
[2]धारणा नाम विज्ञेया [3]याद्या विश्वस्य धारणात् ॥८६॥
अन्तःस्था इति च प्रोक्ता अन्तःस्थपुरुषेशयाः ।
अवस्था इति च प्रोक्ता [4]ईशावतरणक्रमे ॥ ८७ ॥

मकारोत्पत्तिः

[5]यकारादीशशक्तिस्थान्मकारो नाम जायते ।
अनुत्तरोत्तरो बिन्दुर्म इति प्रतिशब्द्यते ॥ ८८ ॥

तस्य सर्वचेतनसमष्टिरूपत्वं जीववाचित्वं च

चेतनानां तु सर्वेषां समष्टिः सा निगद्यते ।
[6]अस्मदर्थोऽयमुद्दिष्टः सोऽयमुत्तमपूरुषः ॥ ८९ ॥

भकारोत्पत्तिस्तस्य च प्रकृतिवाचित्वम्

सूक्ष्मेक्षयानुवृद्धौ सा प्रकृत्या [7]भोग्यरूपया ।
भ इत्येव मकारात् सा पुनः स्थूला विविच्यते ॥

[1] कक्ष D; तक्ष A; तं क्षकूटम् B C E F. [2] सारणा D.
[3] साद्या विश्वास A B; पाद्या विश्वस्य D; साद्या विक्षस्य C; सामविश्वास E F.
[4] ईशाय D. [5] यकारादीशयुक्ति D.
[6] D omits three lines from here. [7] भोग A B C.

बादिटान्तत्रयोदशवर्णोत्पत्तिः

भोगोपकरणाकारा बहिरन्तर्व्यवस्थया ।
त्रयोदशात्मना व्यक्ता [1]बाद्या टान्ता महामुने ॥ ९१ ॥

बादित्रयस्य महदहंकारमनोवाचित्वम्; तवर्गस्य ज्ञानेन्द्रियवाचित्वम्

बुद्धिश्चाहंकृतिश्चैव मनश्चेति मनीषिभिः ।
[2]बादित्रितयमुद्दिष्टं नादि तान्तं तु धीन्द्रियम् ॥ ९२ ॥

टवर्गस्य कर्मेन्द्रियवाचकत्वम्

णादि टान्तं तु कर्माख्यमथ भोग्योद्भवो द्विधा ।

चवर्गोत्पत्तिः; तस्य तन्मात्रवाचित्वम्

ञादि चान्तं तु तन्मात्रपञ्चकं प्रविजृम्भते ॥ ९३ ॥

कवर्गोत्पत्तिः; तस्य महाभूतवाचित्वम्

ङादिः पञ्चमहाभूता कान्तान्या वर्णसंततिः ।
यस्माद्यस्योद्भवो वर्णात् [3]तत्त्वसृष्ट्यां तु तत् स्मरेत् ॥

ळकारोत्पत्तिः

लस्यैव करणान्यत्वे ळकारो नाम जायते ।

व्यञ्जनानां वैविध्यम्

चतुस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्णास्ते व्यञ्जनात्मकाः ॥ ९५ ॥

[1] पाद्या D. [2] पादि D.
[3] तत्त्वसृष्ट्यादि B C D E F.

एवमेकैकशो योगाद्भेदाः स्युर्बहवः स्वरैः ।
चतुःपञ्चाशदुद्दिष्टाः ककारास्तत्र वै मुने ॥ ९६ ॥
किकाराश्च कुकाराश्च कृकाराश्च तथाविधाः ।
क्लृकारास्तत्र षट्त्रिंशत् केकारा रसधीर्मुने ॥ ९७ ॥
तथाविधाश्च कोकारा योगिभिः संख्यया स्मृताः ।
स्तब्धस्वार्थोऽयमित्येवं [1]कैकारो योगिभिः स्मृतः ॥
कौकाराश्च तथासंख्याः सप्त संहृत्य ते पुनः ।
देहोऽर्थः सङ्ग इत्येवं संख्याताः परमर्षिभिः ॥ ९९ ॥
[2]वेगव्यञ्जनसंख्यैव [3]देहोऽर्थः साङ्गभेदिताः ।
नीतिमत्प्रतिभा[4] हेति संख्यया जायते मुने ॥ १०० ॥
स्वरव्यञ्जनसंयोगादियं संख्या समीरिता ।
एकद्वित्र्यादिसंयोगैर्व्यञ्जनानां क्रमात् क्रमात् ॥ १०१ ॥
केवलानां सस्वराणां ततः संख्याविधिः स्मृतः ।

वर्णमातृकाया भगवच्छक्तिप्रोतत्वम्

[5]पदवाक्यप्रमाणादिनानाकोरकशालिनी ॥ १०२ ॥
वर्णस्तम्बा [6]ज्ञानमूला शब्दशक्तिर्हि वैष्णवी ।
विष्णुना देवदेवेन तेन शक्तिमता स्वयम् ॥ १०३ ॥
स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन प्रोतेयं वर्णसंततिः ।

1 कैकारा योगिभिः स्मृताः D.
2 योग B C.
3 देहोत्थाः सङ्ग B C.
4 प्रतिभागेति A B C E F J.
5 प्रबन्धादि D E F.
6 ज्ञानमूलम् A B C E F.

भगवदाज्ञया रुद्रांशस्यापि वर्णमातृकाधिष्ठातृत्वम्

तदाज्ञयास्मदंशैश्च रुद्रैर्नानाविधैरियम् ।
मन्त्रयोनिरियं देवी मातृकाधिष्ठिता सदा ॥ १०४ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां वर्णोत्पत्ति-
निरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १००४

वर्णसंज्ञानिरूपणं नाम सप्तदशोऽध्यायः

[1]ध्यायिनां सुखदं नित्यं ज्वालाजटिलकुन्तलम् ।
सुदर्शनाख्यं तद्दिव्यं महः किमपि धीमहि ॥

वर्णमातृकाधिष्ठातृरूपप्रश्नः

नारदः—

नमस्ते शर्व सर्वज्ञ सर्वासुरनिबर्हण ।
स्थूलसूक्ष्मपरैर्भावैर्यथा वर्णा अधिष्ठिताः ॥ १ ॥
विष्णुना देवदेवेन रुद्रैश्च भवदंशकैः ।
तथा तं मे परं भावं वक्तुमर्हसि शंकर ॥ २ ॥

तत्प्रतिवचनप्रतिज्ञा

अहिर्बुध्न्यः—

विष्णुशक्तिमया वर्णा विष्णुसंकल्पजृम्भिताः ।
अधिष्ठिता यथा [2]भावैस्तथा तन्मे निशामय ॥ ३ ॥

वर्णाधिष्ठातृवैष्णवरूपाणि

[3]प्रथमश्चाप्रमेयश्च व्यापकोऽकार उच्यते ।
आनन्द आदिदेवश्च गोपनश्चाः स्मृतो बुधैः ॥ ४ ॥

[1] D omits this verse. [2] भावैस्तन्मे निगदतः शृणु A B C E F J.
[3] अप्रमेयः प्रथमश्च D.

इष्ट इद्धश्च रामश्च इकारः [1]परिपठ्यते ।
विष्णुश्च पञ्चबिन्दुश्च माया ईकार उच्यते ॥ ५ ॥
उकार उदयश्चापि ह्युद्दामो भुवनाह्वयः ।
प्रज्ञाधारश्च लोकेश ऊर्ज ऊकार उच्यते ॥ ६ ॥
ऋकार ऋतधामा च सत्यश्चाङ्कुश एव च ।
ज्वाला [2]प्रसरणश्चैव ॠकारो विष्टराह्वयः ॥ ७ ॥
ऌकारस्तारकः प्रोक्तो लिङ्गात्मा भगवानिति ।
ॡकारो दीर्घघोणश्च देवदत्तस्तथा विराट् ॥ ८ ॥
एकारस्तु जगद्योनिस्त्र्यश्रो विग्रह एव च ।
[3]ऐकारश्च तथैश्वर्यं योगी ह्यैरावणस्तथा ॥ ९ ॥
[4]ओदनश्चौतदेवश्च विक्रम्योकार उच्यते ।
[5]और्वो भूधरसंज्ञश्चाप्यौः स्मृतो ह्यौषधात्मकः ॥१०॥
त्रैलोक्यैश्वर्यदो व्यापी व्योमेशोंकार एव च ।
अंकारः सृष्टिकृत् प्रोक्तो विसर्गः परमेश्वरः ॥ ११ ॥
ककारः कमलश्चैव करालः प्रकृतिः परा ।
खकारः खर्वदेहश्च वेदात्मा विश्वभावनः ॥ १२ ॥
गकारस्तु गदध्वंसी गोविन्दश्च गदाधरः ।

1 परिकीर्त्यते D E F J.
2 प्रसारणश्चैव D.
3 ऐश्वर्यं योगधाता च ऐः स त्वैरावणः स्मृतः A B C E F J.
4 ओकार ओतदेहश्च ओदनश्चाथ विक्रमी A B C E F J.
5 और्वोऽथ भूधराख्यश्च औः स्मृतो ह्यौषधात्मकः A B C E F J.

घकारस्त्वथ घर्मांशुस्तेजस्वी दीप्तिमांस्तथा ॥ १३ ॥
ङकार एकदंष्ट्राख्यो भूतात्मा भूतभावनः[1] ।
चन्द्रांशुश्चश्चलश्चक्री चकारः परिकीर्त्यते ॥ १४ ॥
[2]छन्दःपतिश्छलध्वंसी छकार छन्द एव च ।
अजितो जन्महन्ता च जकारः शाश्वतः स्मृतः ॥ १५ ॥
झकारो झषसंज्ञस्तु सामगः सामपाठकः ।
ञकार उत्तमाख्यश्च ईश्वरस्तत्त्वधारकः ॥ १६ ॥
विश्वाप्यायकरश्चन्द्री ट आह्लाद उदीरितः ।
धाराधरो [3]नेमिसंज्ञष्ठकारः [4]कौस्तुभो मतः ॥ १७ ॥
मौसलो दण्डधारश्च डकारोऽखण्डविक्रमः ।
ढकारो विश्वरूपश्च [5]दृढकर्मा प्रतर्दनः ॥ १८ ॥
णकारोऽभयदः शास्ता वैकुण्ठः परिकीर्तितः ।
तकारस्ताललक्ष्मा च वैराजः स्रग्धरस्तथा ॥ १९ ॥
धन्वी भुवनपालश्च थकारः [6]सर्वधारकः ।
दत्तावकाशो दमनो [7]दकारः शान्तिदः स्मृतः ॥ २० ॥
धकारः [8]शार्ङ्गधृग्धामा माधवश्च प्रकीर्तितः ।
नरो नारायणः पन्था नकारः समुदाहृतः ॥ २१ ॥
पकारः पद्मनाभश्च पवित्रः पश्चिमाननः ।

[1] वाहनः A J.
[2] छन्दःप्रतिच्छल A B C.
[3] निमिसंज्ञः D.
[4] कौस्तुभस्तथा D.
[5] वृषकर्मा D.
[6] सर्वरोधकः D.
[7] दत्तात्रेय इति स्मृतः D.
[8] शार्ङ्गधृग्धर्ता D J.

फकारः फुल्लनयनो लाङ्गली श्वेतसंज्ञितः[1] ॥ २२ ॥
बकारो वामनो ह्रस्वः पूर्णाङ्गः स च कथ्यते ।
भल्लातको भकारश्च ज्ञेयः सिद्धिप्रदो ध्रुवः ॥ २३ ॥
मकारो मर्दनः कालः प्रधानः परिपठ्यते ।
चतुर्गतिर्यकारश्च सुसूक्ष्मः शङ्ख उच्यते ॥ २४ ॥
अशेषभुवनाधारो रोऽनलः कालपावकः ।
लकारो विबुधाख्यश्च [2]धरेशः पुरुषेश्वरः ॥ २५ ॥
वराहश्चामृताधारो वकारो वरुणः स्मृतः ।
शकारः शंकरः शान्तः पुण्डरीकः प्रकीर्तितः ॥ २६ ॥
[3]नृसिंहश्चाग्निरूपश्च षकारो भास्करस्तथा ।
सकारस्त्वमृतस्तृप्तिः सोमश्च परिकीर्तितः ॥ २७ ॥
[4]सूर्यो हकारः प्राणस्तु परमात्मा प्रकीर्तितः ।
अनन्तेशः क्षकारस्तु वर्गान्तो गरुडः स्मृतः ॥ २८ ॥
[5]बिन्दुः संहार इत्युक्तो विसर्गः सृष्टिरुच्यते ।
विष्णुशक्तिमया एते स्थूलसूक्ष्मपरात्मकाः ॥ २९ ॥
अप्रमेयादयो भावाः शतं सार्धमुदीरिताः ।

वर्णाधिष्ठातृरौद्ररूपाणि

वर्णास्तेऽधिष्ठिता यैस्तैर्मदंशै रुद्रसंज्ञितैः ॥ ३० ॥

[1] संज्ञकः D. [2] परेशः D. [3] D omits this verse.

[4] हः प्राणः परमात्मा च दिव्यः सूर्य इतीरितः A B C; हकारः परमात्मा च दिव्यः सूर्य उदीरितः E F J.

[5] D omits this line.

तान्निबोध महाभागानक्षरस्थान् महामुने ।
[1]श्रीकण्ठानन्दसूक्ष्मेशास्त्रिमूर्तिरमरेश्वरः ॥ ३१ ॥
अङ्घ्रीशो भारभूतिश्च तिथिः [2]स्थाणुर्भवाह्वयः ।
[3]चण्डीशो भौतिकः सद्योजातश्चानुग्रहेश्वरः[4] ॥ ३२ ॥
अक्रूरश्च [5]महासेनः स्युरेताः स्वरमूर्तयः ।
ततः क्रोधीशचण्डीशपञ्चान्तकशिवोत्तमाः ॥ ३३ ॥
तथैकरुद्रः कूर्मैकनेत्राह्वचतुराननाः ।
अजेशः शर्वसोमेशौ लाङ्गली दारिकस्तथा ॥ ३४ ॥
अर्धनारीश्वरश्चोमाकान्तश्चाषाढदण्डिनौ ।
अत्रिर्मीनश्च मेषश्च लोहितश्च शिखी तथा ॥ ३५ ॥
चलगण्डद्विगण्डौ[6] च समहाकालवालिनौ ।
भुजङ्गेशः पिनाकी च खड्गीशश्च बकस्तथा ॥ ३६ ॥
[7]श्वेतो भृगुर्वकुलीशः संवर्तक इतीरितः ।
रुद्रमूर्तय उद्दिष्टा [8]मदीया वर्णपालिकाः ॥ ३७ ॥

वर्णचक्रपद्मनिरूपणम्

तथा वर्णमयं चक्रं पद्मं [9]चापि निबोध मे ।
प्रणवोऽक्षः समुद्दिष्टः शक्तिर्नाभिरुदीरिता ॥ ३८ ॥

[1] श्रीकण्ठानन्तसूक्ष्माश्च D J.
[2] स्थाणुर्हराह्वयः D.
[3] झण्टीशो D E F J.
[4] अहंग्रहेश्वरः B C.
[5] महासौम्यः D.
[6] द्विरण्डौ D E F J.
[7] श्वेतो भृगुर्लकुलीशः संवर्तक इतीदृशाः D.
[8] मदीया इत्यादिकं समुद्दिष्टः इत्यन्तं नास्ति B C.
[9] च विनिबोध A.

अकचाष्टतपाश्चैव सवर्ग्या अरपद्धतिः ।
यादयो नेमिरुद्दिष्टा गरुडः प्रधिरुच्यते ॥ ३९ ॥
प्रणवः कर्णिका प्रोक्ता शक्तिः केसरपद्धतिः ।
स्वरद्भिरष्टकं [1]वर्गा अन्तःस्था ऊष्मभिः सह ॥ ४० ॥
पत्राष्टकमिदं प्रोक्तं गरुडो दीप्तिरुच्यते ।
इति चक्राब्जमध्यस्था मातृकावर्णमालिनी ॥ ४१ ॥
मन्त्रयोनिर्महादेवी[2] वैष्णवी षड्गुणात्मिका ।

वर्णमातृकात्मकवैष्णवशक्तिस्वरूपवर्णनम्

आदिवर्णप्रक्लृप्ताङ्गा [3]वर्गाभरणभूषिता ॥ ४२ ॥
पद्मगर्भप्रतीकाशा शङ्खपङ्कजधारिणी ।
प्रणवेनाथ शक्त्या च श्रिया संक्लृप्तदेहिका[4] ॥ ४३ ॥
स्वरसंपूर्णवदना कचक्लृप्तकरद्वया ।
टतक्लृप्तपदद्वन्द्वा पादिक्लृप्तोदरा शुभा ॥ ४४ ॥
यरप्राणोष्मका देवी लकारवरहारिणी ।
[5]वकारकाञ्चीसुभगा शषकुण्डलधारिणी ॥ ४५ ॥
सहृत्का हान्तरात्मा च क्षप्रभा वर्णमालिनी ।
पाशाङ्कुशकराग्रा च वाणी ध्येया विपश्चिता ॥ ४६ ॥

प्रथमं वैष्णवशक्त्याराधनम्

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण पुरैवाराधयेद्गिरम् ।

[1] वर्गा D.
[2] महाशक्तिः A D.
[3] वर्गाभरण All MSS.
[4] देहया B C.
[5] वकारकटिसूत्रा तु शषौ वै कुण्डलं भवेत् B C J.

ततो मन्त्रोद्धार:

[1]लब्धानुज्ञस्ततो देव्या गुरुपङ्क्तिं समर्च्य च ॥ ४७ ॥
गणेशमभिपूज्याथ मन्त्रानिष्टान् समुद्धरेत् ।

वैष्णवरूपैरेव वैष्णवमन्त्रोद्धरणम्

अप्रमेयादिभिर्भावैर्वैष्णवानुद्धरेत् सुधीः ॥ ४८ ॥

रौद्रमन्त्राणां रौद्ररूपैरुद्धरणम्; शक्तिमन्त्राणां शक्तिरूपै:

रौद्रान् रुद्रैस्ततः शाक्तान् [2]भारत्यंशैः समुद्धरेत् ।
यद्यपि व्यापका मन्त्रा नित्यं सिद्धा महामुने ॥ ४९ ॥
स्युः शक्तिशालिनो मन्त्रा एवं सृष्टिविचिन्तनात् ।

उक्तक्रमोल्लङ्घने प्रत्यवाय:

उज्झित्वोक्तक्रमं यो हि मन्दात्मा मन्त्रमुद्धरेत् ॥ ५० ॥
भवन्ति शापदा मन्त्रास्तस्य शास्त्रातिवर्तिनः ।

अनुल्लङ्घनेऽभ्युदय:

अनुज्झित्वा क्रमं सर्वं यः सुधीर्मन्त्रमुद्धरेत् ।
तस्याध्ययनमात्रेण मन्त्रः सिद्धिं प्रयच्छति ॥ ५१ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां वर्णसंज्ञा-
निरूपणं नाम सप्तदशोऽध्याय:

आदितः श्लोकाः १०५५

[1] लब्ध्वानुज्ञां ततो D.

[2] भारत्यङ्गैः D E F.

मन्त्रोद्धारो नाम अष्टादशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम्।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि॥

शक्तिमन्त्रोद्धारः

अहिर्बुध्न्यः—

शक्तिं समुद्धरेत् पूर्वमग्नीषोमात्मना स्थिताम्।
विष्णुस्थां परमात्मस्थां स्पृशन्तीं व्यापिनीं पुनः॥ १॥
वाणीहृदयमादाय[1] योजयेदन्तरात्मना।
हृदा पुनः समायोज्य योजयेदूष्मणो [2]द्वयम्॥ २॥
पञ्चबिन्दुं महाशक्तिं स्मरेदथ तदासनाम्।
व्योमेशमाश्रयन्तीं तां स्मरेदथ धिया पुनः॥ ३॥

संक्षेपतस्तत्प्रभावः

इयं दिव्या महाशक्तिः सोमसूर्याग्निभूषणा।
माया नाम तनुर्विष्णोस्त्रैलोक्यैश्वर्यदोज्ज्वला॥ ४॥
स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन शक्तिरेषा निर्दशिता।
सौदर्शनानां मन्त्राणामियं योनिर्महामुने॥ ५॥

[1] माधाय D. [2] यमः D.

विष्णुसंकल्परूपाणां ये चान्ये वैष्णवा भुवि ।
इयं सा परमा शक्तिरहंतेयं हरेः परा ॥ ६ ॥
विचित्रानेकशब्दार्थतत्तत्संकल्पकोरका ।
युग्मान्तैरादिभिः षड्भिराद्यन्तस्वरषट्कयोः ॥ ७ ॥
अङ्गक्लृप्तिः समुद्दिष्टा शक्त्या मेलितया स्वया ।

सुदर्शनदशाक्षरमन्त्रोद्धारः

मनसाभ्यस्य तां शक्तिं संतोषावधि वैष्णवीम् ॥ ८ ॥
समुद्धरेन्महामन्त्रं सौदर्शनमनन्यधीः ।
अमृतं शक्तिहृद्भूतमप्रमेयेन [1]वर्णयेत् ॥ ९ ॥
दिव्यं तदन्तरात्मानं परमात्मानमञ्जसा ।
योजयेत् प्रथमेनैव तत्स्थां तृप्तिं तु केवलाम् ॥ १० ॥
केवलं तत्स्थितं सोमं [2]तत्स्थितं च स्मरेत् सुधीः ।
अशेषभुवनाधारं [3]तत्स्थमानन्दमेव च ॥ ११ ॥
[4]कालपावकमादाय दुष्टपापेन्धनानलम् ।
योजयेद् व्यापकेनैव नानाविधविभाविना ॥ १२ ॥

संक्षेपतस्तत्प्रभाववर्णनम्

[5]दशाक्षरी महाविद्या शक्तिः सौदर्शनी त्वियम् ।
स्थूलसूक्ष्मपराकारा विष्णुसंकल्परूपिणी ॥ १३ ॥

[1] कल्पयेत् E.
[2] तत्तत्स्थानं B C.
[3] तत्समानन्द D.
[4] कालप्रापक D.
[5] दशाक्षरा D.

[1]तत्तद्विचित्रसंकल्पसदसद्भावभाविनी ।
सर्वभावानुगा विष्णोः परा सौदर्शनी स्थितिः ॥ १४॥
[2]आकाशादिपृथिव्यन्तभूतिभेदानुयायिनी ।
सूक्ष्मा सौदर्शनी शक्तिः कारणादिविभागिनी[3] ॥१५॥
तत्तद्दुरितदैत्यौघतमोविध्वंसनात्मिका ।
[4]स्थूलचक्रस्वरूपाढ्या विष्णोः [5]सांकल्पिकी स्थितिः ॥
स्वरव्यञ्जनकूटस्थैः पूर्णेयं चतुरक्षरी ।
निदानं सर्वसिद्धीनामपदं[6] लाभनाशयोः ॥ १७ ॥
कूटे [7]त्र्यर्णमये त्वस्याः परतः प्रायशः [8]स्थितेः ।
याभ्यां षडक्षरी सैषा विद्या भुवनकारिका ॥ १८ ॥

त्रेधा पञ्चमबीजकथनम्

परमात्मानमादाय योजयेदुदयेन तु ।
प्रधानं संस्पृशेद्भूयः परं बीजं तु पञ्चमम् ॥ १९ ॥
[9]सूर्यमुद्दामकालाढ्यं सूक्ष्मं तद्बीजमुच्यते ।
सप्राणं भुवनाधारं रक्षोदुरितमर्दनम् ॥ २० ॥
स्थूलं तु पञ्चमं बीजं सौदर्शनमनुत्तमम् ।

1 तत्तद्विचित्रसंकल्पा D.
2 आगमादि D.
3 विभाविनी A B C E F J.
4 स्थूला D.
5 संकल्पसंस्थितिः A B C J.
6 स्वपदाम् B C; आपदाम् E.
7 त्वर्णमये D.
8 स्थितः A B C F; स्थितिः E.
9 सार A B C E F J.

त्रेधा षष्ठबीजकथनम्

यत्तत् सांकर्षणं घोरं लाङ्गलं परमायुधम् ॥ २१ ॥
योजयेदप्रमेयेण चन्द्रिकाकेवलेन च ।
परं तत् परमं षष्ठं दीप्तिशालि सुदर्शने ॥ २२ ॥
सर्वशास्त्रार्थकूटस्थमिति[1] तेजोऽप्रमेयकम् ।
षष्ठे [2]परा स्थितिर्बीजे सेयं नारद दर्शिता ॥ २३ ॥
तत् फुल्लनयनाकारं फुल्लैर्यन्नयनैर्वृतम्[3] ।
प्रथितं प्रथमाक्रान्तं विश्वाप्ययकृदुज्ज्वलम् ॥ २४ ॥
सूक्ष्मं षष्ठं समुद्दिष्टं बीजं सौदर्शनं परम् ।
यस्मान्नयति सन्मार्गं [4]छित्त्वाघं बाह्यमान्तरम् ॥ २५ ॥
प्रथते च मुहुर्वृद्ध्या विश्वमाप्याययत्यपि ।
इयं ते मध्यमावस्था सूक्ष्मा षष्ठी प्रदर्शिता ॥ २६ ॥
[5]श्वेताख्या व्यापकाक्रान्ता आह्लादेन तु केवलम् ।
षष्ठी स्थूला समुद्दिष्टा त्रिधा नारद ते मुने ॥ २७ ॥
स्थाणुं छित्त्वा यथा दग्ध्वा [6]पूर्वं केदारकारकः ।
[7]फलप्रापणबीजानि प्रथयित्वा च वारिणा ॥ २८ ॥
आप्याय्य शान्तसंतापो व्याप्नुवन् विविधं फलम् ।
आह्लादं लभतेऽतीव सेयं षष्ठी परा मुने ॥ २९ ॥

[1] मति D E J. [2] वरा A B C D.
[3] उन्नयनैर्वृतम् B C. [4] नित्वाघम् D.
[5] श्वेताख्यो व्यापकाक्रान्त आह्लादेन च केवलम् D.
[6] पुरा A B C J. [7] फलप्रमाण A B C E J.

इति ते दर्शिता शश्वच्छक्तिः सा षोडशाक्षरी ।

सुदर्शनगायत्री

स्वशक्त्या तु समाक्रान्ता गायत्री सेयमीरिता ॥ ३० ॥

पुनः शक्तिमन्त्रवैभवः

एषा सौदर्शनी शक्तिर्भवबीजक्षयंकरी ।
[1]जप्तार्चिता हुता ध्याता तारयत्येव साधकम् ॥ ३१ ॥
अस्याः प्रातिस्विकं बीजं चतुर्थं कूटमुत्तमम् ।
[2]स्मृता प्रातिस्विकी शक्तिस्तृप्तिः[3] सोमामृतात्मिका ॥

शक्तिमन्त्रस्य प्रथमद्वितीयाक्षराभ्यां पुरुषसूक्तश्रीसूक्तयोराविर्भावः

अक्षरादादिमादस्याः सूक्तं पौरुषमुद्गतम् ।
द्वितीयाक्षरसंभूतं श्रीसूक्तं नाम यन्मुने ॥ ३३ ॥

संक्षेपतो मन्त्रार्थवर्णनम्

[4]सहयोर्यत् स्मृतं ज्ञानं तत् सहस्रारमुच्यते ।
सहो बलं समाख्यातं तत् स्रवत्यखिलेन यत् ॥ ३४ ॥
तत् सहस्रं समाख्यातमनन्तं[5] प्राणनं च तत् ।
[6]अरं ज्ञानं समाख्यातं नित्यशुद्धं निरञ्जनम् ॥ ३५ ॥

[1] जप्तार्चितहुतध्याता D.

[2] C omits the portion from here up to the end of the chapter.

[3] तृप्तिसोमा D.

[4] सहसोः A J; महसोः B.

[5] मनन्तप्राणिगं D.

[6] आरं D.

ज्ञानक्रियात्मिका [1]शक्तिरिति सौदर्शनी कला ।
संप्राप्योदयमुद्दामं भुवनस्य कृते स्वयम् ॥ ३६ ॥
प्राणसूर्यात्मिका भूत्वा परमात्मस्वरूपिणी ।
निहत्य दुरितं [2]शश्वद्विश्वमाप्याययन्त्यपि[3] ॥ ३७ ॥
[4]श्वेता प्रसन्नभूयिष्ठा स्वयमानन्दते मुहुः ।
[5]संहृतैर्विगृहीतैश्च वाक्यैर्वर्णैः पदैरपि ॥ ३८ ॥
लेशतोऽर्थगतिः प्रोक्ता [6]विस्तृत्या नैव शक्यते ।

सुदर्शनसप्ताक्षरी

प्रणवेन समाक्रान्ता सेयं सप्ताक्षरी [7]स्मृता ॥ ३९ ॥

सुदर्शनाष्टाक्षरी

[8]स्वशक्त्या च समाक्रान्ता सेयमष्टाक्षरी स्मृता ।

सुदर्शननवाक्षरी

श्रिया समेता भूयोऽपि स्मृता सैषा [9]नवाक्षरी ॥ ४० ॥

अथाङ्गसिद्ध्यर्थाङ्गमन्त्रः

अथास्या [10]अङ्गसिद्ध्यर्थमेकमङ्गं निशामय ।
चन्द्रांशुमुद्धरेत् पूर्वमप्रमेयेण [11]भूषयेत् ॥ ४१ ॥

1 शक्तिरतः सौदर्शनी परा D.
2 विश्वं विश्व D.
3 यत्यपि A B E F G.
4 श्वेत A B E F.
5 संहतैः D.
6 विस्तृत्याम् D.
7 वरा D.
8 D omits this line.
9 नवाक्षरा A B.
10 अङ्गशुद्ध्यर्थम् E F.
11 भूषितम् D.

अशेषभुवनाधारं परप्रकृतिसंयुतम् ।
आनन्देन समाक्रान्तं द्वितीयं कूटमुद्धरेत् ॥ ४२ ॥
चतुर्गतिमथादाय ह्यप्रमेयेण भूषयेत् ।
ततोऽमृतमुपादायाप्यमृताधारभूषितम् ॥ ४३ ॥
आनन्दयोजितं [1]पश्चात् परमात्मानमुद्धरेत् ।
आनन्दपूरितः[2] सोऽयं मन्त्रः सर्वाङ्गमन्त्रराट् ॥ ४४ ॥
अतिचञ्चलदीप्ताग्निः फुल्लत्कमलसंनिभः ।
सूर्यानलसहस्राभ आदिदेवसमद्युतिः ॥ ४५ ॥
नित्यतृप्तश्च मन्त्रात्मा [3]सूक्ष्मावस्थ उदाहृतः ।
[4]करालाकारवर्णाभा स्फुरच्चक्रायुतान्विता[5] ॥ ४६ ॥
निहत्य दुरितं सर्वं प्राणेन स्वेन तेजसा ।
[6]सोमसूर्यात्मिका भूत्वा गोपायति जगत्त्रयम् ॥ ४७ ॥
इति स्थूला गतिर्दिव्या चक्रमन्त्रस्य दर्शिता ।
[7]इदं नानाविधैर्बीजैर्हृदयाद्यङ्गसंततौ ।
योजयेच्चक्रमन्त्रं तु [8]यथा तन्मे निशामय ॥ ४८ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां मन्त्रोद्धारो
नाम अष्टादशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ११०३

[1] कृत्वा D.
[2] पूरितम् D.
[3] सूक्ष्मावस्था उदाहृता E J.
[4] करालकालवह्न्याभम् D.
[5] आयुधान्वितम् D E.
[6] सोमः सोम्यात्मना D.
[7] युक्तं D.
[8] यथावन्मे B E F.

अङ्गोपाङ्गमन्त्रोद्धारो नाम एकोनविंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

हृदयमन्त्रः

अहिर्बुध्न्यः—

यत्तज्ज्ञानमयं दिव्यं गुणानां प्रकृतिः परा ।
पञ्चानां तु बलादीनां नित्यशुद्धं निरञ्जनम् ॥ १ ॥
तन्नाम हृदयं मन्त्रं स षाड्गुण्यमयो यतः ।
तस्य वाचकमाकारमुद्धरेन्मनसा सुधीः ॥ २ ॥
ज्ञानत्वादप्रमेयश्च[1] प्रथमो [2]व्यापकः स्मृतः ।
आनन्द आदिदेवश्च गोपनश्चेति षड्विधाः ॥ ३ ॥
क्रमात् संहृत्य तज्ज्ञानं सांकर्षणमनुत्तमम् ।
[3]तत्तद्विशेषसंयोगाद्विशेषयस्तन्मयः [4]सदा ॥ ४ ॥
इत्याभावसमायोगाज्ज्ञानात्मा मन्त्रराट् स्वयम् ।
हृदयाय नमः पश्चाद्व्यक्त्यर्थं संप्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

[1] मेयस्य D.
[2] व्यापकस्तथा D.
[3] तद्विशेषेण A B C E F.
[4] तदा A B C E F.

शिरोमन्त्रः

रमणीया समिद्धा च येच्छा देवस्य शाश्वती ।
सर्वत्राप्रतिघा दिव्या ह्यमृताधारभेदिता ॥ ६ ॥
[1]वीति बीजेन निर्दिष्टा तच्चैश्वर्यं महद्धरेः ।
ऐश्वर्यं च शिरःस्थाने यत्तत् सर्वोपरि स्थितम् ॥ ७ ॥
अविघातात्मकं यत्तदिच्छाया रूपमुत्तमम् ।
समिद्धं रमणीयं तदमृतस्याश्रयः परः ॥ ८ ॥
[2]वीति तद्द्योतकं बीजं तेन संयोजयेच्छिरः ।
तेन संयोजितश्चक्रमन्त्र ऐश्वर्यबृंहितः ॥ ९ ॥
[3]इच्छाभिधान एवास्य मन्त्रिणः संप्रकाशते ।
ततस्तच्छिरसे स्वाहा व्यक्त्यर्थं संप्रयोजयेत् ॥ १० ॥

शिखामन्त्रः

अमृता सोमरूपा च या सा तृप्तिमयी परा ।
जगत्प्रकृतिरीशाना विष्णुशक्तिः परावरा ॥ ११ ॥
तस्या यो भुवनाकार उद्दाम उदयोऽमलः ।
सु इत्येवं समाख्याता शक्तिस्तेनोदिता सती ॥ १२ ॥
विशेषयति रूपेण चक्रमन्त्रं सनातनम् ।
तया [4]स भेदितः शक्त्या शक्त्यात्मा संप्रकाशते ॥
या सा कुण्डलिनी शक्तिर्हृदयस्था समीरिता ।

[1] इति A B C E F.
[2] दिवि A B C E F.
[3] इच्छात्मिका स्थान एव D.
[4] सहोदिता A B C.

योगिभिर्या शिखा तस्या दिव्या दीपाकृतिः परा ॥
प्रसरत्यूर्ध्वभागे तु शिखास्थाने विराजते ।
अतः शक्तेः शिखास्थाने न्यासस्तस्यास्ततः स्मृतः ॥
शिखायै वषडित्येवं व्यक्त्यर्थं संप्रयोजयेत् ।

कवचमन्त्रः

[1]ऊर्जो नाम समुद्दिष्टो बलं विष्णोः स्वमूर्जितम् ॥१६॥
प्रज्ञाधारणसामर्थ्यं नित्यतृप्तिमयं परम् ।
सर्वकार्यैः समुद्युक्तः श्रमाभावे हि तृप्यति ॥ १७ ॥
अशेषभुवनाधारस्तद्बलं[2] परिगीयते ।
[3]बले बलं धारणेद्धा बिभर्ति सकलं जगत् ॥ १८ ॥
चतुर्गतिमयं यत्तत् प्राणानां परिगीयते ।
व्यानापानादिका सा च प्रोक्ता गतिचतुष्टयी ॥ १९ ॥
चतुर्गतिमयः प्राणो बलं तत् परिगीयते ।
अजितो भगवान् येन जयत्यखिलमच्युतः ॥ २० ॥
एतैर्गुणैः समायुक्तं बलं तद्वैष्णवं महत् ।
अप्रमेयमनाद्यं तत् सूर्यशब्देन गीयते ॥ २१ ॥
बलेन [4]भेदितो मन्त्रो बलात्मा व्यवतिष्ठते ।
बलं चाखिलगात्रेषु मूर्छितं विपुलं महत् ॥ २२ ॥
अंसयोस्तदभिव्यक्तिरतस्तत्रैव विन्यसेत् ।

[1] ऊर्जेन मघ उद्दिष्टो D.
[2] शङ्खस्तत्परिगीयते A B C E F.
[3] A B C omit four lines from here.
[4] बोधितो A B C E.

कवचाय हुमित्येव व्यक्त्यर्थं संप्रयोजयेत् ॥ २३ ॥

अस्त्रमन्त्रः

महत्ता न्यूनताभावः स च स्यादविकारिता ।
अव्याहतस्वसंकल्पः सुशब्दार्थो निरूपितः ॥ २४ ॥
चेतनाचेतनं विश्वं स्वसंकल्पेन [1]भावयन् ।
यः स्यादविकृतः सोऽस्य भावो माहासुदर्शनः ॥२५॥
तद्वीर्यं तच्च शास्त्रोक्तं यद् दुष्टदमनात्मकम् ।
शान्तिदं सर्वपापानां शंकरं जगतामपि ॥ २६ ॥
विकारविरहो दैत्यमर्दिनः परमात्मनः ।
महासुदर्शनेत्येवं तद्वीर्यं बहुधोच्यते ॥ २७ ॥
वीर्येण भेदितो मन्त्रो वीर्यात्मा व्यवतिष्ठते ।
तस्य हस्ततले स्थाने ततस्तत् तत्र विन्यसेत् ॥ २८ ॥
ततोऽस्त्राय फडित्येवं व्यक्त्यर्थं संप्रयोजयेत् ।

नेत्रमन्त्रः

अन्तर्बोधस्वरूपो यः प्राकृतध्वान्तनाशनः ॥ २९ ॥
सूर्यवत् तपतस्तस्य या ज्वालाप्यूर्ध्वगामिनी ।
पुरुषाणामशेषाणामैश्वर्यान्निरपेक्षता ॥ ३० ॥
[2]अमृताधाररूपत्वमनिशं जन्मघातकम्[3] ।

[1] भावयेत् D.
[2] तेजःस्वाधार A B C; तेजस्स्वाधार E F.
[3] घातनम् D.

नैरपेक्ष्येण यत् तस्य तत् तेजः समुदाहृतम् ॥ ३१ ॥
ज्वालाशब्देन तत् तेजो वैष्णवं बहुधेर्यते ।
तेजसा भेदितो मन्त्रस्तेजोरूपोऽवतिष्ठते ॥ ३२ ॥
तेजसो नयनं स्थानमतस्तत् तत्र विन्यसेत् ।
वौषण्नेत्रत्रयायेति [1]व्यत्यासाद् व्यक्तये पठेत् ॥ ३३ ॥
इति षाड्गुण्यरूपेयं दर्शिता तेऽङ्गसंततिः ।
उपाङ्गसंततिश्चैव न्यसनीया विपश्चिता ॥ ३४ ॥

उपाङ्गमन्त्रः

कुक्षिपृष्ठांसयुग्मोरुजानुपादयुगेषु[2] च ।
शाद्यर्णान् व्यापिसंयुक्तान् ज्ञानाद्यैर्नमसा सह ॥३५॥
विन्यसेत् षड्गुणात्मैव मन्त्रिदेहः प्रजायते ।
अप्रमेयो गदध्वंसी पन्थाः स्वर्गापवर्गयोः ॥ ३६ ॥
इच्छामयो हि यो भावो विष्णुसंकल्पजृम्भितः ।
अशेषदुरितप्लोषात् सोऽग्निरित्युच्यते बुधैः ॥ ३७ ॥
अग्निना भेदितो मन्त्रस्त्वग्न्यात्मा व्यवतिष्ठते ।
प्राकारं कल्पयेत् तेन परितः पावकाकृतिम् ॥ ३८ ॥
अग्निप्राकारमध्यस्थो [3]दुर्निरीक्षोऽभिजायते ।
संस्मरंश्चक्रगायत्रीं परितश्चक्रमुद्रया ॥ ३९ ॥
ऊर्ध्वाधस्तिर्यगाकारं मुद्रयेदात्मनो बहिः ।

[1] व्यत्यस्य व्यक्तये A B C; व्यत्यस्य व्यत्यये E F.
[2] जङ्घापादयुगेषु B C.
[3] दुर्निरीक्ष्यः E.

अग्निप्राकारतः पूर्वं चक्रमुद्राथवा भवेत् ॥ ४० ॥

चक्रगायत्री

हृदयं चाथ चक्राय विद्महेपदमादिमम् ।
मन्त्रनाथस्य नेत्रादिपदं सूक्ष्मोऽथ धीमहि ॥ ४१ ॥
गायत्र्या आद्यनवमे ततश्चैवानिवारितः ।
ततः समस्तरूपं तु गायत्र्या दशमं पदम् ॥ ४२ ॥
उदिता चक्रगायत्री सप्तविंशतिकीर्तिता ।
अथ सौदर्शनास्त्राणां मन्त्रानेतान् निबोध मे ॥ ४३ ॥

चक्राद्यस्त्रमन्त्राः

ओं नमो भगवन् विष्णो सर्वेषामादिमं समम् ।
चक्रमूर्तिधरेत्येवं गदामूर्तिधरेति च ॥ ४४ ॥
[1]शार्ङ्गमूर्तिधरेत्येवं खड्गमूर्तिधरेति च ।
चक्राद्यस्त्रचतुष्कं तु ततः सेनापतेपदम् ॥ ४५ ॥
सर्वत्र समभुचार्य वदेत् प्रातिस्विकं ततः ।
मन्त्रनाथो भवेच्चक्रे षड्वर्णोऽथ गदादिषु ॥ ४६ ॥
कौमोदकि महाशार्ङ्ग महाखड्गेत्युदीरयेत् ।
[2]वर्मास्त्रे च ततो युञ्ज्यादेष मौनविधिक्रमः ॥ ४७ ॥
इमाश्चतस्रो गायत्र्यश्चक्रादीनामुदीरिताः ।
शङ्खादीनां चतुर्णां तु मन्त्रानेतान्निबोध मे ॥ ४८ ॥

[1] A D omit this line. [2] वज्रास्त्रे B C E F.

शङ्खादिमन्त्राः

[1]ओं नमो भगवन् विष्णो सर्वेषामादितः समम् ।
शङ्खमूर्तिधरेत्येवं [2]हलमूर्तिधरेति च ॥ ४९ ॥
मुसलमूर्तिधरेत्येवं शूलमूर्तिधरेति च ।
सेनापतेपदं पश्चात् सर्वेषां तुल्यमुच्चरेत् ॥ ५० ॥
महाथ पाञ्चजन्याय स्वाहेत्येकाधिको मनुः ।
महाहलाय स्वाहेति मन्त्रोऽप्येकाधिकः स्मृतः ॥५१॥
महा च मुसलायाथ [3]स्वाहेत्यभ्यधिको मनुः ।
महाशूलाय स्वाहेति स चाप्यभ्यधिको मनुः ॥ ५२ ॥
इमाश्चतस्रो गायत्र्यः शङ्खादीनां प्रदर्शिताः ।
दण्डादीनामथाष्टानामिमान् मन्त्रान् निबोध मे ॥

दण्डाद्यस्त्रमन्त्राः

ओं नमो भगवन् विष्णो सर्वेषामादितः समम् ।
दण्डमूर्तिधरेत्येवं कुन्तमूर्तिधरेति च ॥ ५४ ॥
शक्तिमूर्तिधरेत्येवं पाशमूर्तिधरेति च ।
अङ्कुशमूर्तिधराय कुलिशमूर्तिधरेति च ॥ ५५ ॥
परशुमूर्तिधरायाथ ततः शतमुखेति च ।
अनलमूर्तिधरेत्येवं प्रातिस्विकपदक्रमः ॥ ५६ ॥
सेनापतेपदं पश्चात् सर्वेषां सममुच्चरेत्[4] ।

[1] A B C omit this line.
[2] खड्गमूर्तिधरेति च A B C.
[3] स्वाहेति त्र्यधिको D.
[4] उद्धरेत् B C E F.

महादण्डायाथ नमो मन्त्र एवाधिकः स्मृतः ॥
महाकुन्तायाथ नमो मन्त्रोऽप्येकोऽधिकः स्मृतः ।
महाशक्तये च नमो मन्त्रोऽप्येकोऽधिकः स्मृतः ॥
महापाशायाथ नमो मन्त्रोऽप्येकोऽधिकः स्मृतः ।
महाङ्कुशाय नम इत्येषोऽप्यधिक उच्यते ॥ ५९ ॥
महा च कुलिशायाथ नम इत्यपि तादृशः ।
महापरशवे चाथ नम इत्यपि तादृशः ॥ ६० ॥
महाशतमुखेत्येवमनलाय ततो नमः ।
अयं मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशद्वर्णो वह्न्ययुतप्रभः ॥ ६१ ॥
इत्यस्त्राणामिमे मन्त्रा रूपतस्ते निदर्शिताः ।

अत्रानुक्तस्य संहितान्तरात् ग्रहणम्

आधाराद्यासनाकारो द्वारपर्यन्तपूजनम् ॥ ६२ ॥
मुद्रा च विविधाकारा यस्य यस्य च यादृशी ।
अभिषेकविधिश्चैव दीक्षानियम एव च ॥ ६३ ॥
भूतशुद्धिविधिश्चैव [1]ध्यानानि विविधानि च ।
सर्वं जयाश्रुतं कार्यं तत्तद्वैशेषिकं विना ॥ ६४ ॥
अमुद्राणामिहास्त्राणां दण्डादीनां महामुने ।
कार्या समन्विता दिव्या शक्तिमुद्रास्त्रमुद्रया ॥

[1] ज्ञानानि D.

इति ते लेशतः प्रोक्तः सौदर्शनविधिक्रमः ।
ग्रहणादिप्रकारोऽयं वक्ष्यते शृणु तं मुने ॥ ६६ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायाम् अङ्गोपाङ्गमन्त्रोद्धारो नाम एकोनविंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः ११६९

मन्त्रग्रहणादिदीक्षाविधानं नाम विंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

आचार्यलक्षणम्

अहिर्बुध्न्यः—

वेदवेदान्ततत्त्वज्ञो [1]विद्यास्थानविचक्षणः ।
ऊहापोहविधानज्ञो दैवपित्र्यक्रियापरः ॥ १ ॥
अवक्ता चापवादानामकर्ता पापकर्मणाम् ।
[2]अमत्सरी परोत्कर्षे परदुःखे घृणापरः ॥ २ ॥
दयावान् सर्वभूतेषु हृष्टः परसुखोदये ।
पुण्येषु मुदितायुक्त उपेक्षावान् कुबुद्धिषु ॥ ३ ॥
तपःसंतोषशौचाढ्यो योगस्वाध्यायतत्परः ।
पाञ्चरात्रविधानज्ञस्तन्त्रान्तरविचक्षणः ॥ ४ ॥
[3]तन्त्राणामन्तरज्ञश्च मन्त्राणां [4]कृत्यतत्त्ववित् ।
पदवाक्यप्रमाणज्ञो हेतुवादविचक्षणः ॥ ५ ॥

[1] विद्यास्नातो विचक्षणः D.
[2] अमत्सरः A B C.
[3] मन्त्राणामन्तरज्ञश्च E F.
[4] ऐक्य E F.

सामान्यस्यापवादस्य वेत्ता यन्त्रविचक्षणः ।
कुण्डमण्डलभेदज्ञः [1]क्रियाकारविचक्षणः ॥ ६ ॥
अध्यात्मज्ञानकुशलः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
सदन्ववायसंभूत आचार्यो नाम वैष्णवः ॥ ७ ॥

शिष्यलक्षणम्

आचार्यमाश्रयेच्छिष्यः [2]श्रेयोऽर्थी सुसमाहितः ।
[3]विनयव्रतशाली च द्विजातिः संस्कृतः शुचिः ॥ ८ ॥
ब्रह्मचर्यपरो धीमान् स्वदारनिरतोऽथवा ।
अच्छलेन यथावत् स्वकृताकृतनिवेदकः ॥ ९ ॥
संसाराङ्गारमध्यस्थः पच्यमानः स्वकर्मभिः ।
भवन्तं शरणं प्राप्त उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ १० ॥
इत्येवं प्रतिपद्येत शिष्य आचार्यसत्तमम् ।

दीक्षाक्रमः

इत्येवं संप्रपन्नाय शिष्यायाच्छलवादिने ॥ ११ ॥
प्रत्यक्षाभिः परोक्षाभिरुपाधिभिरनेकधा ।
शोधितायैकरूपाय रहस्याम्नायगोपिने ॥ १२ ॥
अशठायानसूयाय लोभमोहाद्यसेविने ।
संवत्सरं परीक्ष्यैवं परितः परितो धिया ॥ १३ ॥

1 क्रियाकार्य B.
2 श्रोत्रियोऽर्थी समाहितः A B C E F.
3 विनयी E F.

निष्कम्पाय वदेद्विद्यां यावती यादृशी च सा ।

अङ्गन्यासकरन्यासौ

मातृकामादितो[1] देवीं विन्यसेद्वपुषि स्वके ॥ १४ ॥
[2]अङ्गन्यासकरन्यासौ मन्त्रवर्णैः समाचरेत् ।
सृजेत् प्रकोष्ठमेकैकं त्रिर्मन्त्रेण त्रिरूपिणा ॥ १५ ॥
एवं पाणितलद्वन्द्वमङ्गुलीष्वथ विन्यसेत् ।
उभाभ्यां मध्यमाग्राभ्यामुभयस्मिंस्तलद्वये ॥ १६ ॥
तारकं तारिकां लक्ष्मीं प्रणवाद्यन्तगां न्यसेत् ।
प्रणवाद्यन्तगं सोमं मध्यमेऽङ्गुष्ठपर्वणि ॥ १७ ॥
सबिन्दुं विन्यसेत् प्राणमेवं तर्जनिपर्वणि ।
न्यसेद्वर्णांस्तृतीयादीनङ्गुल्यन्तरपर्वसु ॥ १८ ॥
लाङ्गलं परमास्त्रं तु न्यसेदूर्ध्वाङ्गुलीष्वथ ।

ऋष्यादीनां स्थानभेदः

ऋषिं शिरसि विन्यस्येच्छन्दो वदनगोचरम् ॥ १९ ॥
नारायणमनाद्यन्तं देवतां हृदये स्मरेत् ।

परसूक्ष्मस्थूलमन्त्राणामृषयः

पराकारस्य मन्त्रस्य परमात्मा ऋषिः स्मृतः ॥ २० ॥
संकर्षणस्तु सूक्ष्मस्य स्थूलस्याहमृषिः स्मृतः ।

1 अभितो D. 2 हस्तन्यास All MSS.

सुदर्शनमन्त्रस्याथर्वणवेदसारतमत्वम्

अथर्वाङ्गिरसो नाम पञ्च शाखा महामुने ॥ २१ ॥
तासु त्वन्तर्हितो दिव्यः कृतान्तो मन्त्रराट् स्वयम् ।

संकर्षणाज्ञया अहिर्बुध्न्येन तदुद्धरणम्

मया त्रेतायुगादौ तु तप्त्वा वर्षायुतं तपः ॥ २२ ॥
दिव्यात् संकर्षणादेशात् परमेण समाधिना ।
सर्व आथर्वणो वेदो मथितस्तु शनैः शनैः ॥ २३ ॥
मथ्यमानात् ततस्तस्माद् दध्नो घृतमिवोद्धृतः[1] ।
मन्त्रोऽयं सपरीवारः साङ्गोपाङ्गः सनातनः ॥ २४ ॥
स्थूलस्य मन्त्रनाथस्य ततो मामृषिमूचिरे ।
दैवी ब्राह्मी तथार्षी च गायत्री छन्द उच्यते ॥ २५ ॥
परः सूक्ष्मस्तथा स्थूलः परमात्मा च देवता ।

देहे संहारन्यासक्रमः

विन्यसेदथ गात्रेषु मन्त्रनाथं सनातनम् ॥ २६ ॥
परसूक्ष्मादिभावेन सोमार्कानलदीधितिम्[2] ।
प्रणवादित्रयं मूर्ध्नि ललाटे सोममेव च ॥ २७ ॥
आस्ये सूर्यं गले स्रां च हृदि रं नाभिगं तु हुं[3] ।
[4]मूलाधारे तु फट्कारं तारादित्रितयं हृदि ॥ २८ ॥

[1] उद्गतम् D; उद्धृतम् A B C E F.
[2] दीपितम् D.
[3] हम् D.
[4] मूलाधारेऽथ D.

नाभौ [1]समूलगं हं च पादयोः स्रां च रं हृदि ।
हुं वक्त्रे फट् शिरोदेशे ततः सर्वात्मना क्रिया[2] ॥

अङ्गोपाङ्गन्यासः

हृदयादीन्यथाङ्गानि स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत् ।
उपाङ्गेषु तथा न्यासं मान्त्रैर्वर्णैः समाचरेत् ॥ ३० ॥

देहस्य त्रेधा विभावनम्

स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन देहं विद्यात् ततस्त्रिधा ।
अङ्गप्रत्यङ्गकोशाढ्यं[3] प्रत्यक्षं स्थूलमुच्यते ॥ ३१ ॥
पुर्यष्टकं तु सूक्ष्माख्यं परमाणव उच्यते ।
वह्न्यर्ककोटिसंकाशज्वालाकोलाहलाकुले ॥ ३२ ॥
त्रिविधे [4]मन्त्रनाथेऽस्मिंस्त्रिविधं [5]भावयेद्वपुः ।
तेजो दिव्यं महच्छुभ्रं मनःस्थं हृत्स्थमव्ययम् ॥
नारायणमयं ध्यायेदात्मानं ज्योतिषां [6]पतिम् ।
[7]ततस्तच्चक्रमध्याक्षसोमसूर्यानलात्मनि ॥ ३४ ॥
मज्जयित्वा स्वमात्मानं निर्वासनमथोद्धरेत् ।

सृष्टिन्यासः

ततः परादिभावस्थान् मन्त्रनाथान् सनातनान् ॥ ३५ ॥

1 समारुगम् A B C E F; समूरुगम् D.
2 त्रिधा D E.
3 केशाढ्यम् D.
4 मन्त्रराजे A B C E F.
5 व्यापयेत् D.
6 परम् D.
7 ततस्तचक्रमध्याक्षं A B C E F.

तेनैव [1]क्रमयोगेन तनूस्ता विसृजेत् पुनः ।
तासु प्रवेश्य चात्मानं पुनर्न्यासं समाचरेत् ॥ ३६ ॥
[2]हस्तदेहादिगो न्यासो यावत् पूर्वमुदाहृतः ।

शिष्यावेक्षणम्

अथ मन्त्रतनुर्दिव्यो मन्त्रात्मा मन्त्रसारथिः ॥ ३७ ॥
विष्णुसंकल्पजं रूपं वहन् सौदर्शनं वपुः ।
नेत्रैः शिष्यमवेक्षेत वह्न्यर्केन्दुमयैः क्रमात् ॥ ३८ ॥

शिष्यस्य संहारन्यासः

अथ स्थूलादिभावेन दहेन्मन्त्रेण [3]तद्धिया ।
पूर्वोक्तक्रमयोगेन शिष्यात्मानं परात्मनि ॥ ३९ ॥

सृष्टिन्यासः

निमज्जयित्वेत्याद्यं तु क्रमं सर्वं समाचरेत् ।
मनसा शुष्कदग्धोत्थे शिष्यदेहे तथा तथा ॥ ४० ॥
विन्यसेत् [4]क्रमयोगेन मन्त्रन्यासं धिया ततः ।

मन्त्रोपदेशः

अथ तस्योपदेष्टव्यः सहाङ्गो मन्त्रनायकः ॥ ४१ ॥
सार्थः सप्रतिपत्तिश्च यो यो भावः पुरोदितः ।

[1] चक्रयोगेन A B C E F.
[2] हस्तदेहादिको A B C E F.
[3] तं धिया A B C E F.
[4] क्रमशोऽङ्गेन B C E F.

एवं गृहीतमात्रे तु [1]मन्त्रनाथे सनातने ॥ ४२ ॥
[2]उत्पद्यते स्वयं चित्ते प्रत्ययो देवनिर्मितः ।

शिष्यकृत्यम्

सम्यगित्थं गृहीतेन मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥ ४३ ॥
कृतार्थं मन्यमानः स्वं गुरवेऽथ निवेदयेत् ।
आत्मानमथ चात्मीयं यत् किंचिदुत विद्यते । ४४ ॥
विना पापमनिष्टं च सर्वं तस्मै निवेदयेत् ।
एवं निवेद्य मन्वीत कृतार्थोऽहमिति स्वयम् ॥ ४५ ॥
[3]एवंधियो ह्यच्छलेन मन्त्रः स्वेन प्रकाशते ।
[4]भावस्य तारतम्येन तत्तद्दीक्षादिसाधनम् ॥ ४६ ॥
दीक्षया दीक्षयित्वाथ पात्रयित्वाथवा धिया[5] ।
संस्कारेणाथर्वणेन यद्वा संस्कृत्य मन्त्रतः ॥ ४७ ॥
मन्त्रोऽयमुपदेष्टव्यो गुरुणा [6]गुरुसेविनः ।
इत्थं ग्रहणसिद्धेन साधनेनाथ [7]वाग्यतः ॥ ४८ ॥
मन्त्रेणानेन सिद्धेन कुर्याल्लोकहितं सुधीः ।

क्षुद्रार्थं मन्त्रो न प्रयोज्यः

[8]न जातु यस्य कस्यापि क्षुद्रस्यात्मन एव वा ॥ ४९ ॥

1 मन्त्रराजे A B C.
2 उत्पाद्यते B C E.
3 एवं ध्यात्वा ह्यच्छलेन मन्त्रं स्वेन प्रकाशयेत् A B C E F.
4 चलस्य A B C; छलस्य E F.
5 अथ पात्रया A B C.
6 गुरुसेविना E.
7 वान्यतः A B C.
8 न जात्वेकस्य D.

लौकिकेऽर्थे विधिः कार्यः [1]क्षुद्रकृत्यं हि तत् स्मृतम् ।

मन्त्रप्रयोगविषयाः

त्रैलोक्यस्याथ रक्षायै भुवश्चक्रस्य वा कृते ॥ ५० ॥
राष्ट्रस्य वाथ राज्ञो वा राजमात्रस्य वा कृते ।
भावायैव विधिः कार्यो नैवाभावाय कर्हिचित् ॥५१॥

पुरश्चरणार्थप्रदेशविधिः

पर्वताग्रे नदीतीरे विष्णोरायतनेऽपि वा[2] ।
ऋषीणामाश्रमे वापि सिद्धानामालयेऽपि वा[3] ॥ ५२ ॥
गवामायतने वापि वह्न्यायतन एव वा ।

कृच्छ्रादिभिः शरीरशोधनम्

त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशोध्य स्वं गायत्रीनियुतेन वा ॥
त्रिभिर्वा ब्रह्मकूर्चोत्थैः स्नानैः सात्त्वतचोदितैः ।

पुरश्चरणाङ्गनियमाः

अहरेकं हरेर्बिम्बमापादमवलोकयेत्[4] ॥ ५४ ॥
ततो भैक्षहविष्याशी यावकेनोत वर्तयेत् ।
[5]पयोव्रतो हविष्याशी यथा वा शक्नुयान्नरः ॥ ५५ ॥

[1] क्षयकृत्यम् A B C E F.
[2] अथवा D.
[3] अयनेऽपि वा D.
[4] आपीठमवलोकयेत् D.
[5] A B C omit this line.

मन्त्रजपादिसंख्या

जपेल्लक्षाणि [1]षण्मन्त्री जुहुयाच्चायुतानि षट् ।
तावच्च तर्पयेत् तोयैर्ब्राह्मणानथ[2] तर्पयेत् ॥ ५६ ॥

मन्त्रसिद्धिः

अच्छलेनेतिवृत्तस्य मन्त्रनाथः प्रसीदति ।

तेन लोकसंरक्षा

प्रसन्नेनाथ मन्त्रेण रक्षा लोकानुकम्पया ॥ ५७ ॥
राजार्थितेन वै कार्या नार्थकार्पण्यतः क्वचित् ।
इति ते दर्शितः सम्यङ् मन्त्रनाथस्य विस्तरः ।

मन्त्रानधिकारिणः

नादान्तैः श्रावणीयोऽयं नैव यादृशतादृशैः ॥ ५८ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां मन्त्रग्रहणादि-
दीक्षाविधानं नाम विंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १२२७

[1] तन्मन्त्री D. [2] ब्राह्मणानपि A B C E F.

ज्योतिर्मयरक्षानिरूपणं नाम एकविंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

रक्षाप्रकारप्रश्नः

नारदः—

नमो निखिलगीर्वाणगणश्रेयोविधायिने ।
नमस्ते त्रिपुराराते भूयो गौरीगुरो नमः ॥ १ ॥
अत्यद्भुतमिदं दिव्यं वेदान्तेष्वपि दुर्लभम् ।
श्रुतं भगवतो वाक्यं कृतार्थोऽहमनेन वै ॥ २ ॥
भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि त्वद्वाक्यामृतमुत्तमम् ।
का रक्षा कीदृशी चैव कार्या मन्त्रेण मन्त्रिणा ॥ ३ ॥

रक्षाया द्वैविध्यम्

अहिर्बुध्न्यः—

रक्षा तु द्विविधा मान्त्री मन्त्रनित्येन धीमता ।
कार्या ज्योतिर्मयी पूर्वं पश्चात् तत्र च वाङ्मयी ॥ ४ ॥

अक्षकल्पनम्

यत् तद् दिव्यं महज्ज्योतिरक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।

सूर्यस्य यः परः सूर्यश्चन्द्रश्चन्द्रस्य यः परः ॥ ५ ॥
अग्नेरग्निः परो दीप्तेस्तेजस्तत्तेजसामपि ।
नित्यतृप्तं सदानन्दमुदयास्तमयोज्झितम् ॥ ६ ॥
तदक्षं कल्पयेद् दिव्यमथ नाभिं स्मरेद् बुधः ।

नाभिकल्पनम्

तद्धर्मधर्मिणीं शक्तिं ब्रह्मणोऽनपगामिनीम् ॥ ७ ॥
[1]अनाकारामनौपम्यां लक्षयन्तीं सदा जगत् ।

शक्तेः श्रीशब्दवाच्यत्वं तन्निर्वचनं च

श्रयन्तीं श्रीयमाणां च शृणन्तीं शृण्वतीमपि ॥ ८ ॥
महानन्दां महाभासां निर्विकारां [2]निरेषणाम् ।

श्रियः षाड्गुण्यपूर्णता

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजःप्रभावतीम् ॥ ९ ॥
[3]अनन्तानन्तरूपां तामभेद्यां सर्वभेदिनीम् ।
नन्दां भद्रां जयां पूर्णां रिक्तां चैवामृतां हराम् ॥ १० ॥
त्रिरूपामत्रिरूपां च सर्वप्रत्यक्षसंमताम् ।
निषेधैरनिषेध्यां तामविधेयां विधिक्रमैः ॥ ११ ॥
अवाच्यां वाचिकां नित्यां गौरीं लक्ष्मीं सरस्वतीम् ।

अरकल्पनम्

अराणि पञ्च कृत्यानि शक्तेस्तस्याः प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥

[1] अङ्गाकाराम् D.
[2] निरीक्षणाम् A B C E F.
[3] अनन्तामन्तरूपाम् D.

तिरोभावं सृजिं चैव स्थितिं संहृत्यनुग्रहौ ।

नेमिकल्पनम्

व्यूहं व्यूहान्तरं चैव नेमिभावं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥
सच्चिदानन्दसंदोहमस्पन्दस्पन्दलक्षणम्[1] ।
सर्वक्रियास्पदं शुद्धमक्रियास्पदसेवितम् ॥ १४ ॥
उदयास्तमयस्थं तदुदयास्तमयोज्झितम् ।
अवस्थाविधुरं नित्यं शश्वच्चतुरवस्थितम् ॥ १५ ॥
अपदं चाक्रमं चैव क्रमास्थितचतुष्पदम् ।
अनायुधमसंरम्भं सर्वायुधसमन्वितम् ॥ १६ ॥
शास्त्रशास्त्रार्थतद्भेदं फलक्लृप्तिविचक्षणम् ।
चन्द्रार्काग्निसहस्रौघकोटिकोट्यर्बुदोपमैः ॥ १७ ॥
स्वभासां निचयैर्ध्वस्तसमस्तदुरितोदयम् ।

विभवेशादीनां नेमिबाह्यस्थानकल्पनम्

नेमिबाह्यस्थितान् ज्वालान् विभवेशाननुस्मरेत् ॥१८॥
चन्द्रार्काग्निसहस्राभान् संविदानन्दलक्षणान् ।
सर्वाकारान् निराकान् सर्वाभीष्टफलप्रदान् ॥ १९ ॥
कान्तिज्वालाकुलालीढरक्षोदैत्येन्द्रदानवान् ।
धूम्रां ज्वालाकुलोत्थां च सृष्टिं शुद्धेतरां स्मरेत् ॥ २० ॥
त्रैलोक्यं धरणीं चक्रं मण्डलं वा तदीश्वरम् ।

[1] पदलक्षणम् A B C E F.

अक्षस्थं कल्पयेत् तस्य यदीच्छेद्रक्षितुं धिया ॥ २१ ॥

एवं ध्यायिन आनुषङ्गिकं फलम्

इत्थं विचिन्तयेद् यत्र मन्त्री मन्त्रार्थतत्परः ।
तत्र नश्यन्ति पाप्मान आधयो व्याधयोऽपि वा[1] ॥
ईतयोऽरातयश्चैव न क्लेशा [2]दधते पदम् ।
राजा विजयते [3]नित्यं शश्वत् स्निह्यन्ति मन्त्रिणः ॥२३॥
नित्यं माद्यन्ति मित्राणि सुख्यन्ति सुहृदस्तथा ।
बध्नन्ति बान्धवाः प्रीतिं सन्तः सन्ति च संततम् ॥
पोष्याः पुष्यन्ति चार्थानां श्रयन्ति श्रिय एव च ।
ऋध्नुवन्ति प्रजा नित्यं प्रसीदन्त्यः परस्परम् ॥ २५ ॥
कामैर्धर्मान् निबध्नन्ति [4]धर्मैरर्थाननेकशः ।
अर्थैः कामान् निबध्नन्ति तथा धर्मानशेषतः ॥ २६ ॥
[5]धर्मैरर्थान् निबध्नन्ति तथा कामानशेषतः ।
धर्मार्थाभ्यां तथा कामं कामार्थाभ्यां तथेतरम् ॥ २७ ॥
अर्थं च धर्मकामाभ्यां संचिन्वन्ति सदा नराः ।

मुख्यफलकथनम्

सर्वे स्वधर्मनिरतास्तथा कल्याणभागिनः ॥ २८ ॥
संप्राप्य भगवज्ज्ञानं प्राप्नुवन्ति परं पदम् ।

[1] च D.
[2] दधिरे A B C E F.
[3] विश्वं D.
[4] धर्मैर्धर्माननेकशः D.
[5] A B C omit this line.

अध्यायार्थनिगमनम्

इति ज्योतिर्मयी रक्षा लेशतस्ते निदर्शिता ।
रक्षां तु वाङ्मयीं प्रोक्तां गृणतो मे निशामय ॥ २९ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां ज्योतिर्मयरक्षा-
निरूपणं नाम एकविंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १२५६

मन्त्रमयरक्षानिरूपणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

तत्रादौ चतुररब्रह्मचक्रम्

अहिर्बुध्न्यः—

शृणु [1]मन्त्रमयीं रक्षां वाङ्मयी या निगद्यते ।
[2]यस्मिन् विश्वमिदं प्रोतं सदेवासुरमानुषम्[3] ॥ १ ॥
मन्त्रनाथः पुरा यो हि षड्वर्णः समुदाहृतः ।
कामधुक् साधकेन्द्राणामचिन्त्याश्चर्यबृंहितः ॥ २ ॥
तं तारशक्तिश्रीबीजैर्ग्रथितं [4]कल्पयेन्मनुम् ।
तारेण वेष्टयेत् त्रिस्तं तथा शक्त्या तथा श्रिया ॥ ३ ॥
विलिखेत् परितो भूयः सहग्रथितमातृकम् ।
परितो विलिखेद् बाह्ये साध्यनाम विदर्भितम् ॥ ४ ॥
मन्त्रेश्वरं बहिर्भूयस्तारशक्तिश्रियो[5] लिखेत् ।
अक्षक्लृप्तिरियं दिव्या देवैरपि सुदुर्लभा ॥ ५ ॥

[1] यन्त्रमयीं D.
[2] यस्य D.
[3] मानवम् D.
[4] लक्षयेन्मनुम् D.
[5] श्रिया A B C.

स्राकारं कल्पयेन्नाभिं शक्तिश्रीकारलोलितम् ।
स्राकारग्रथितेनैव मन्त्रनाथेन वेष्टयेत् ॥ ६ ॥
शक्तिश्रीतारग्रथितां मातृकां बहिरालिखेत् ।
अप्रमेयं ततस्तारं प्रथमं शक्तिमप्यतः ॥ ७ ॥
व्यापकं च श्रियं चेति क्रमात् पूर्वमरं लिखेत् ।
अप्रमेयेण ग्रथितं पार्श्वयोर्मन्त्रमालिखेत् ॥ ८ ॥
उद्दामादिक्रमेणैव दक्षिणं [1]चारमालिखेत् ।
[2]प्रासादादिक्रमेणैव पश्चिमं [1]चारमालिखेत् ॥ ९ ॥
[3]व्योमेशादिक्रमेणैवमुत्तरं चारमालिखेत् ।
इयं चतुररी दिव्या सुरैरपि सुपूजिता ॥ १० ॥
आद्यन्तयोरराणां च रेफं मन्त्राक्षरं लिखेत् ।
कालानलसमज्योतिर्भवेदरचतुष्टयम् ॥ ११ ॥
परितः कल्पयेन्नेमिं वैष्णवं तु षडक्षरम् ।
शक्तितारमाबीजैर्ग्रथितं[4] [5]वर्मवेष्टितम् ॥ १२ ॥
शक्तितारमाश्चैव परितस्त्रिस्त्रिरालिखेत् ।
फट्कारशक्तितारश्रीग्रथितां मातृकां पुनः ॥ १३ ॥
प्रधिभूमौ लिखेच्चक्रमेतच्चतुररं स्मृतम् ।

षडरविष्णुचक्रम्

तारकात्मकमेतत्तु चक्रमक्षं प्रकल्पयेत् ॥ १४ ॥

[1] द्वारमालिखेत् D.
[2] प्रधानादि D.
[3] A B C E F omit this line.
[4] बीजग्रथितं D.
[5] चर्म A B C E F.

तारशक्तिरमाबीजैर्ग्रथितं मन्त्रनायकम् ।
परितो विलिखेच्चक्रं पूर्वमक्षीकृतं हि यत्[1] ॥ १५ ॥
नामवर्णान् लिखेद् बाह्ये तारादित्रयदर्भितान्[2] ।
वैष्णवेन षडर्णेन ग्रथितं मन्त्रनायकम् ॥ १६ ॥
परितो विलिखेद् बाह्ये तद्बहिः सहदर्भिताम्[3] ।
मातृकां विलिखेत् सर्वमिदमक्षं विचिन्तयेत् ॥ १७ ॥
वैष्णवेन षडर्णेन शक्तिश्रीबीजतारकैः ।
ग्रथितं कल्पयेन्नाभिं स्राकारं परमाद्भुतम् ॥ १८ ॥
स्राकारग्रथितां चापि मातृकां परितो लिखेत् ।
रेफं च प्रणवं रेफं प्रणवं शक्तिमेव च ॥ १९ ॥
रेफं च प्रणवं पश्चाच्छ्रियं पश्चान्महामुने ।
रेफं चेति लिखेत् पूर्वमरं कालानलद्युतिम् ॥ २० ॥
प्रणवालोलितं मन्त्रमाग्नेयमरमालिखेत् ।
रेफं विं प्रणवं रेफं विं शक्तिं रेफमेव च ॥ २१ ॥
विं श्रियं रेफमित्येवं दक्षिणं चारमालिखेत् ।
रेफं ष्णं प्रणवं रेफं ष्णं शक्तिं रेफमेव च ॥ २२ ॥
ष्णं [4][श्रियं रेफमित्येवं नैर्ऋतं चाप्यरं लिखेत् ।
रेफं वें प्रणवं रेफं वें शक्तिं रेफमेव च ॥ २३ ॥
वें श्रियं] रेफमित्येवं वारुणं चाप्यरं लिखेत् ।

[1] स्मरेत् A B C E F. [2] गर्भितम् A B C E F.
[3] गर्भिताम् B C. [4] D omits the portion within brackets.

रेफं नं प्रणवं रेफं नं शक्तिं रेफमेव च ॥ २४ ॥
नं श्रियं रेफमित्येवं वायव्यं चारमालिखेत् ।
[1]रेफं मों प्रणवं [1]रेफं मों शक्तिं रेफमेव च ॥ २५ ॥
मों श्रियं रेफमित्येवमैशानं[2] चाप्यरं लिखेत् ।
तत्तदक्षरसंदिष्टं[3] मन्त्रं तत्पार्श्वयोर्लिखेत् ॥ २६ ॥
दशाक्षराण्यराणि स्युः प्रत्येकं षडिमानि तु ।
इयं हि षडरी दिव्या देवैरपि सुपूजिता ॥ २७ ॥
परितो विलिखेन्नेमिं मन्त्रमष्टाक्षरं बुधः ।
हुंकारं विलिखेन्नेमिं शक्तिश्रीतारलोलितम् ॥ २८ ॥
शक्तितारमास्त्रिस्त्रिरालिखेत् परितो बहिः ।
फट्कारग्रथितां बाह्ये मातृकां प्रधिमालिखेत् ॥ २९ ॥
एतत्तु षडरं चक्रं [4]षड्विंशार्णविनिर्मितम् ।

अष्टारनारायणचक्रम्

षडरं कल्पयेच्चक्रमक्षमेतन्महाद्युति[5] ॥ ३० ॥
अष्टाक्षरेण मन्त्रेण चक्रमष्टारमालिखेत् ।
महाबलं [6]महाभीमं कालानलसमद्युति[7] ॥ ३१ ॥
विधानमस्य चक्रस्य यथावदवधारय ।
विलिखेत् परितो मन्त्रं तारादित्रयलोलितम् ॥ ३२ ॥

[1] रेफमों A B C.
[2] मीशानं A B C E F.
[3] संदब्धं D.
[4] षड्विष्णवर्ण D.
[5] तं महामुने B C E F.
[6] महावीर्यं B.
[7] समप्रभम् B.

नामवर्णान् लिखेद्बाह्ये तारादित्रयलोलितान् ।
अष्टाक्षरेण मन्त्रेण ग्रथितं मन्त्रनायकम् ॥ ३३ ॥
परितो विलिखेद् बाह्ये तद्बहिः सहृदर्भिताम् ।
मातृकां विलिखेत् सर्वमिदमक्षं विचिन्तयेत् ॥ ३४ ॥
अष्टाक्षरेण मन्त्रेण शक्तिश्रीबीजतारकैः ।
ग्रथितं कल्पयेन्नाभिं स्राकारं परमाद्भुतम् ॥ ३५ ॥
स्राकारग्रथितां चापि मातृकां परितो लिखेत् ।
एषा नाभिः समुद्दिष्टा बहिरष्टाक्षरं लिखेत् ॥ ३६ ॥
रेफं च प्रणवं तारं रेफं तारं च तारिकाम् ।
रेफं तारं श्रियं चैव रं चेति प्रागरं लिखेत् ॥ ३७ ॥
रेफं नं तारकं रेफं नं शक्तिं रेफनौ तथा ।
श्रियं रेफमिति प्राज्ञोऽप्याग्नेयं कल्पयेदरम् ॥ ३८ ॥
[1]रेफं मों तारकं [1]रेफं मों शक्तिं रेफमोंद्वयम् ।
श्रियं रेफं च मतिमानरं याम्यं क्रमाल्लिखेत् ॥ ३९ ॥
रेफं नां तारकं रेफं नां शक्तिं रेफमेव च ।
नां श्रियं रेफमित्येवं नैर्ऋतं च लिखेदरम् ॥ ४० ॥
रेफं रां तारकं रेफं रां शक्तिं रेफमेव च ।
रां श्रियं रेफमित्येवं वारुणं च लिखेदरम् ॥ ४१ ॥
रेफं [2]यं तारकं रेफं यं शक्तिं रेफमेव च ।
यं श्रियं रेफमित्येवं वायव्यं च लिखेदरम् ॥ ४२ ॥

[1] रेफमों A. [2] रां A B C.

रेफं णां तारकं रेफं णां शक्तिं रेफमेव च ।
णां श्रियं रेफमित्येवं कौबेरं च लिखेदरम् ॥ ४३ ॥
रेफं यं तारकं रेफं यं शक्तिं रेफमेव च ।
यं श्रियं रेफमित्येवमैशानं च लिखेदरम् ॥ ४४ ॥
तत्तदक्षरसंयुक्तं मन्त्रं चाप्यरपार्श्वयोः ।
[1]अष्टारीयं महापुण्या सुरासुरनमस्कृता ॥ ४५ ॥
परितः कल्पयेन्नेमिं द्वादशाक्षरमद्भुतम् ।
तारतारानुताराभिर्ग्रथितं हुं बहिर्लिखेत् ॥ ४६ ॥
शक्तितारमास्त्रिस्त्रिः [2]परितो बहिरालिखेत् ।
[3]फट्कारग्रथितां बाह्ये मातृकां प्रधिमालिखेत् ॥ ४७ ॥
नारायणं महाचक्रमेतन्नारायणेरितम् ।
अक्षं कृत्वा चक्रमेतद् द्वादशारं बहिर्लिखेत् ।
वासुदेवं महाचक्रं विधिं तस्य निशामय ॥ ४८ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां मन्त्रमयरक्षा-
निरूपणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १३०४

[1] अष्टाक्षरी A B C E F. [2] आलिखेत्परितो बहिः D.
[3] A B C E F omit three lines from here.

वासुदेवादियन्त्रनिरूपणं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

द्वादशारचक्रम्

अहिर्बुध्न्यः—

द्वादशारस्य चक्रस्य क्रमोऽयं परिगीयते ।
पाप्मानो विप्रदूयन्ते यस्य स्मरणमात्रतः ॥ १ ॥
नारायणाह्वयं चक्रं यत् पूर्वं समुदीरितम् ।
तदक्षं कल्पयेन्मन्त्री वक्ष्यमाणविधानतः ॥ २ ॥
तारतारानुताराभिर्ग्रथितं मन्त्रनायकम् ।
[1]परितो विलिखेद् बाह्ये चक्रान्नारायणाह्वयात् ॥ ३ ॥
[2]नामवर्णान् लिखेद् बाह्ये तारादित्रयलोलितान् ।
द्वादशाक्षरमन्त्रेण ग्रथितं मन्त्रनायकम् ॥ ४ ॥
परितो विलिखेद् बाह्ये तद्बहिः सहदर्भिताम् ।
मातृकां विलिखेत् सर्वमेतदक्षं विचिन्तयेत् ॥ ५ ॥

[1] A B C omit this line.

[2] B C omit two lines from here.

द्वादशाक्षरमन्त्रेण शक्तिश्रीबीजतारकैः ।
ग्रथितां कल्पयेन्नाभिं स्राकारं परमाद्भुतम् ॥ ६ ॥
स्राकारग्रथितां चापि मातृकां परितो लिखेत् ।
एषा नाभिः समुद्दिष्टा द्वादशाराण्यथो लिखेत् ॥
दिक्षु द्वे द्वे अरे लिख्याद्विदिक्ष्वेकैकमप्युत ।
रेफं मन्त्राक्षरं तारं रेफं मन्त्रार्णतारिके ॥ ८ ॥
रेफं मन्त्रार्णलक्ष्म्यौ च रेफमित्यनया दिशा[1] ।
अराणि द्वादशैवं च द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ९ ॥
प्रागादीशानपर्यन्तं कल्पयेन्मन्त्रवित्तमः ।
तत्तदक्षरसंयुक्तं मन्त्रं चाप्यरपार्श्वयोः ॥ १० ॥
द्वादशारी महाविद्या सेयं सर्वेश्वरप्रिया ।
परितः कल्पयेन्नेमिं जितंताख्यमहामनुम् ॥ ११ ॥
तारतारानुताराभिर्ग्रथितं हुं बहिर्लिखेत् ।
शक्तितारमास्त्रिस्त्रिरालिखेत् परितो बहिः ॥ १२ ॥
फट्कारग्रथितां बाह्ये मातृकां प्रधिमालिखेत् ।
वासुदेवाह्वयं चक्रमेतद् देवैरभिष्टुतम्[2] ॥ १३ ॥
अस्य चक्रस्य माहात्म्यं वक्तुं शक्यं न मादृशैः ।

अजिताख्यद्वात्रिंशदरचक्रम्

अक्षं कृत्वा चक्रमेतद् द्वात्रिंशदरमालिखेत् ॥ १४ ॥

[1] अनिशम् B C.

[2] देवैरनुष्ठितम् B C E F.

अजिताख्यमिदं चक्रं सुरासुरनमस्कृतम् ।
अस्य चक्रस्य विधिवद् विधानमुपदिश्यते ॥ १५ ॥
वासुदेवाह्वयं [1]चक्रमस्याक्षं परिकल्पयेत् ।
यथा तथा विधानेन विधानं शृणु सांप्रतम् ॥ १६ ॥
तारतारानुताराभिर्ग्रथितं मन्त्रनायकम् ।
परितो विलिखेन्मन्त्री वासुदेवाह्वयाद् बहिः ॥ १७ ॥
तारादिग्रथितान् साध्यनामवर्णान् लिखेद्बहिः ।
जितंताग्रथितं मन्त्रं परितो बहिरालिखेत् ॥ १८ ॥
मातृकां विलिखेद् बाह्ये [2]सहद्वन्द्वविदर्भिताम् ।
विद्यादजितचक्रस्य सम्यगक्षमिदं बुधः ॥ १९ ॥
जितंताख्येन मन्त्रेण शक्तिश्रीबीजतारकैः ।
ग्रथितं [3]कल्पयेन्नाभिं स्राकारं परमाद्भुतम् ॥ २० ॥
स्राकारग्रथितां चापि मातृकां परितो लिखेत् ।
एषा नाभिः समुद्दिष्टा पुण्डरीकाक्षसंमता ॥ २१ ॥
द्वात्रिंशतमराण्यस्य परितो नाभिमालिखेत् ।
दिक्षु चत्वारि चत्वारि लिखेदष्टसु वै क्रमात् ॥ २२ ॥
रेफं मन्त्राक्षरं तारं रेफं मन्त्रार्णतारिके ।
रेफं मन्त्रार्णलक्ष्म्यौ च रेफमित्यनया दिशा ॥ २३ ॥
द्वात्रिंशतमराण्येवं लिखेत् सम्यग्जितंतया ।

[1] मन्त्रमस्याक्षं E. [2] सहद्वय D.
[3] कर्षयेन्नाभिं D.

तत्तदक्षरसंयुक्तं मन्त्रं चाप्यरपार्श्वयोः ॥ २४ ॥
सा द्वात्रिंशदरी दिव्या देवदेवजयप्रदा ।
परितः कल्पयेन्नेमिं नृसिंहानुष्टुभं पराम् ॥ २५ ॥
तारतारानुताराभिर्ग्रथितं हुं बहिर्लिखेत् ।
शक्तितारमास्त्रिस्त्रिः परितो बहिरालिखेत् ॥ २६ ॥
फट्कारग्रथितां बाह्ये मातृकां प्रधिमालिखेत् ।
अजिताख्यमिदं चक्रं पुण्डरीकाक्षसंमतम् ॥ २७ ॥
[1]येनाद्य पुण्डरीकाक्षो दैत्यान् विजयतेऽखिलान् ।
एतदत्यद्भुतं चक्रं कथ्यते वैष्णवं यशः ॥ २८ ॥
नित्ययुक्तोऽत्र सन्मन्त्री जगद्विजयतेऽखिलम् ।

नारसिंहद्वात्रिंशदरचक्रम्

अक्षीकृत्यैतच्चक्रं तु चक्रमन्यत् प्रवर्तते ॥ २९ ॥
महाविष्णुमयं घोरं भद्रं मृत्युविमर्दनम् ।
विधानं शृणु तस्येदं कथ्यमानं मयानघ ॥ ३० ॥
तारतारानुताराभिर्ग्रथितं मन्त्रनायकम् ।
अजिताख्यान्महाचक्रात् परितो बहिरालिखेत् ॥ ३१ ॥
तारादिग्रथितान् साध्यनामवर्णान् बहिर्लिखेत् ।
उग्रवीरादिमन्त्रेण ग्रथितं मन्त्रनायकम् ॥ ३२ ॥
परितो विलिखेद् बाह्ये सहग्रथितमातृकम्[2] ।

[1] येनाद्यः B C E F. [2] मातृकाम् All MSS.

महाविष्णुमयं[1] ह्येतदक्षं चक्रस्य शोभनम् ॥ ३३ ॥
उग्रवीरादिमन्त्रेण शक्तिश्रीबीजतारकैः ।
ग्रथितं कल्पयेन्नाभिं स्त्राकारं परमाद्भुतम् ॥ ३४ ॥
स्त्राकारग्रथितां चापि मातृकां परितो लिखेत् ।
एषा नाभिः समुद्दिष्टा महाविष्णुमयी परा ॥ ३५ ॥
द्वात्रिंशतमराण्यस्य परितो नाभिमालिखेत् ।
दिक्षु चत्वारि चत्वारि लिखेदष्टसु वै क्रमात् ॥ ३६ ॥
रेफं मन्त्राक्षरं तारं रेफं मन्त्रार्णतारके ।
रेफं मन्त्रार्णलक्ष्म्यौ च रेफमित्यनया दिशा ॥ ३७ ॥
द्वात्रिंशतमराण्येवं नृसिंहानुष्टुभा[2] लिखेत् ।
तत्तदक्षरसंयुक्तं मन्त्रं चाप्यरपार्श्वयोः ॥ ३८ ॥
सा द्वात्रिंशदरी [3]विद्या दुष्टदैत्यनिबर्हणी ।
अस्य चक्रस्य नेमिं तु त्रीणि छन्दांसि कल्पयेत् ॥ ३९ ॥
गायत्रीं त्रिष्टुभं चैव तथानुष्टुभमेव च ।
तारतारानुताराभिर्ग्रथितं हुं बहिर्लिखेत् ॥ ४० ॥
शक्तितारारमास्त्रिस्त्रिः परितो बहिरालिखेत् ।
फट्कारग्रथितां बाह्ये मातृकां प्रधिमालिखेत् ॥
एतदत्यद्भुतं घोरं दुष्टदानवसूदनम् ।
नारसिंहं महाचक्रं मृत्युंजयमिति श्रुतम् ॥ ४२ ॥

[1] मयस्यैतदक्षं B C E F. [2] नृसिंहानुष्टुभं B C.
[3] दिव्या E F.

प्रेतापस्मारकूश्माण्डदैत्यदानवराक्षसाः ।
डाकिन्यो भूतयोगिन्यो याश्चान्याः क्रूरजातयः ॥४३॥
स्मरणादस्य चक्रस्य विनश्यन्त्येव सर्वदा ।

शतारज्योतिश्चक्रम्

अक्षीकृत्यैतच्चक्रं तु ज्योतिश्चक्रं प्रवर्तते ॥ ४४ ॥
ज्योतींषि त्रीणि च्छन्दांसि गायत्र्यादीन्यसंशयम् ।
विधिज्ञैस्तस्य चक्रस्य विधानं विहितं शृणु ॥ ४५ ॥
यदेतत् प्रथितं ज्योतिर्दिवि प्रत्यक्षमुत्तमम् ।
एषा तदिति गायत्री [1]वेदानां जननी परा ॥ ४६ ॥
यदेतदग्निहोत्रस्थं[2] ज्योतिर्वहति वै हुतम् ।
जातवेदस इत्येषा त्रिष्टुबग्निमयी तनुः ॥ ४७ ॥
रसैः पुष्णाति यद्विश्वं ज्योतिर्नयननन्दनम् ।
तत् त्रियम्बकमित्येषानुष्टुबिन्दुमयी तनुः ॥ ४८ ॥
ज्योतिर्भिर्धार्यते विश्वं बोधतापनहर्षणैः ।
विरुद्धोपक्रमैर्विश्वं भोक्तृभोग्यमयात्मभिः ॥ ४९ ॥
यत् पूर्वमुदितं चक्रं महाविष्णुमयं [3]महत् ।
तदक्षं कल्पयेन्मन्त्री त्रिभिर्ज्योतिर्भिरुत्तमैः ॥ ५० ॥
छन्दोभिः कल्पयेदक्षं तारादिग्रथितं पुरा ।
महाविष्णुमयाद् बाह्ये विलिखेन्मन्त्रनायकम् ॥ ५१ ॥

[1] देवानां D.
[2] नेत्रस्थं D.
[3] जगत् A.

ताराद्यिग्रथितांश्चापि साध्यवर्णान् लिखेद् बहिः ।
छन्दोभिर्ग्रथितं मन्त्रं मन्त्री तद्बहिरालिखेत् ॥ ५२ ॥
मातृकां विलिखेद् बाह्ये सहद्वयविदर्भिताम् ।
एतदक्षं समुद्दिष्टं ज्योतिश्चक्रस्य नारद ॥ ५३ ॥
त्रिभिस्तदाद्यैश्छन्दोभिः शक्तिश्रीबीजतारकैः ।
ग्रथितं कल्पयेन्नाभिं स्राकारं परमाद्भुतम् ॥ ५४ ॥
स्राकारग्रथितां चापि मातृकां बहिरालिखेत् ।
एषा नाभिः समुद्दिष्टा वेदवेदान्तपूजिता ॥ ५५ ॥
अराणि शतमस्य स्युर्विधानं [1]तस्य मे शृणु ।
वायुतो वह्निपर्यन्तं रक्षसः शर्वगोचरम् ॥ ५६ ॥
सूत्रद्वयं पातयित्वा चतुर्धा प्रविभज्य तु ।
अराणि पञ्च पञ्चैव क्षेत्रमेकैकमालिखेत् ॥ ५७ ॥
अराणि शतमेवं स्युर्विधानं तस्य मे शृणु ।
गायत्र्यादीनि यानि स्युस्तत्र च्छन्दस्त्रयं लिखेत् ॥५८॥
रेफं मन्त्राक्षरं तारं रेफं मन्त्रार्णतारके ।
रेफं मन्त्रार्णलक्ष्म्यौ च रेफमित्यनया दिशा ॥ ५९ ॥
विलिखेदरगायत्रीं गायत्र्यादौ समाहितः ।
अराणां त्रिष्टुभं चैव त्रिष्टुभैव समालिखेत् ॥ ६० ॥
[2]अनुष्टुभमराणां चानुष्टुभैव समालिखेत् ।

[1] तत्र D.

[2] A B C E F omit this line.

प्रागादिक्रमयोगेन यावदीशानगोचरम् ॥ ६१ ॥
तत्तदक्षरसंयुक्तं मन्त्रं चाप्यरपार्श्वयोः
शतारीयं महापुण्या सा ब्रह्मास्त्रमयी परा ॥ ६२ ॥
पादैः पदैरक्षरैश्च त्रिधैव प्रतिलोमया ।
ब्रह्मदण्डब्रह्मशिरोब्रह्मास्त्रमयतेजसा[1] ॥ ६३ ॥
आन्तरं नेमिभागं तु गायत्र्या कल्पयेत् सुधीः ।
आग्नेयास्त्रस्वरूपिण्या त्रिष्टुभा प्रतिलोमया ॥ ६४ ॥
मध्यमं नेमिभागं तु कल्पयेन्मन्त्रवित्तमः ।
अनुष्टुभा तृतीयं तु नेमिभागं प्रकल्पयेत् ॥ ६५ ॥
त्रैयम्बकास्त्ररूपिण्या वर्णशः प्रतिलोमया ।
विलिखेत् प्रतिलोमास्ता मन्त्रेण ग्रथिताः सुधीः ॥६६॥
तारतारानुताराभिर्ग्रथितं हुं बहिर्लिखेत् ।
शक्तितारसमास्त्रिस्त्रिः परितो बहिरालिखेत् ॥ ६७ ॥
फट्कारग्रथितां बाह्ये मातृकां प्रधिमालिखेत् ।
त्रिषु लोकेषु विख्यातं त्रिज्योतिश्चक्रमुत्तमम्[2] ॥ ६८ ॥
नानास्त्रग्रामसंभिन्नं ब्रह्मज्योतिरनामयम् ।

ब्रह्मचक्रम्

अस्माच्चक्राद् बहिः पञ्च होतारः [3]सग्रहाः स्मृताः ॥६९॥
संभाराः [4]पत्नयश्चैव दक्षिणा हृदयानि च ।

[1] तेजसः D.
[2] अद्भुतम् E F.
[3] सगृहाः A; संग्रहाः B C.
[4] पतयश्चैव A B C.

तद्बहिः शतरुद्राणि पञ्च ब्रह्माणि तद्बहिः ॥ ७० ॥
[1]त्वरितां तद्बहिश्चैव सूक्तं पौरुषमेव च ।
श्रीसूक्तं तद्बहिश्चैव गायत्रीं व्याहृतित्रयम् ॥ ७१ ॥
प्रणवं चेति परितः [2]पङ्क्तीरेताः क्रमाल्लिखेत् ।
एतद् ब्रह्ममयं चक्रं सर्वच्छन्दोविनिर्मितम्[3] ॥ ७२ ॥
सर्वदुःखोपशमनं सर्वपापनिबर्हणम् ।
स्मृतिमात्रेण सर्वेषामभीष्टार्थप्रदं सदा ॥ ७३ ॥

सहस्रारमातृकाचक्रम्

बहिः प्रवर्तते चास्मान्मातृकाचक्रमुत्तमम् ।
[4]सोमसूर्यौर्वबिन्दूनां कूटं तु परितो लिखेत् ॥ ७४ ॥
तारतारानुताराभिर्ग्रथितं मन्त्रनायकम् ।
तद्बहिर्विलिखेन्मन्त्री तारादिग्रथितान् पुनः ॥ ७५ ॥
नामवर्णान् लिखेद् बाह्ये तद्बहिर्मन्त्रमिश्रितान्[5] ।
मातृकां विलिखेद् बाह्ये सहग्रथितमातृकाम् ॥ ७६ ॥
एतदक्षं समुद्दिष्टं मातृकाचक्रसंभवम् ।
तारतारानुताराभिर्वर्णमातृकयापि च ॥ ७७ ॥
ग्रथितं [6]कल्पयेन्नाभि स्राकारं परमाद्भुतम् ।
स्राकारग्रथितां चापि मातृकां बहिरालिखेत् ॥ ७८ ॥

[1] त्वरिताः B C E F.
[2] पङ्क्तीरेखाः E; पङ्क्तिरेखाः B C.
[3] विनिर्जितम् D.
[4] सोमसूर्येन्दुवह्नीनां E.
[5] तद्बहिर्मातृकां श्रिताम् B C E F.
[6] मन्त्रयेन्नाभिं D.

एषा नाभिः समुद्दिष्टा शब्दब्रह्ममयी परा।
अराण्यस्य सहस्रं [1]स्युस्तद्विधानमिदं शृणु ॥ ७९ ॥
पूर्वादिषु विभक्तेषु सूत्रैः क्षेत्रेषु पूर्ववत्।
पञ्च पञ्चाशतं कुर्यादराणि [2]प्रतिभागशः ॥ ८० ॥
पञ्चाशद्भिस्तु विंशत्या सहस्रारं भवेत् तलम्।
तारतारानुताराभिर्वाग्भवाद्यैस्त्रिभिस्तथा ॥ ८१ ॥
चतुर्भिर्मातृकाबीजैराद्यैरौर्वान्तिमैः स्वरैः।
आदिद्विसप्तसंभिन्नैः काद्यैः क्षान्तैश्च वर्णकैः ॥ ८२ ॥
त्रैलोक्यैश्वर्यदोपेतैः शतैः पञ्चभिरक्षरैः[3]।
तावद्भिश्चैव सृष्ट्यन्तैः सहस्रेणेति संहतै[4]ः ॥ ८३ ॥
अराणि कल्पयेदेवं सहस्रं तद्विधिं शृणु।
रेफं मन्त्राक्षरं तारं रेफं मन्त्रार्णतारके ॥ ८४ ॥
रेफं मन्त्रार्णलक्ष्म्यौ च रेफमित्यनया दिशा।
प्रागादिक्रमयोगेन लिखेदरसहस्रकम् ॥ ८५ ॥
सहस्रारीयमुद्दिष्टा शब्दब्रह्ममयी परा।
ऐश्वर्यं बिन्दुसंयुक्तं वाग्भवं संप्रचक्षते ॥ ८६ ॥
करालविबुधाख्यस्था माया व्यापिसमन्विता।
कामराजमयं बीजं [5]सोमौर्वव्यापिसंयुता ॥ ८७ ॥

[1] स्यात् D.
[2] प्रविभागशः A B C.
[3] पञ्च पञ्चभिरक्षरैः B C; शनैः पञ्चभिरक्षरैः D.
[4] संहरैः D.
[5] सोमोर्वौर्यापि संयुता D.

[1]बीजं सारस्वतमिदं वाग्भवाद्या इमे त्रयः ।
कालानलस्थकमलभास्करानिलगामिनी[2] ॥ ८८ ॥
माया [3]व्यापिसमायुक्ता मातृकाबीजमादिमम् ।
अशेषभुवनाधारसूर्यानलविहारिणी ॥ ८९ ॥
पञ्चबिन्दुर्व्यापियुता द्वितीयं बीजमुच्यते ।
सोमानलस्थसूक्ष्मस्थानन्दव्यापिसमन्वयः[4] ॥ ९० ॥
तृतीयं बीजमुद्दिष्टं चतुर्थमपि मे शृणु ।
[5]सोमतालाङ्कसूक्ष्मस्थकालपावकगोपना[6] ॥ ९१ ॥
कूटीकृता व्यापियुता चतुर्थं बीजमुत्तमम् ।
बीजानीमानि चत्वारि मातृकायां महामुने ॥ ९२ ॥
तत्तदक्षरसंयुक्तं मन्त्रं चोभयपार्श्वयोः ।
अराणां विलिखेन्मन्त्री सहस्रारविधिक्रमे ॥ ९३ ॥
मन्त्रार्णग्रथितां मन्त्री मातृकां प्रतिलोमिकाम् ।
विलिखेत् परितो मन्त्री तारादिग्रथितं च हुम् ॥ ९४ ॥
बहिर्लिखेच्छक्तितारमास्त्रिस्त्रिर्विचक्षणः ।
फट्कारग्रथितां चापि मातृकां [7]प्रधिमालिखेत् ॥
एतत् तन्मातृकाचक्रं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

[1] सारस्वतमिदं बीजं D.
[2] नलभामिनी E.
[3] व्यादि D.
[4] सूक्ष्मस्थ आनन्दो व्यापिसंमितम् A B C E F.
[5] सोमकायान्त D.
[6] गोपनाः A B C E F.
[7] बहिरालिखेत् D.

[1]यद्बीजं मातृकाक्षाद्यं तद्बहिः प्रधिमालिखेत् ॥ ९६ ॥
ततश्चिन्तामणिं बाह्ये तद्बहिश्च लिखेत् पराम् ।
परावरां तद्बहिश्च तद्बहिः श्रियमालिखेत् ॥ ९७ ॥
तद्बहिस्तारिकां चैव तद्बहिस्तारकं परम् ।
तद्बहिश्चाङ्कुशांस्त्रिस्त्रिः पाशांस्त्रिस्त्रिश्च तद्बहिः ॥९८॥
[2]आचक्रादीनि चाङ्गानि तद्बहिः परितो लिखेत् ।
तद्बहिश्चापि दिग्बन्धं तस्य रूपमिदं शृणु ॥ ९९ ॥
पुरुषाय ततः स्वाहा दिङ्नामामर्षणं ततः ।
[3]सहेति च ततः पश्चाद्बन्धयामीति दिग्गतम् ॥ १०० ॥
आत्मने च ततः स्वाहा विदिङ्नामाप्यमर्षणम् ।
सहेति च ततः पश्चाद्बन्धयामि विदिग्गतम् ॥ १०१ ॥
विलिखेच्चक्रगायत्रीमग्निप्राकारमन्ततः[4] ।
आकाशमण्डलं बाह्ये तद्बीजेन समन्वितम् ॥ १०२ ॥
[5]वायुबीजं तु तद्बाह्ये स्वबीजेन समन्वितम् ।
[6]वह्निबीजं तु तद्बाह्ये स्वबीजेन समन्वितम् ॥ १०३ ॥
आप्यं तु मण्डलं बाह्ये स्वबीजेन समन्वितम् ।
तद्बाह्ये पार्थिवं बिम्बं स्वबीजेन समन्वितम् ॥ १०४ ॥
प्राणः सूक्ष्मोऽनलश्चैव[7] वारुणः पुरुषेश्वरः ।

1 यं बीजम् D.
2 अचक्रादीनि D.
3 सद्येति D.
4 प्राकारकं ततः D.
5 वायुर्बीजं तु D; वायुबिम्बं तु B C E F.
6 D omits this line.
7 अनिलश्चैव D.

सव्यापिनः क्रमादेतद् व्योमादेर्बीजपञ्चकम् ॥ १०५ ॥
अनलः कमलश्चैव भास्करो मर्दनस्तथा ।
अनलः सूक्ष्म और्वश्चाप्यूर्जः पिण्डीकृता इमे ॥१०६॥
सव्यापिनः स्मृतं बीजं चिन्तामणिरिदं परम् ।
परा नाम महाविद्या सोमस्थौर्वस्थसृष्टिका ॥ १०७ ॥
सव्यापी सोमगो विष्णुरियं प्रोक्ता परावरा ।
सौदर्शनेन कूटेन पृथिवीं परिवेष्टयेत् ॥ १०८ ॥
[1]योनिं सुदर्शनस्याथ वेष्टयेत् तारया बहिः ।
सोमः सूर्यस्ततः सोमः कालपावकयोर्द्वयम् ॥ १०९ ॥
सौदर्शनमिदं कूटं निरचां पञ्चकं हलाम् ।
एतत् सौदर्शनं रूपं कालानलसमद्युति ॥ ११० ॥
शमयेत् कूटमेतद्वै तारयामृतरूपया ।
अग्नीषोमात्मकं चक्रमेतत्ते दर्शितं मुने ।
वैष्णवं परमं तेजो [2]ध्याहि चक्रमिदं सदा ॥ १११ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां वासुदेवादि-
यन्त्रनिरूपणं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १४१५

[1] योन्या D. [2] व्यापि D.

यन्त्रदेवताध्याननिरूपणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

उक्तानामष्टानां चक्राणां संक्षेपेण फलकथनम्

अहिर्बुध्न्यः—

सोमसूर्यदहनप्रभोज्ज्वलं
चक्रमेतदुदितं महामुने ।
वाङ्मयं सकलमन्त्रसंमितं
शब्दशब्द्यमखिलं यदुद्गतम् ॥ १ ॥
ब्रह्मचक्रमुदितं यदान्तरं
केवलं [1]विमलधीप्रदं मुने ।
विष्णुचक्रमुदितं यदद्भुतं
[2]व्याप्तिकान्तिमतिविक्रमप्रदम् ॥ २ ॥
यत् तृतीयमुदितं महाद्भुतं
चक्रमुज्ज्वलयशोऽर्थदं तु तत् ।
यत्तु चक्रमुदितं तुरीयकं
मोक्षदं मुनिगणोदितं मुने ॥ ३ ॥

[1] सकल A B C E F.

[2] व्यक्ति E.

पञ्चमं विजयदायि कीर्तिदं
षष्ठमुग्रगदमृत्युनाशनम् ।
ब्रह्मवर्चसविधायि सप्तमं
संपदर्थविजयार्थमष्टमम् ॥ ४ ॥

विस्तरेण तन्महिमवर्णनस्याशक्यत्वम्

एकैकशोऽल्पश इदं गदितं फलं ते
चक्राष्टके सकलयोगिमुनीन्द्रवन्द्ये ।
वर्षायुतैर्बहुभिरप्यखिलात्मकस्य
शक्या न विस्तृतिरमुष्य मयाभिधातुम् ॥ ५ ॥
मन्त्राक्षरप्रथितभावविभेदपूर्वं
मन्त्री [1]यजेत विधिवन्मनुदेवतास्ताः ।
आकारशक्तिपरिवारविभूषणास्त्र[2]-
वीर्यप्रभावविषयैश्च विचिन्तयेत् ताः[3] ॥ ६ ॥

तत्तच्चक्रदेवतास्वरूपतद्ध्यानादिप्रपञ्चनम्

आद्यं निरञ्जनमशेषजगत्प्रसूति-
त्राणप्रमाथनियमोद्यदनुग्रहस्थम् ।
संपूर्णशक्तिमतरङ्गमहार्णवाभं
ध्यायेद्धरिं प्रणवगोचरमादिचक्रे ॥ ७ ॥

[1] यथेह A B C F; यथैव E.
[2] विभूषणार्थ A B C E F.
[3] ताम् E.

श्वेतं प्रसन्नवदनं कमलायताक्षं
पीताम्बरं पृथुलवक्षसमात्मयोनिम् ।
पीनोरुदीर्घभुजवृन्दधृतारिशङ्ख-
कौमोदकीसरसिजं खलु विष्णुचक्रे ॥ ८ ॥
श्यामं किरीटिनमुदारचतुर्भुजस्थ-
कौमोदकीकमलवारिजवर्यचक्रम् ।
नारायणं नयननन्दनमादिदेवं
ध्यायेच्छ्रिया सह तृतीयपदस्थचक्रे ॥ ९ ॥
कुन्देन्दुगौरमरविन्ददलायताक्षं
शुद्धाक्षमालममलोद्यतबोधमुद्रम् ।
बाहुद्वयीविधृतचक्रविशुद्धशङ्खं
तं वासुदेवमिति चिन्तय तुर्यचक्रे ॥ १० ॥
शङ्खारिपङ्कजगदाङ्कुशपाशशार्ङ्ग-
सौनन्दकान् दधतमष्टभिरुग्रहस्तैः ।
तार्क्ष्यस्थितं रजतशैलनिभं पुराणं
संचिन्तयेदजितचक्रगतं पुमांसम् ॥ ११ ॥
क्रूरोग्रवक्रनखकोटिनिकृत्तदैत्य-
वक्षःस्थलोच्चलितशोणितदिग्धदेहम्[1] ।
घोरप्रकारनयनत्रयदुर्निरीक्षं
षष्ठे विचिन्तय मुने नरसिंहमीशम् ॥ १२ ॥

[1] दैत्यम् A B C E F.

सोमाग्निसूर्यकिरणोद्गमपुञ्जकुञ्ज-
मध्यस्थितं विधृतपद्मगदारिशङ्खम् ।
छन्दःस्थितं भुवनकारणमप्रमेयं
श्रीशं विचिन्तय मुने पुरुषं पुराणम् ॥ १३ ॥

मातृकाचक्रे लक्ष्म्या ध्येयत्वम्

गोक्षीरशङ्खहिमदीधितिदेवसिन्धु-
कुन्दप्रभाविमलपङ्कजशङ्खहस्ता ।
स्मेरप्रसन्नवदना कमलायताक्षी
ध्येया [1]स्वचक्रभवनोपरि [2]मातृका सा ॥ १४ ॥
आलोलशूलदशकं त्रियुगाधिकं स्वै-
र्हस्तैर्द्विरष्टभिरथो दधती जपाभा ।
चिन्तामणिस्थितिमती नयनत्रयाढ्या
शक्तिर्हरेरिति मुने मनसा विचिन्त्या ॥ १५ ॥
पूर्णेन्दुशीतलरुचिर्धृतबोधमुद्रा
बाह्वन्तरस्थनिजबोधनपुस्तकाढ्या ।
देवी परा परमपूरुषदिव्यशक्ति-
श्चिन्त्या प्रसन्नवदना सरसीरुहाक्षी ॥ १६ ॥
पद्मारुणाभयवराङ्कुशपाशहस्ता
रक्ताम्बरा विपुलवारिजपत्रनेत्रा ।

[1] सचक्र B C E F. [2] मातृकाख्या A B C E F.

सूक्ष्मप्रभास्थितपरावरतत्त्वजाता
चिन्त्यादिशक्तिरपि[1] सा च परावराख्या ॥१७॥
बाहुस्थपाशवलिताखिलजीववर्गा
बन्धूकपद्मकुसुमारुणदेहकान्तिः ।
पीनस्तनी मदविघूर्णितनेत्रपद्मा
लक्ष्मीशपार्श्वनिलयाखिलदेवतेयम् ॥ १८ ॥
[2]वक्राग्रनासिनिशिताङ्कुशकीलितेन
[3]नक्रेण जीवनिकरेण समीड्यमाना ।
दिव्याङ्कुशस्थितिमती हरिशक्तिराद्या
ध्येया समाधिनिरतेन [4]महाप्रभावा ॥ १९ ॥

अङ्गमन्त्रदेवतातद्ध्यानादिप्रपञ्चनम्

अङ्गं तु चक्रमयदेवसमानरूप-
माचक्रपूर्वमखिलं गदितं यदादौ ।
गायत्र्यपि ज्वलितपावकतुल्यवर्णा
चक्रेशतुल्यविभवा विपुलस्तनाढ्या ॥ २० ॥
ज्वालाकुलद्रुतसमस्तसुरारिवर्गं
प्राकारमग्निमयमेव वदन्ति सन्तः ।

[1] रिति सापि D.
[2] वक्त्राग्र A; वक्राग्रनास D.
[3] नेत्रेण B C; नक्रेण A.
[4] महानुभावा D.

व्योमस्थशक्तिरपि सूर्यसहस्रमाला
[1]नीलाम्बुजद्युतिमती मनसा विचिन्त्या ॥ २१ ॥
मालां चतुर्गतिमयीं वपुषा दधाना
वायुस्थशक्तिरपि धूम्रतनुर्विचिन्त्या ।
कालानलाख्यतरुणार्कसहस्रमाला
तेजःस्थशक्तिरपि रक्ततनुर्विचिन्त्या ॥ २२ ॥
पीयूषरूपरचना सलिलस्थशक्ति-
र्ध्येया [2]वराहनियुतायुतकल्पमाला ।
उत्तप्तकाञ्चनरुचिः पुरुषेश्वराख्या
भूशक्तिरादिपुरुषस्य विचिन्तनीया ॥ २३ ॥

सुदर्शनमयसर्वचक्रकूटध्यानम्

कालानलायुतसहस्रसमानरूपं
कूटं सुदर्शनमयं मनसा विचिन्त्यम् ।
तापातुरक्वथदशेषसुरारिमेदो-
निष्यन्दमेदुरितदीप्तिशिखाजटालम् ॥ २४ ॥

सौदर्शनसर्वमन्त्रमूलभूतशक्तिध्यानम्

सूर्येन्दुवह्निनयना तरुणार्कवर्णा
व्याप्य स्थिता जगदशेषमशेषवन्द्या ।

[1] B C omit two lines from here. [2] पराह A; परा वि D.

चक्राणि [1]बाहुनिवहैर्दधती सहस्रं
[2]योनिः सुदर्शनमनोरिति चिन्तनीया ॥ २५ ॥

उक्तेषु यन्त्रेषु द्विजस्यैवाधिकारः

लेशतो गदितमेतदुदारं
रक्षणं सकललोकहिताय ।
भूपतेरनुमतो द्विजवर्यो
भावयेदनिशमेतदतन्द्री[3] ॥ २६ ॥

उक्तयन्त्राणामानुषङ्गिकफलपूर्वकमुक्तिरूपपरमफलसाधनत्वम्

नाद्रवन्ति दुरितानि कदाचि-
द्विद्रवन्ति निखिला ग्रहरोगाः ।
वर्धते वसुमती बहुसस्या
न त्रिवर्गविहतिर्मनुजानाम् ॥ २७ ॥
धर्मार्थकामबहुलाश्चिरजीविनश्च
हीनाश्च पाप्मभिरुदारयशःप्रतापाः ।
आराध्य शास्त्रनिरता विहितक्रियाभि-
रन्ते विशन्ति [4]विमलाः परमं पुमांसम् ॥ २८ ॥

[1] बाहुनिधनैः D. [2] विष्णुः D.
[3] मेव तु मन्त्री A B C E F. [4] विमलं A D E F.

सौदर्शनमन्त्रेष्वभिक्रमनाशाद्यभावः

दिव्यो विधिः कथित एष मुने समस्तो
विप्रैर्नृपैर्धृतसमाधिभिरत्र भाव्यम् ।
अस्मिन् समाधिविरही ललितक्रियोऽपि
[1]यत्नोचितं लभत एव फलं मनुष्यः ॥ २९ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां यन्त्रदेवता-
ध्याननिरूपणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १४४४

[1] दत्तोचितं A B C.

सुदर्शनयन्त्रवैभववर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

यन्त्रवैभवं प्रदर्शयितुमुक्तार्थानुवादः

नारदः—

भगवन् सम्यगाख्यातं विस्तरेण [1]यथातथम् ।
यत्कारणं यदाधारं यत्प्रमाणमिदं जगत् ॥ १ ॥
तथा धर्मार्थकामानां स्वरूपं [2]साधनं तथा ।
परविद्या तथा विद्या तथा चाध्यात्मसंज्ञिता ॥ २ ॥
मुक्तिश्च परमा प्रोक्ता बन्धस्तत्साधनं[3] तथा ।
वर्णाश्रमविभागश्च तद्धर्माश्च विशेषतः ॥ ३ ॥
सर्वेषामेव वर्णानां राज्ञां रक्षाविधिस्तथा ।
राज्ञां तु रक्षणविधिर्दिव्योऽयं वर्णितस्तथा ॥ ४ ॥
कथं किल कलौ प्राप्ते राज्ञां रक्षाविधिर्भवेत् ।

संक्षेपतः कलिस्वरूपकथनम्

न यक्ष्यन्ति न दास्यन्ति न होष्यन्ति द्विजातयः ॥

[1] यथातथा D.
[2] साधनानि च D.
[3] तद्भावनं D.

न सर्वे स्वेषु धर्मेषु करिष्यन्ति मतिं कलौ ।
शक्तयः सर्वमन्त्राणां प्रयास्यन्ति तिरस्कृतिम् ॥
निर्वीर्याश्च भविष्यन्ति राजानः सत्त्ववर्जिताः ।
निर्धना हृतराज्याश्च दस्युभिः परिपीडिताः ॥ ७ ॥
अल्पक्षीरा भविष्यन्ति गावः प्राप्ते कलौ युगे ।
प्रजाः क्षुधार्ताश्च [1]कलाववग्रहनिपीडिताः ॥ ८ ॥
पाषण्डधर्मनिरता भगवन्तं जनार्दनम् ।
निन्दनादीन् करिष्यन्ति तमःप्राया ह्यवेदिनः ॥ ९ ॥

तादृशे कलौ राज्ञां रक्षाविध्युपायप्रश्नः

इत्थं दोषास्पदे काले राज्ञां रक्षाविधिः कथम् ।
संपत्स्यते शक्तिहीनैर्द्विजैः सत्त्वविवर्जितैः ॥ १० ॥
येनोपायेन रक्षा स्यात्तं[2] मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ।
सर्वज्ञ त्वदृते वक्तुं कः शक्नोति महेश्वर ॥ ११ ॥

तत्प्रतिवचनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

साधु साधु यदेतत् त्वं पृष्टवानसि नारद ।
सत्यमेतत् कलौ रक्षाविधिर्मन्त्रैर्न युज्यते ॥ १२ ॥
तथापि भक्त इति ते कथयामि शृणुष्व तम् ।

[1] कलौ पापग्रह B C.
[2] तन्मे A B C.

सर्वेषामेव भूतानां [1]राज्ञां चैव विशेषतः ॥ १३ ॥
रक्षाविधिं परं गुह्यं तन्त्राणां सारमुत्तमम् ।

स्वकृतपितामहशिरश्छेदमहापापप्रशमाय नारायणात्
सुदर्शनयन्त्रप्राप्तिकथनम्

मम नारायणेनोक्तं पुण्ये बदरिकाश्रमे ॥ १४ ॥
पितामहशिरश्छेदमहापातकशान्तये ।
सर्वबाधाप्रशमनं सर्वदुःखनिवारणम् ॥ १५ ॥

तन्महिमसंक्षेपः

सर्वसिद्धिप्रदं सर्वसंपदामेककारणम् ।
पराभिचारशमनं परराज्यप्रदं [2]शुभम् ॥ १६ ॥
[3]कलिदोषापहरणं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
यस्य संस्मरणेनैव नृणां नश्यन्ति शत्रवः ॥ १७ ॥
दस्यवो नष्टविषया विद्रवन्ति दिशो दश ।
यन्त्रं यस्य गृहे न्यस्तं तस्य सर्वं प्रसिध्यति ॥
यो राजा यन्त्रमेतत्तु सादरं कारयेद् गृहे ।
तस्य भूमण्डलं सर्वं भवेद् वश्यं न संशयः ॥ १९ ॥
सौदर्शनस्य यन्त्रस्य माहात्म्यं वर्णितं मया ।

[1] राज्ञां रक्षा A B C.
[2] शिवम् B C.
[3] कलिदोषहरं शान्तं D.

सुदर्शननारसिंहयन्त्रफलप्रदर्शनम्

सुदर्शनेन युक्तस्य नारसिंहस्य यन्त्रकम् ॥ २० ॥
यः कारयति तस्यान्यो लोको वश्यो भवेदपि ।
एतल्लेखनमात्रेण सर्वं [1]संपद्यते नृणाम् ॥ २१ ॥

विष्णुपञ्जरयन्त्रफलप्रदर्शनम्

विष्णुपञ्जरयन्त्रस्य करणेनैव देवताः ।
सर्वाः प्रसीदन्ति सदा किं पुनर्मनुजादयः[2] ॥ २२ ॥

समुदितयन्त्रत्रयफलस्याशक्यवर्णनत्वम्

एषां त्रयाणां यन्त्राणां समाहारफलं मया ।
वक्तुं न शक्यते सर्वं सर्वज्ञेनापि नारद ॥ २३ ॥

महासुदर्शनयन्त्रफलम्

महासुदर्शनस्येह यन्त्रस्य करणाद् द्विजः ।
त्रैलोक्यं समवाप्नोति किं पुनर्मण्डलं भुवः ॥ २४ ॥
एकत्र कल्पितसुदर्शननारसिंह-
मन्यत्र केवलसुदर्शनमुज्ज्वलाङ्गम् ।
संकल्पितोभयमुखं घटितास्त्रजालं
श्रीविष्णुपञ्जरगतं युतमन्त्रजालम् ॥ २५ ॥

[1] संपत्स्यते E F. [2] मनुजा द्विज D.

माहासुदर्शनमपुण्यकृतां जनाना-
मप्राप्यमाश्रितसुखप्रदमेकयन्त्रम् ।
तेजोमयं सकललोकनमस्कृतं यत्
तत् कारयेत् सकललोकजयं यदीच्छेत् ॥ २६ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां सुदर्शनयन्त्र-
वैभववर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १४७०

महासुदर्शनयन्त्रलक्षणं नाम षड्विंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

विस्तरेण महासुदर्शनयन्त्रलक्षणप्रश्नः

नारदः—

विस्तरेणास्य यन्त्रस्य संस्थानं लक्षणं तथा ।
श्रोतुमिच्छामि भगवंस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥

तत्प्रतिवचनप्रतिज्ञा

अहिर्बुध्न्यः—

विस्तरेण प्रवक्ष्यामि स्वरूपं लक्षणं तथा ।
अस्य यन्त्रस्य देवर्षे तन्मे कथयतः शृणु ॥ २ ॥

यन्त्रनिर्माणद्रव्याणि

रजतेन सुवर्णेन लोहैर्वा शिलयापि वा ।
यथाधिकारं यन्त्रस्य कुर्यादर्चां तु साधकः ॥ ३ ॥

यन्त्रलेखनसाधनद्रव्याणि

धातुचन्दनकर्पूरकुङ्कुमागुरुजै रसैः ।
सुवर्णसूच्या यदि वा [1]यन्त्रमेतल्लिखेत् पटे ॥ ४ ॥

[1] यन्त्रं तत् कारयेत् पटे D.

यन्त्रमध्ये सौदर्शनपुरुषलेखनम्

चन्द्रमण्डलमध्ये तु तारं कुर्यात् समाहितः ।
तस्य मध्ये [1]लिखेद् देवं रक्तवर्णं सुदर्शनम् ॥ ५ ॥

तत्स्वरूपवर्णनम्

पिङ्गाक्षं पिङ्गकेशाढ्यं रक्ताम्बरधरं विभुम् ।
युक्तं षोडशभिर्हस्तैरष्टाभिर्वा महाद्युतिम् ॥ ६ ॥
पाशाङ्कुशाब्जमुसलधनुःशार्ङ्गगदारिभिः ।
भीषणैरायुधवरैरुपेतं जयिनां वरम् ॥ ७ ॥
तद्विष्णोः परमं रूपं नित्यं तैजसविग्रहम् ।
दंष्ट्रानिष्ठ्यूतसप्तार्चिज्वालापल्लवितानम् ॥ ८ ॥
भूषणैर्भूषितं चित्रैर्भीषणं रोमहर्षणम् ।
स्वतेजसा जगत् सर्वं पूरयन्तं महाबलम् ॥ ९ ॥
निर्भिद्यमानदैतेयशोणिताशनलम्पटम् ।
उद्यत्प्रद्योतनशतप्रख्यं विख्यातपौरुषम् ॥ १० ॥
[2]मनस्तत्त्वेन सततं संश्रितं वेगवत्तया ।
नारायणकराम्भोजसेवारसविशारदम् ॥ ११ ॥
जवेन विष्णुचिन्तायाः परमं मार्गदर्शिनम् ।
स्मृत्यैव स्वानुरक्तानां दृष्टादृष्टार्थसाधनम् ॥ १२ ॥
स्वभक्तप्रत्यनीकानां मारणं सुरपूजितम् ।

[1] न्यसेद्देवम् D.

[2] नमस्तत्त्वेन A C.

[1]संस्तूयमानचरितं सिद्धगन्धर्वदानवैः ॥ १३ ॥

तस्य सर्वशरण्यत्वं निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं च

भक्तारिभञ्जनपरं शरण्यं शरणार्थिनाम् ।
नित्यनिःसीमनिर्दोषकल्याणगुणसागरम् ॥ १४ ॥

तत्पादप्रान्ते साधकनामलेखनम्

एवंभूतं समालिख्य सदानन्दं सुदर्शनम् ।
तत्पादपद्मपर्यन्ते साधकं नाम विन्यसेत् ॥ १५ ॥

ततः पर्यन्ते षट्कोणचक्रलेखनम्

इन्दुबिम्बस्य पर्यन्ते षट्कोणं चक्रमालिखेत् ।
आग्नेयममितप्रख्यममोघं सर्वसाधकम्[2] ॥ १६ ॥

तत्र षडक्षरविन्यासः

प्राच्यादिदिक्षु कोणेषु षड् वर्णान् विन्यसेन्मनोः ।

अङ्गमन्त्रन्यासः

षट्सु कोणान्तरालेषु त्वङ्गमन्त्रान् न्यसेत् क्रमात् ॥

ततश्चतुर्दलपद्मलेखनम्

अस्माद्बहिस्तथा पद्मं चतुर्दलसमन्वितम् ।

तत्र न्यसनीया वर्णाः

सबिन्दुवर्म फट् चास्य दलेष्वेषु क्रमान्न्यसेत् ॥ १८ ॥

[1] संस्तूयमानमनिशम् D. [2] घातकम् A D.

अन्तरालेष्वन्तःस्थवर्णविन्यासः

दलान्तरालेष्वन्तःस्थान् विन्यसेत् साधकस्तथा ।

ततः षोडशकेसराष्टदलपद्मलेखनम्

बाह्ये तत्राष्टपत्राब्जमन्तः षोडशकेसरम् ॥ १९ ॥

केसरेषु षोडशस्वरविन्यासः

केसरेषु क्रमादस्य विलिखेत् षोडश स्वरान् ।

दलेष्वष्टाक्षरमन्त्रन्यासः

अष्टाक्षरं महामन्त्रं दलेष्वस्य समालिखेत् ॥ २० ॥

द्वात्रिंशत्केसरषोडशदलपद्मलेखनम्

द्वात्रिंशत्केसरं चास्य बहिः षोडशपत्रकम्[1] ।

केसरेषु कादिसान्तवर्णविन्यासः

ककारादि सकारान्तं केसरेष्वस्य चालिखेत् ॥ २१ ॥

दलेषु षोडशार्णमन्त्रवर्णन्यासः

दलेष्वस्य लिखेन्मन्त्रं षोडशार्णं तु वैष्णवम् ।

द्वात्रिंशत्केसरदलपद्मलेखनम्

द्वात्रिंशत्केसरदलं बाह्ये तस्य समालिखेत् ॥ २२ ॥

केसरेषु वाराहानुष्टुभमन्त्रवर्णन्यासः

केसरेष्वस्य पद्मस्य प्राच्यादिषु यथाक्रमम् ।

[1] पत्रगम् B C E F.

मन्त्रमानुष्टुभं [1]सम्यग्वाराहं विलिखेत् परम् ॥ २३ ॥

दलेषु नारसिंहानुष्टुभमन्त्रवर्णन्यासः

द्वात्रिंशति दलेष्वस्य नारसिंहं क्रमाल्लिखेत् ।
आनुष्टुभं महामन्त्रममोघं सर्वसाधकम् ॥ २४ ॥

चतुःषष्टिदलपद्मलेखनम्

तस्य बाह्ये लिखेत् पद्मं चतुःषष्टिदलैर्युतम् ।

तद्दलेषु पातालनारसिंहमन्त्रन्यासः

पातालनारसिंहाख्यं [2]तद्दलेषु न्यसेन्मनुम् ॥ २५ ॥

पुनरष्टदलपद्मलेखनम्

पुनश्च पद्मं विन्यस्य दलैरष्टभिरावृतम् ।

तद्दलेष्वष्टाक्षरनारसिंहमन्त्रन्यासः

अष्टाक्षरं नारसिंहं तद्दलेषु समालिखेत् ॥ २६ ॥

तद्बहिर्माहेन्द्रमण्डलकल्पनम्

तद्बाह्ये मण्डलं कुर्यान्माहेन्द्रं वज्रभूषितम् ।
जाज्वल्यमानं स्वेनैव सर्वालंकारमण्डितम् ॥ २७ ॥

तद्बहिः साधकनाम्ना सह तद्बीजन्यासः

तस्य बाह्ये महादिक्षु प्रागादिषु यथाक्रमम् ।

[1] स्याद्वै वाराहम् A E F; सत्त्वैर्वाराहम् B C.

[2] तद्दलैर्विन्यसेन्मनुम् A B C; तद्दले विन्यसेन्मनुम् E F.

तद्बीजं विन्यसेद्धीमान्निजनाम्ना [1]समन्वितम् ॥ २८ ॥

बहिष्कोणेष्वन्तःस्थवर्णन्यासः

बहिष्कोणेषु चतुर्षु तथान्तःस्थान् प्रकल्पयेत् ।

कोणान्तरालेषु तद्बीजन्यासः

कोणाभ्यन्तरभागेषु तद्बीजं विन्यसेत् पुनः ॥ २९ ॥

तत्परितः स्वराणां प्रातिलोम्येन विन्यासः

परितस्तत् स्वरान् सर्वान् प्रातिलोम्येन चालिखेत् ।

तत्परितः सादिकान्ताक्षरविन्यासः

सकारादि ककारान्तं विन्यसेत् परितस्तथा ॥ ३० ॥

स्वनाम्ना पाशाङ्कुशाभ्यां चावेष्टनम्

विदर्भितं स्वनाम्नैव [2]परितोऽन्त्ययुगं [3]न्यसेत् ।
[4]पाशेनावेष्टयेदेतदङ्कुशेन तथातुरः ॥ ३१ ॥

भूपुरकल्पनम्

पुटितं भूपुरं तस्य बाह्ये कुर्यादतन्द्रितः ।

समन्तात् केशवादिमूर्तिन्यासः

केशवादीन् मूर्तिमतः समन्तादस्य विन्यसेत् ॥ ३२ ॥

[1] समायुतम् D.
[2] परितोऽन्ययुगम् A B D F.
[3] लिखेत् A B C E F.
[4] पाशेन वेष्टयेत् A B C E F.

केशवस्वरूपवर्णनम्

तप्तजाम्बूनदप्रख्यं पुण्डरीकायतेक्षणम् ।
अपारकरुणं पद्मशङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ३३ ॥
पीताम्बरधरं देवं वनमालाविभूषितम् ।
हारकेयूरकटककुण्डलैरुपशोभितम् ॥ ३४ ॥
चतुर्बाहुमुदाराङ्गं प्रसन्नवदनं [1]विभुम् ।
प्रागादि विन्यसेद् देवं केशवं क्लेशनाशनम् ॥ ३५ ॥

नारायणस्वरूपवर्णनम्

शङ्खपद्मगदाचक्रधरं नीलाम्बुदच्छविम् ।
सर्वालंकारसंयुक्तं कुर्यान्नारायणं [2]ततः ॥ ३६ ॥

माधवस्वरूपवर्णनम्

पद्मकौमोदकीशङ्खचक्रधारिणमव्ययम् ।
देवमिन्दीवरश्यामं माधवं भावयेत् ततः ॥ ३७ ॥

गोविन्दस्वरूपवर्णनम्

चक्रकौमोदकीशङ्खपद्मायुधविराजितम् ।
इन्दुबिम्बनिभं कुर्याद् गोविन्दममितौजसम् ॥ ३८ ॥

विष्णुस्वरूपवर्णनम्

गदाब्जशङ्खचक्रास्त्रधरं परमभूषितम् ।
विष्णुं विश्वपतिं कुर्यात् पद्मकिञ्जल्कसंनिभम् ॥३९॥

[1] परम् A B C E F. [2] परम् A B C E F.

मधुसूदनस्वरूपवर्णनम्

चक्रशङ्खाम्बुजगदाधारिणं करुणानिधिम् ।
रक्तपद्मदलप्रख्यं भावयेन्मधुसूदनम् ॥ ४० ॥

त्रिविक्रमस्वरूपवर्णनम्

चक्रकौमोदकीपद्मशङ्खसेवितमीश्वरम् ।
उज्ज्वलत्कनकप्रख्यं तं कुर्वीत त्रिविक्रमम् ॥ ४१ ॥

वामनस्वरूपवर्णनम्

शङ्खचक्रगदापद्मधरं परमभूषितम् ।
तरुणादित्यसंकाशं वामनं भावयेत् ततः ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वरूपवर्णनम्

पद्मचक्रगदाशङ्खधरं सद्गुणसागरम् ।
पुण्डरीकनिभं देवं श्रीधरं परिकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

हृषीकेशस्वरूपवर्णनम्

गदासुदर्शनयुते शङ्खपद्मे च बिभ्रतम् ।
विद्युत्प्रभं हृषीकेशं कुर्वीत कमलेक्षणम् ॥ ४४ ॥

पद्मनाभस्वरूपवर्णनम्

शङ्खपद्मे गदाचक्रे तथा बिभ्राणमुज्ज्वलम् ।
सहस्रादित्यसंकाशं पद्मनाभं तु कारयेत् ॥ ४५ ॥

दामोदरस्वरूपवर्णनम्

पद्मशङ्खगदाचक्रधरं बन्धूकसंनिभम् ।

भक्त्येकसुलभं देवं दामोदरमथ स्मरेत् ॥ ४६ ॥

नमोऽन्तानां तत्तन्नाम्नामपि लेखनम्

एवं क्रमेण न्यस्यैतानेषां नामानि च न्यसेत् ।
नमोऽन्तान्यमुकं रक्ष रक्षेति च समन्ततः ॥ ४७ ॥

प्रागादिषु प्रादक्षिण्येन बीजाक्षरन्यासः

यं शं रं षं तथा लं सं वं हं चेति द्वयं द्वयम् ।
प्राच्यादिषु महादिक्षु प्रादक्षिण्येन विन्यसेत् ॥ ४८ ॥

ऐशान्यादिष्वप्रादक्षिण्येन बीजाक्षरन्यासः

यं शं रं षं तथा लं सं वं हं चेति युगं युगम् ।
[1]ऐशान्यादिषु कोणेषु विन्यसेदप्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥

पुनः पाशाङ्कुशाभ्यां वेष्टनम्

पाशेन तु समावेष्ट्य [2]अङ्कुशेनापि वेष्टयेत् ।
सर्वमेतत् सबीजेन[3] हृल्लेखमनुना वृतम् ॥ ५० ॥

प्रागादिचतुर्दिक्षु विष्णुविन्यासस्तेषामायुधानि च

प्रागादिषु चतुर्दिक्षु विन्यसेद् विष्णुमव्ययम् ।
चक्रकौमोदकीशार्ङ्गखड्गैर्युक्तं यथाक्रमम् ॥ ५१ ॥
साधारणौ च सर्वेषां शङ्खचक्रौ वरायुधौ ।

[1] ईशान्यादिषु A B C E F.
[2] अङ्कुशेन तु A B C E F.
[3] सजीवेन A B C E F.

आग्नेयादिकोणेषु हृषीकेशन्यासः

आग्नेयादिषु कोणेषु हृषीकेशं ततो न्यसेत् ॥ ५२ ॥

तेषामायुधविशेषाः

शङ्खं हलं च मुसलं शूलं चैतेषु धारयेत् ।

कोणान्तरालेष्वष्टसु जनार्दनविन्यासः

विकोणेष्वष्टसु तथा जनार्दनमथो न्यसेत् ॥ ५३ ॥

तेषामायुधविशेषाः

दण्डं कुन्तं तथा शक्तिं पाशमङ्कुशमेव च ।
वज्रं तथैव परशुं तथा शतमुखानलम् ॥ ५४ ॥
करेष्वमीषामेतानि विलिखेत्तु यथाक्रमम् ।

तत्तत्पार्श्वेषु तत्तत्परिवारलेखनम्

प्रत्येकं परिवारांस्तु तेषां पार्श्वेषु विन्यसेत् ॥ ५५ ॥

ततो भूमौ भूम्या सह पुरुषोत्तमस्मरणम्

वराहरूपिणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम्[1] ।
भूमौ च सहितं भूम्या संस्मरेत् पुरुषोत्तमम् ॥ ५६ ॥

अम्बरे नरसिंहस्मरणम्

अम्बरे नारसिंहं तु चिन्तयेदमितौजसम् ।
भीषणं घटितानेकभूषणं दारितासुरम् ॥ ५७ ॥

1 चक्रधरं परम् A B C E F.

प्रागादिषु चक्रगदाशार्ङ्गखड्गस्मरणम्

प्राच्यां दिशि महाज्वालागतं चक्रं स्मरेद्बुधः ।
दक्षिणस्यां दिशि तथा स्मरेज्ज्वालागतां गदाम् ॥
प्रतीच्यां शार्ङ्गमत्युग्रज्वालामध्यगतं स्मरेत् ।
उत्तरस्यां दिशि तथा स्मरेत् खड्गं सुदारुणम् ॥ ५९ ॥

अस्य यन्त्रस्यापराङ्गकल्पनाय मध्ये चतुर्विंशत्यरचक्रकल्पनम्

अपराङ्गेऽथ यन्त्रस्य मध्ये चक्राब्जसंस्थितम् ।
चतुर्विंशत्यरं चक्रं सुनेमि रुचिराकृति ॥ ६० ॥

तन्मध्ये द्वादशदलपद्मलेखनम्

मध्येचक्रं न्यसेत् पद्मं युक्तं द्वादशभिर्दलैः ।

तत्कर्णिकायामाग्नेयमण्डलन्यासः

चक्राब्जकर्णिकास्थाने न्यसेदाग्नेयमण्डलम् ॥ ६१ ॥

तन्मध्ये योगनृसिंहलेखनम्

तन्मध्ये योगपट्टेन पिनद्धाङ्गं सनातनम् ।
नारसिंहं चतुर्बाहुं चतुश्चक्रधरं परम् ॥ ६२ ॥
समासीनमशोकस्य मूले कालानलद्युतिम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वभक्तार्तिहारिणम् ॥ ६३ ॥
अपारसंख्यकल्याणगुणपूर्णमहार्णवम् ।
भक्तानुकम्पिनं नित्यं सर्वलोकैकनायकम् ॥ ६४ ॥

तत्पादपर्यन्ते द्वयोस्तद्भृत्ययोर्विन्यासः

एवं विन्यस्य तत्पादपर्यन्ते [1]विन्यसेदुभौ ।
तदाज्ञाकारिणौ भीमौ नीलनीरदविग्रहौ ॥ ६५ ॥
उदग्रकायौ भीमाक्षौ भीमायुधधरौ वरौ ।
दंष्ट्राकरालवदनौ [2]विन्यसेद् वृत्तलोचनौ ॥ ६६ ॥

चक्रस्य प्रागादिष्वष्टशक्तिध्यानम्

चिन्तयेदथ चक्रस्य समन्तादष्ट योषितः ।
ऊर्ध्वमाबद्धकेशाढ्यास्तच्छक्तीः प्राप्तयौवनाः ॥ ६७ ॥
सर्वालंकारसंयुक्ता द्विभुजा माल्यधारिणीः ।
प्राच्यां दिशि जयां देवीं [3]पीतवर्णां विचिन्तयेत् ॥
आग्नेय्यां मोहिनीं देवीं श्यामलामायतेक्षणाम् ।
याम्यामनुस्मरेद् देवीं विजयां कृष्णरूपिणीम् ॥ ६९ ॥
रक्तवर्णां तथा देवीं नैर्ऋत्यां ह्लादिनीं तथा ।
अजितां पीतवर्णां तु प्रतीच्यां संस्मरेत् पराम् ॥
वायव्यां दिशि मायां तु कृष्णवर्णां सनातनीम् ।
उदीच्यां रक्तवर्णां तामाशायामपराजिताम् ॥ ७१ ॥
ऐशान्यां संस्मरेत् सिद्धिं धूम्रवर्णामतः परम् ।

यथोक्तलक्षणयन्त्रमहिमा

एवमेतन्महायन्त्रं महापातकनाशनम् ॥ ७२ ॥

1 चिन्तयेदुभौ A B C E F. 2 विन्यसेौ D.
3 सितवर्णाम् A D E F.

आयुरारोग्यधनदं पुत्रमित्रकलत्रदम् ।
सर्वविघ्नोपशमनं सर्वदुष्टनिवारणम् ॥ ७३ ॥
यो यदर्थी लिखेद्यन्त्रं तत् तदस्य प्रयच्छति ।
मणिविद्रुममुक्ताढ्यं कुर्याद् यन्त्रं हिरण्मयम् ॥ ७४॥
राजा चेद्राज्यमाप्नोति निष्कण्टकमनामयम् ।

भूर्जपत्रलिखितस्यापि यन्त्रस्य सर्वफलसाधनता

भूर्जपत्रे लिखित्वैतत् कुङ्कुमैश्चन्दनेन तु ॥ ७५ ॥
यो मर्त्यः शिरसा धत्ते तस्य स्यात् सर्वमीप्सितम् ।
पिशाचोरगरक्षांसि क्षिप्रं नश्यन्ति तस्य वै ॥ ७६ ॥

एतद्यन्त्रशिलाप्रतिष्ठाया मुक्तिसाधनत्वम्

शिलाप्रतिष्ठां यः कुर्यादेतस्य जगतीतले ।
सर्वान् कामानिहावाप्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥

लोहादिभिर्यन्त्रप्रतिमानिर्माणफलम्

लोहैर्वा रजतेनाथ यः कुर्यात् प्रतिमां बुधः ।
त्रिवर्गफलमाप्नोति निर्वाणमचिरात् पुनः ॥ ७८ ॥

कर्षणादिप्रतिष्ठान्तायतननिर्माणफलम्

कर्षणादि प्रतिष्ठान्तं कुर्यादायतनं च यः ।
आप्नुवन्ति च तद्वंश्याः पुण्यलोकाननुत्तमान् ॥ ७९ ॥

भयादिषु यन्त्रस्मरणे फलम्

भयागमे च संग्रामे वादे वा यः स्मरेदिदम् ।
विजयस्तस्य हस्तस्थो नात्र कार्या विचारणा ॥ ८० ॥

त्रिसंध्यं यन्त्रार्चनं मुक्तिसाधनम्

अर्चयेद्यस्त्रिसंध्यं वै यन्त्रमेतदनुत्तमम् ।
तापत्रयविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ८१ ॥

रक्षाविधौ राज्ञां वैशेषिकविध्यारम्भः

राज्ञां रक्षाविधाने तु विशेषं शृणु नारद ।
राज्यार्थी हृतराज्यो वा परिभूतोऽथवा नृपैः ॥ ८२ ॥

तत्र प्रथममाचार्यपूजाविधिः

सौदर्शनस्य यन्त्रस्य प्रदातारं गुरुं परम् ।
सर्वेभ्यो ह्यधिकं मत्वा तमभ्यर्च्य महाधनैः ॥ ८३ ॥

ततो भगवदाराधनविधिः

ततो नारायणं देवं पुण्डरीकायतेक्षणम् ।
श्यामलं पीतवसनं सर्वाभरणभूषितम् ॥ ८४ ॥
आराधयेच्चतुर्बाहुमाचार्योक्तविधानतः ।

ततो यन्त्रनिर्माणम्

तप्तजाम्बूनदमयं मणिविद्रुमचित्रितम् ॥ ८५ ॥
सर्वालंकारसंयुक्तं कारयेद्यन्त्रमुत्तमम् ।

यन्त्रनिर्माणस्य राज्यप्राप्तिहेतुत्वम्

एतत्करणमात्रेण राज्यमाप्नोत्यनामयम् ॥ ८६ ॥

प्रतिष्ठापूर्वकार्चनस्य सप्तद्वीपान्तभूमिप्राप्तिहेतुत्वम्

प्रतिष्ठाप्यार्चयेदेतत् सादरं सर्वसिद्धिदम् ।
ततो भूमिमवाप्नोति सप्तद्वीपां सपत्तनाम् ॥ ८७ ॥

अन्ततस्त्रैलोक्यपालयितृत्वसिद्धिः

वश्या भवन्ति सततं सिद्धगन्धर्वदानवाः ।
त्रैलोक्यराज्यमखिलं पालयत्यवनीतले ॥ ८८ ॥

परकृताभिचारपरावर्तनसिद्धिः

अभिचाराः परकृताश्चैनमप्राप्य [1]भीषिताः ।
प्रविशन्ति प्रयोक्तारमापगेवाचलाहता ॥ ८९ ॥

अवग्रहादिपरिहारसिद्धिः

अवग्रहाश्च नश्यन्ति शत्रवो विद्रवन्ति च ।
अपमृत्युमृगव्यालचोररोगादिभिर्भयम् ॥ ९० ॥
न तस्य राज्ये भवति विद्यते तत्कुले बलम् ।

सर्वेषां स्वधर्मप्रवृत्तिसिद्धिः

सर्वे स्वेष्वेव धर्मेषु प्रवर्तन्ते सदा मुने ॥ ९१ ॥

[1] दीपिताः D.

दुर्वाससा शप्तस्येन्द्रस्य यन्त्रेणानेन पुनः स्वपदप्राप्तिः

पुरा दुर्वाससः शापाद्धृतराज्ये शचीपतौ ।
एतत्प्रसादादखिलं पुनः प्राप त्रिविष्टपम् ॥ ९२ ॥

चतुर्मुखस्य भगवत्सकाशाद्यन्त्रप्राप्तिः

एतत् पुरा महायन्त्रं ब्रह्मणे प्रोक्तवान् हरिः ।

चतुर्मुखेन विश्वकर्मणा यन्त्रविमानयोर्निर्मापणम्

ब्रह्मा च विश्वकर्माणमाहूयैतदकारयत् ॥ ९३ ॥
विमानं च तदारभ्य देवगन्धर्वदानवाः ।

तदा प्रभृति यन्त्रस्यैव रक्षासाधनत्वम्

अनेन रक्षणविधिं चक्रुः पूर्वं नृपास्तथा ।
तस्माद्राज्ञां च सर्वेषामेष रक्षाविधिः परः ॥ ९४ ॥

अध्यायार्थनिगमनम्

अभिनवदिननाथप्रोज्ज्वलद्बिम्बतुल्यं
कमलभवमुखाद्यैः संश्रितं देववृन्दैः ।
परिगतमपि भूतैः पञ्चभिः सेव्यमानं
प्रकृतिमहदहंकारैः स्मरेद्यन्त्रराजम् ॥ ९५ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां महासुदर्शन-
यन्त्रलक्षणं नाम षड्विंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १५६५

धारकयन्त्रनिरूपणं नाम सप्तविंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

वृत्तानुवादपूर्वकं धारकयन्त्रविषयकः प्रश्नः

नारदः—

कथितो यन्त्रराजस्य देवदेवस्य विस्तरः ।
स्वरूपं साधनं चास्य प्रकारश्च फलं तथा ॥ १ ॥
अथेदं श्रोतुमिच्छामि भगवन् परमेश्वर ।
एतदत्यद्भुतं दिव्यं ध्रियते [1]केन भूषणम् ॥ २ ॥
न चास्य [2]धारणे शक्तिं कस्यचित् कलयाम्यहम् ।
अतिशक्तितयास्येमं संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

तत्प्रतिवचनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

सत्यं न केनचिद्धर्तुं पार्यते तन्महाद्युति ।
ऋते यन्त्रान्तरादस्माद्[3] देवर्षे शक्तिशालिनः ॥ ४ ॥
शृणु तस्य मुनिश्रेष्ठ स्वरूपं [4]वीर्यमद्य वै ।

[1] येन A B C E F.
[2] भरणे D E F.
[3] तस्मात् B C E F.
[4] रूपमद्य वै D.

प्रथमं माहेन्द्रमण्डलनिर्माणम्

प्रथमं मण्डलं कृत्वा माहेन्द्रं [1]वसुधात्मकम् ॥ ५ ॥
सर्वालंकारसंयुक्तं [2]यन्त्रलाञ्छनलाञ्छितम् ।

तत्कोणेषु भूबीजाक्षरन्यासः

भौममेतस्य कोणेषु विन्यसेद् बीजमुत्तमम् ॥ ६ ॥
शेषाद्यैरष्टभिर्नागैर्धार्यमाणं[3] समन्ततः ।

मण्डलप्राग्भागे शेषगुलिकयोर्न्यासः

प्राग्भागे मण्डलस्यास्य भीषणौ भीमलोचनौ ॥ ७ ॥
विलिखेच्छेषगुलिकौ लोकयन्तौ परस्परम् ।

दक्षिणभागे वासुकिशङ्खयोः

वासुकिं शङ्खपालं च वीक्षमाणौ परस्परम् ॥ ८ ॥
दक्षिणस्यां दिशि तथा विन्यसेदस्य साधकः ।

पश्चिमे तक्षकमहाम्बुजयोः

पश्चिमायां [4]लिखेदेवं तौ तक्षकमहाम्बुजौ ॥ ९ ॥

उत्तरभागे कार्कोटकाम्बुजयोः

कार्कोटकं चाम्बुजं च लिखेदुत्तरतो मुने ।
तस्य मध्ये महाज्वालामालावर्तविराजितम् ॥ १० ॥

[1] वा सुधात्मकम् D.
[2] वज्रलाञ्छन A B C.
[3] वार्यमाणम् D.
[4] लिखेन्नाभौ तक्षकं च महाम्बुजम् D.

मध्ये वह्निमण्डलकल्पना

कोणषट्कयुतं वह्निमण्डलं बीजसंयुतम् ।

तन्मध्ये वायुमण्डलविन्यासः

समालिख्य च तन्मध्ये वायव्यं मण्डलं लिखेत् ॥ ११ ॥
वर्तुलं बिन्दुसंयुक्तं तद्बीजेन समन्वितम् ।

तन्मध्ये दशारचक्रलेखनम्

तन्मध्ये चक्रमतुलं प्रोज्ज्वलन्नेमिमण्डलम् ॥ १२ ॥
अरैर्दशभिराकीर्णं विन्यसेदरिमर्दनम् ।

अरेषु सुदर्शननारसिंहमन्त्रन्यासः

मन्त्रं सौदर्शनस्यास्य नारसिंहस्य विन्यसेत् ॥ १३ ॥
द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु वर्णाभ्यामरेषु नवसु क्रमात् ।
दशमे हनशब्दं तु विन्यसेदरकेऽस्य वै ॥ १४ ॥

चक्रमध्ये अष्टदलपद्मलेखनम्

चक्रमध्ये न्यसेत् पद्मं दलैरष्टभिरन्वितम् ।
कर्णिकाघटितं रम्यं केसरैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥

कर्णिकायां प्रणवन्यासः

तत्कर्णिकायां विलिखेत् तारं संसारतारकम् ।

तत्रैवाभीष्टार्थसाध्यनाम्नोर्विलेखनम्

अभीष्टमर्थं साध्यस्य नामधेयमतः परम् ॥ १६ ॥

एवंभूतेन धारकयन्त्रेण सकलार्थसिद्धिः

तदेतत् परमं दिव्यं मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
पवित्राणां पवित्रं च [1]चोरपीडानिवारणम् ॥ १७ ॥
सर्वार्थसाधकं घोरं [2]विश्ववन्द्यमनुत्तमम् ।

यन्त्रेणानेनेन्द्रस्य शत्रुजयप्राप्तिः

पुरा देवेषु दैतेयैरभिभूतेषु वासवः ॥ १८ ॥
[3]बृहस्पतिं समाहूय प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
बाधन्ते नितरामस्मानिमे दैतेयदानवाः ॥ १९ ॥
केनोपायेन भगवन् विजेष्यामो महासुरान् ।
बलहानिः कथं वैषां भविता भगवन् वद ॥ २० ॥
एवं मघवता प्रोक्तः प्रोवाचेदं बृहस्पतिः ।
[4]सौदर्शननृसिंहस्य यन्त्रस्य करणादिह ॥ २१ ॥
नश्यन्ति शत्रवः सर्वे सुराणां बलसूदन ।
इत्युक्त्वा स्थापयामास यन्त्रं मघवतः पुरे ॥ २२ ॥
मणिविद्रुममुक्ताढ्यं सौवर्णममितप्रभम् ।
ततः प्रभृति दैतेया नष्टश्रीका हतत्विषः ॥ २३ ॥
पराजिता विद्रवन्ति दिशो नष्टनिकेतनाः ।
तदेतदतिवीर्यं तु यन्त्रं सुरसुपूजितम् ॥ २४ ॥

[1] चोरव्याधि D.
[2] विश्ववभ्यम् D.
[3] बृहस्पतिमुपाहूय D.
[4] सौदर्शनेर्नृसिंहस्य A B C.

अस्यैव यन्त्रस्य पूर्वोक्तमहासुदर्शनयन्त्रधारकत्वम्

तदेतेनैव यन्त्रेण यन्त्रं सौदर्शनं परम् ।
धार्यते तत् सुरमुने विचित्रं विष्टरात्मना ॥ २५ ॥
यन्त्रमेतन्मयाख्यातमेवं माहासुदर्शनम् ।
धृतं यन्त्रेण वीर्यात्तु सुदर्शननृसिंहयोः ॥ २६ ॥

राजन्वद्देशस्यैव यथोक्तयन्त्रभरणक्षमत्वम्

एतस्य तु विशिष्टस्य भरणे सैव भूः क्षमा ।
यस्याः पालयिता राजा धार्मिको दृढविक्रमः ॥ २७ ॥
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजकः परमास्तिकः ।

राज्ञो नित्यमेतदभ्यर्चनविधिः

एतदभ्यर्चयेद्राजा चक्राकारमतन्द्रितः ॥ २८ ॥
पुरुषाकारमपि वा तथैवोभयतोमुखम् ।

एतन्मन्त्रप्रदातुर्विशेषतः पूज्यत्वम्

[1]एतन्मन्त्रप्रदातारं विशिष्टं पूजयेद् बुधः ॥ २९ ॥

एतन्मन्त्रविधिना कर्षणादिप्रतिष्ठान्तकर्मविधिः

कर्षणादीनि कर्माणि प्रतिष्ठान्तान्यमुष्य तु ।
एतन्मन्त्रोक्तमार्गेण कारयेन्नृपतिः स्वयम् ॥ ३० ॥

[1] एवं मन्त्रप्रदातैव D.

तन्त्रस्यास्य सात्त्वतादिभिरेकतन्त्रत्वम्

सात्त्वतादिषु तन्त्रेषु विहितेनैव चाध्वना ।
सुदर्शनस्य मन्त्रस्य नारसिंहस्य वा मुने ॥ ३१ ॥
कल्पप्रयुक्ता विधयः सर्वे चैतस्य संनिधौ ।
भवन्ति सकलाश्चैतत्प्रभावेण प्रयोजिताः ॥ ३२ ॥
तस्माद्यथोक्तमार्गेण प्रतिष्ठाप्यैतदर्चयेत् ।

राज्ञामेतदर्चनेन राज्यादिलाभः

राजा राज्यं [1]जयं भूतिमायुरारोग्यमाप्नुयात् ॥ ३३ ॥

नित्यमर्चयतः फलविशेषः

नित्यमर्चयतो राज्ञः सप्तद्वीपवती मही ।
[2]समुद्रवसना चैषा विश्वा वश्या भविष्यति ॥ ३४ ॥

होमार्थं प्रासादकुण्डयोर्निर्माणम्

[3]प्रासादं लक्षणोपेतं विधाय परमासनम् ।
तत्रैव कारयेत् कुण्डं मन्त्रस्यास्य यथाविधि ॥ ३५ ॥

साधकेन तत्र होमादिनिर्वर्तनम्

भूपतेर्यानि कर्माणि [4]साधयंस्तानि साधकः ।
मन्त्रेणानेन जुहुयादस्मिन् कुण्डे समाहितः ॥ ३६ ॥

[1] प्रियं A B C E F.
[2] ससमुद्रवना A B C E F.
[3] प्रसाद D; प्रसादं ल E F.
[4] साधयंस्तत्र A B C; साधयंस्तस्य E F.

वैकल्पिकप्रदेशान्तरविधिः

अनेनैव तु मन्त्रेण राज्ञो रक्षाविधिर्यदि ।
विष्णोरायतने रम्ये [1]मण्डपे मण्डितेऽथवा ॥ ३७ ॥
कृत्वैतत् कुण्डमत्रैव राजाभ्यर्च्य महाधनैः ।
[2]एतन्मन्त्रप्रदातारं स्वकर्मण्येव कारयेत् ॥ ३८ ॥

पुनर्यन्त्रार्चनफलविशेषकथनम्

अनेन [3]कृतकृत्यस्तु राजा राज्यमवाप्नुयात् ।
नीरोगो निःसपत्नश्च दीर्घायुश्च भविष्यति ॥ ३९ ॥
नागैरनेकसाहस्रैरसंख्येयैश्च वाजिभिः ।
स्यन्दनैर्नरवर्यैश्च पूर्णा तस्य पुरी भवेत् ॥ ४० ॥
[4]यश्चैनमर्चयेद्राजा यन्त्रराजमनुत्तमम् ।
सर्वमन्त्रविशिष्टत्वादर्चितास्तेन[5] देवताः ॥ ४१ ॥
यदर्थं योऽर्चयेदेनमात्मार्थे यतते परम् ।
सर्वेषामेव भूतानां राज्ञश्च कुरुते हितम् ॥ ४२ ॥

अस्मिन् मन्त्रे यन्त्रे च राज्ञामेवाधिकारः

अयं मन्त्रश्च यन्त्रं च राज्ञामेव विधीयते ।
सर्वसाधारणार्थानि मन्त्रजातानि नारद ॥ ४३ ॥

[1] मण्डले D.
[2] एवं तत्र प्रदातारं स्वकर्मानेन कारयेत् D.
[3] कृतरक्षस्तु A B C E F.
[4] त्रिसंध्यमर्चयेद्भक्त्या A B C E F.
[5] स्तस्य A B C E F.

एतदभ्यर्चनपरा मन्त्रिणो यस्य भूपतेः ।
अभिरक्षन्ति राजानमरिष्टमुखतोऽपि ते ॥ ४४ ॥

एतत्प्रणामादीनामपि तत्तत्फलसाधनत्वम्

एतत्प्रणामेन समर्चनेन
संकीर्तनेन स्मरणेन वाऽपि ।
संतोषयेत् संततमस्य सर्वं
मनीषितं हस्तगतं प्रपश्येत् ॥ ४५ ॥

अध्यायार्थनिगमनम्

इति निगदितमेतद्यन्त्ररूपं समन्त्रं
सकलदुरितभेदव्यापृतं संश्रितानाम् ।
तदिह कृतविधेयो भूपतिः पूर्णकामो
भुवनतलमशेषं प्राप्नुयाच्चक्रवर्ती ॥ ४६ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां धारकयन्त्र-
निरूपणं नाम सप्तविंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १६११

भगवदाराधनविधिनिरूपणं नाम अष्टाविंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्परम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

आराधनविधिनिरूपणारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

आराधनविधिं वक्ष्ये समासेनैव नारद ।
आयुरारोग्यविजयभूप्रदं धनधान्यदम्[1] ॥ १ ॥

तस्यैहिकामुष्मिकफलसाधनत्वम्

पुत्रपश्वन्नकामानां तत्तत्साधनमुत्तमम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं शान्तं पराभिभवकारणम्[2] ॥ २ ॥

तत्रादौ स्नानविधिः

तीर्थं गत्वा शुचौ देशे मृदमादाय मन्त्रतः ।
द्विधा कृत्वैकभागेन कुर्याद् देहस्य शोधनम् ॥ ३ ॥
स्नात्वाचम्य [3]गृहीत्वान्यं मृद्भागं विन्यसेत् त्रिधा ।
वामे पाणौ दिशाबन्धं विदध्यादेकभागतः ॥ ४ ॥
गात्रालेपं ततः कुर्यादन्येनांशेन नारद ।

[1] विभूतिधनधान्यदम् A B C E F. [2] वारणम् A B C E F.
[3] गृहीत्वा तमपरं D.

संकल्पयेत् तृतीयांशं [1]तीर्थपीठमतःपरम् ॥ ५ ॥
गङ्गां तत्र स्मरेद्विष्णोर्वामपादविनिःसृताम् ।
अर्घ्यमस्यै निवेद्याथ ततो हुत्वा जलाञ्जलिम् ॥ ६ ॥
स्वमूर्ध्नि सिञ्चेत् त्रिस्तावत् सप्तकृत्वोऽभिमन्त्रितम् ।
निमग्नस्तत्र देवस्य पादाब्जन्यस्तमस्तकः ॥ ७ ॥
यथाशक्ति [2]जपेन्मन्त्रं तस्य ध्यानपरायणः ।
तत उत्तीर्य चाचम्य धृत्वा वस्त्रोत्तरीयके ॥ ८ ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः स्वाचान्तो देवादीनच्युतात्मकान् ।
ध्यात्वा संतर्पयेदन्यदाह्निकं विधिवच्चरेत् ॥ ९ ॥
यागभूमिमथागम्य क्षालिताङ्घ्रिकरो वशी ।

आराधनोपक्रमः

आचम्य वाग्यतो भूत्वा प्रारभेत समर्चनम् ॥ १० ॥
चतुर्द्वारयुतं रम्यं गत्वा [3]शरणमात्मवान् ।
द्वाःस्थानशेषानभ्यर्च्य ततो मण्डपमाश्रयेत् ॥ ११ ॥

मण्डपवर्णनम्

[4]तुङ्गं मङ्गलसंयुक्तं मणिकुट्टिमभूषितम्[5] ।
सौवर्णैर्बहुभिः स्तम्भैर्मणिविद्रुमभूषितैः ॥ १२ ॥
उपेतं दीपिकाजालैर्जातरूपमयैर्वृतम् ।

[1] तीर्थं D. [2] जपन्मन्त्रं D. [3] वरणम् D.
[4] तुङ्गमङ्गल A; तुङ्गं मण्डल D. [5] संयुतम् D.

विचित्राभिः पताकाभिस्तोरणैरुपशोभितम् ॥ १३ ॥
मणिकिङ्किणिजालैश्च वितानैः क्षौमकल्पितैः ।
विराजमानं सर्वत्र मणिपीठविराजितम्[1] ॥ १४ ॥

तत्र वेदिकानिर्माणम्

तस्य मण्डपरत्नस्य मध्ये परमभास्वराम् ।
पद्मरागमयैः स्तम्भैश्चतुर्भिरुपशोभिताम् ॥ १५ ॥
मुक्तामयवितानेन युक्तां रत्नचतुष्किकाम् ।
वैडूर्यघटितोत्तुङ्गवेदिकां दीपिकायुताम् ॥ १६ ॥
एवं कर्तुमशक्तश्चेदेवं [2]ध्यायीत पूजकः ।

तत्र सपरिवारभगवद्ध्यानम्

एवं चतुष्किकामध्ये चक्राब्जमयविष्टरे ॥ १७ ॥
[3]आधारशक्तिकमठानन्तधर्मादिधारिते ।
पद्मे सोमरविज्योतिःसत्त्वादिपरिवारिते ॥ १८ ॥
[4]एवमुक्तप्रकारेण परिवारैर्निषेवितम् ।
वेदैर्मन्त्रैस्तथा शस्त्रैरस्त्रैः शक्तिभिरावृतम् ॥ १९ ॥
[5]ध्यायेत् तदासने देवं समासीनः समासने ।

भगवत्प्रार्थना

अर्चयामि त्वदीयोऽहं त्वद्दत्तैरौपचारिकैः ॥ २० ॥

1 विमिश्रितम् D.
2 ध्यायी स D.
3 D omits two lines from here.
4 देवमुक्तप्रकारैश्च D.
5 ध्यायेत् तदन्तिके शुद्धे D.

सांस्पर्शिकैरिति ब्रूयाद् [1]देवमाभ्यवहारिकैः ।

भूतशुद्धिक्रमः

संहरेद् देहतत्त्वानि प्रतिसंचरवर्त्मना ॥ २१ ॥
ततः स्थूलमिदं देहं शोषयित्वाथ संदहेत् ।
प्राणायामेन चाद्येन मन्त्रं [2]नाभ्यां तु विन्यसेत् ॥२२॥
[3]तदुद्भूतेन नादेन सुषुम्नामध्यवर्तिना ।
वायुमण्डलमभ्येत्य तदुत्थेनैव वायुना ॥ २३ ॥
संशोषयेदिमं देहं स्थूलं सुरमुने ततः ।
प्राणायामद्वितीयेन हृदये विन्यसेन्मनुम् ॥ २४ ॥
मन्त्रोत्थेनाग्निना देहं दहेन्मण्डलवर्तिना ।
तृतीयेन स्वमात्मानं प्राणायामेन देशिकः ॥ २५ ॥
अधो [4]निवेशयन् विष्णोर्वामपादाम्बुजस्य वै ।
स्वं तदङ्गुष्ठनिष्ठ्यूतपीयूषाप्लावितं स्मरेत् ॥ २६ ॥
पञ्चौपनिषदैर्मन्त्रैस्ततः संजातविग्रहः ।
न्यस्ताङ्गो मन्त्रविन्मन्त्रैश्चिन्तयित्वा सुदर्शनम् ॥
[5]आवाह्य ब्रह्मरन्ध्रेण हृत्पद्मे सूर्यमण्डलात् ।
प्रारभेत ततः पूजां करन्यासं विधाय वै ॥ २८ ॥
हृद्यागं प्रथमं कुर्यान्नियतेन्द्रियमानसः ।

[1] एवम् B C; एनम् E F.
[2] नासां तु A.
[3] तदद्भुतेन वातेन D.
[4] निवेशयेत् A B C E F.
[5] D omits this line.

पात्रादिस्थापनम्

आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे वासितैः पावनैर्जलैः ॥
पूरितं स्थापयेत् पात्रं मूलमन्त्रेण [1]मन्त्रितम् ।
वामपार्श्वे तथा सर्वं विन्यसेत् साधनान्तरम् ॥ ३० ॥
ततो [2]विस्तीर्य पुरतः शाटिकामतिनिर्मलाम् ।
[3]तस्यामाग्नेयदिग्भागे विन्यसेदर्घ्यपात्रकम् ॥ ३१ ॥
[4]पाद्यपात्रमथो न्यस्येत् कोणे दक्षिणपश्चिमे ।
पात्रमाचमनीयस्य विन्यसेत् पश्चिमोत्तरे ॥ ३२ ॥
स्नानीयपात्रं दिग्भागे विन्यसेच्छांकरे ततः ।

अर्घ्यादिषु प्रक्षेप्यद्रव्याणि

सिद्धार्थमक्षतं चैव कुशाग्रं तिलमेव च ॥ ३३ ॥
यवं गन्धं फलं [5]पुष्पमष्टाङ्गं चार्घ्यमुच्यते
दूर्वा च विष्णुपर्णी च श्यामाकं पद्ममेव च ॥ ३४ ॥
पाद्यद्रव्याणि चत्वारि सोदकानि प्रकल्पयेत् ।
लवङ्गजातीतक्कोलद्रव्याण्याचमनीयके ॥ ३५ ॥
सिद्धार्थकादि स्नानीये पूर्ववत् कल्पयेद् बुधः ।

1 मन्त्रवित् A B C E F.
2 विस्तीर्य देवस्य शाटिकां पुरतोऽमलाम् A B C E F.
3 तस्मिन्नाग्नेयदिग्भागे विन्यसेत् पाद्यपात्रकम् A B C E F.
4 अर्घ्यपात्रमथो A B C E F.
5 पुष्पमर्घ्यमष्टाङ्गमुच्यते A B C E F.

तत्र मन्त्रासनं प्रथमम्

[1]अर्घ्यं संकल्पयामीति स्पृशेज्जप्त्वार्घ्यमादितः ॥
पाद्यपात्रादिकेष्वेवं ब्रूयात् सुरमुने क्रमात् ।
गन्धतोयेन संपूर्य पात्राण्येतानि सर्वशः ॥ ३७ ॥
अर्घ्यात् किंचित् समुद्धृत्य जलं पात्रान्तरेण तु ।
देवस्य दक्षिणे पाणौ मूलमन्त्रेण विन्यसेत् ॥ ३८ ॥
पुष्पं दत्त्वाथ पाद्येन पादौ देवस्य सेचयेत् ।
वस्त्रेण मार्जयित्वाथ दद्यादाचमनीयकम् ॥ ३९ ॥
अर्घ्यादिदत्तशिष्टानि[2] क्षिपेत् पात्रान्तरे तदा ।
चन्दनं माल्यदानं च धूपं दीपं दिशेत् ततः ॥ ४० ॥
पुनराचमनीयं च मुखवासमतः परम् ।
ताम्बूलं च निवेद्याथ प्रणम्यात्मनिवेदनम् ॥ ४१ ॥

स्नानासनं द्वितीयम्

विधाय स्नानपीठं तु गन्धपुष्पादिनार्चयेत् ।
विज्ञाप्य [3]पादुके दत्त्वा देवे [4]स्नानासनं गते ॥ ४२ ॥
वस्त्रभूषणमाल्यानि व्यपनीय ततः परम् ।
स्नानार्थं शाटिकां दद्यात् पाद्यमाचमनीयकम् ॥ ४३ ॥
पादपीठप्रदानं च दन्तकाष्ठं दिशेत् ततः ।

[1] ओमर्घ्यं कल्पयामीति जपेत् स्पृष्ट्वार्घ्यमादितः A B C E F.
[2] भक्तिशिष्टानि D. [3] पादुकां E F. [4] स्नानासने D.

जिह्वानिर्लेखनं चैव [1]मुखशोधमथो दिशेत् ॥ ४४ ॥
[2]पुनराचमनीयं च तथादर्शोपदर्शनम् ।
पुनस्ताम्बूलदानं च तैलाभ्यङ्गमतः परम् ॥ ४५ ॥
उद्वर्तनविधानं च दानमामलकस्य च ।
तोयदानं ततः कुर्यात् कङ्कतप्लोतमेव च ॥ ४६ ॥
[3]ततो विदध्याद् देवस्य देहशोधनशाटिकाम् ।
हरिद्रालेपनं कुर्यात् प्रक्षालनमतः परम् ॥ ४७ ॥
वस्त्रोत्तरीयके दद्यादुपवीतं तथैव च ।
पाद्याचमनके कुर्याद् विचित्रं चन्दनं तथा ॥ ४८ ॥
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपमाचमनं तथा ।
नृत्तवादित्रगीतादिसर्वमङ्गलसंयुतम् ॥ ४९ ॥
अभिषेकं ततः कुर्यान्नीराजनविधिं ततः ।
प्लोतवस्त्रोत्तरीये च उपवीतमतः परम् ॥ ५० ॥
तत आचमनीयं च दत्त्वा देवाय देशिकः ।

तृतीयमलंकारासनम्

अलंकारासनं पश्चादभ्यर्च्य प्रोक्षणादिना ॥ ५१ ॥
विज्ञाप्य पादुके दत्त्वा देवे विष्टरमाश्रिते ।
अर्घ्यादीन्यथ पात्राणि पूर्ववत् कल्पयेत् ततः ॥ ५२ ॥
अर्घ्यं पाद्यं ततो दद्यात् तत आचमनीयकम् ।

[1] मुखशोधनमादिशेत् B C. [2] पुनराचमनं चैव A B C E F.
[3] A B C E F omit forty-nine lines from here.

गन्धवच्चन्दनाद्यैश्च द्रव्यैश्चार्घ्यादिकं चरेत् ॥ ५३ ॥
ततश्चित्राणि वासांसि प्रयच्छेद् भूषणानि च ।
यज्ञोपवीतदानं च तत आचमनीयकम् ॥ ५४ ॥
गन्धपुष्पप्रदानं चाप्यादर्शस्य प्रदर्शनम् ।
धूपदीपौ तथा दद्यात् पुनराचमनीयकम् ॥ ५५ ॥
ततः स्तोत्रं जपेच्छत्रचामराणां प्रदर्शनम् ।
दर्शनं वाहनानां च ततः शङ्खरवं तथा ॥ ५६ ॥
वीणाकाहलभेर्यादिनिनादश्रावणं तथा ।
नृत्तवादित्रगीताद्यैरर्चयेन्मन्त्रतस्ततः ॥ ५७ ॥
मूलमन्त्रेण दद्यात्तु पुष्पं देवाय देशिकः ।
पुष्पाञ्जलिं प्रतिदिशं प्रदक्षिणपुरःसरम् ॥ ५८ ॥
दत्त्वा पुनः प्रणम्याथ स्तोत्रैर्देवं स्तुवीत वै ।
स्वमात्मानं भगवते किंकरत्वाय वेदयेत् ॥ ५९ ॥
ततो ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं यथाशक्ति समाहितः ।
आचार्यं गन्धपुष्पाद्यैः समभ्यर्च्य मुने ततः ॥
सर्वभोगैस्तु संपूर्णान् मन्त्रांस्तस्मै निवेदयेत् ।
मुखवासं ततो दद्यात् ताम्बूलं चार्घ्यमेव च ॥ ६१ ॥

चतुर्थं भोज्यासनम्

भोज्यासनमथाभ्यर्च्य देवं विज्ञाप्य पादुके ।
दद्यात् तत्रोपविष्टेऽस्मिन् पाद्यमाचमनं ततः ॥ ६२ ॥

अर्हणं च ततः कृत्वा दध्याज्यक्षीरमाक्षिकान् ।
गन्धं च पात्रे निक्षिप्य शोषणादिकमाचरेत् ॥
संप्रोक्ष्यार्घ्यजलेनैव मधुपर्कमथो दिशेत् ।
ततो दद्यात् सुवर्णं च गां च रत्नानि पूजकः ॥ ६४ ॥

हविर्निवेदनम्

सुसंस्कृतान्नमाज्यं च दधिक्षीरमधूनि च ।
मूलानि मोदकान् स्निग्धान् व्यञ्जनानि फलानि च ॥
यानि कालोपपन्नानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
स्वादिष्ठानि प्रभूतानि हृद्यान्यन्यानि यानि च ॥
विशोध्य शोषणाद्यैस्तु संप्रोक्ष्यार्घ्यजलेन तु ।
विधाय रक्षामस्त्रेण हविरर्हणपूर्वकम् ॥ ६७ ॥
मुद्रां तु सुरभिं कृत्वा देवायैतन्निवेदयेत् ।
अनुवासं ततो दद्याद् दर्पणं च ततः परम् ॥ ६८ ॥
दद्यादाचमनीयं च हस्तमार्जनचन्दनम् ।
मुखवासं च ताम्बूलं प्रदायास्मै प्रणम्य च ॥ ६९ ॥

पुनर्मन्त्रासनं पञ्चमम्

अथ मन्त्रासनं न्यस्य कूर्चेन परिमृज्य च ।
गन्धपुष्पादिनाभ्यर्च्य दद्याद् विज्ञाप्य पादुके ॥
तथाधिरूढे देवेशे माल्यादिकमपोह्य तु ।
पाद्याचमनके [1]दत्त्वा ततो धूपं निवेदयेत् ॥ ७१ ॥

[1] कृत्वा D E F.

स्वादिष्ठानि फलान्यस्मै दद्यात् ताम्बूलमेव च ।
[1]गीतवादित्रनृत्ताद्यैर्देवमभ्यर्चयेत् ततः ॥ ७२ ॥
प्रदक्षिणं विधायास्मै प्रणमेद् दण्डवत् ततः ।

षष्ठं पर्यङ्कासनम्

अथ पर्यङ्कमभ्यर्च्य देवं विज्ञापयेत् ततः ॥ ७३ ॥
ततः [2]पादप्रदानेन देवे पर्यङ्कमास्थिते ।
पाद्यमाचमनीयं च पुनर्दत्त्वा समाहितः ॥ ७४ ॥
माल्यभूषणकादीनि व्यपनीय [3]महामते ।
शयनोचितमाल्यानि [4]भूषणान्यंशुकानि च ॥ ७५ ॥
सुखस्पर्शानि [5]चान्यानि दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।
दद्यादाचमनीयं च गन्धं पुष्पमथो दिशेत् ॥ ७६ ॥
मुखवासं च ताम्बूलं दत्त्वा स्तोत्रैः स्तुवीत तम्[6] ।
अष्टाङ्गेन प्रणामेन प्रणम्य शरणं व्रजेत् ॥ ७७ ॥
प्रदक्षिणसमेतेन देवं योगासनस्थितम् ।
मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले ॥ ७८ ॥
कूर्मवच्चतुरः पादाञ्छिरस्तत्रैव पञ्चमम् ।

दास्यप्रार्थना

अज्ञानादथवा ज्ञानादशुभं यत् कृतं मया ॥ ७९ ॥

[1] A B C E F omit two lines from here.
[2] पादुकदानेन A B C.
[3] महामुने D.
[4] भूषणानि च तानि च D.
[5] देवाय D E F.
[6] वै A B C E F.

क्षन्तुमर्हसि तत् सर्वं दास्येन च गृहाण माम् ।
एवमाराधनं कुर्यादुभयत्र मुखे [1]हरिम् ॥ ८० ॥
सुदर्शनं नृसिंहं च विष्णुरूपं सुदर्शनम् ।

एवमनुष्ठितस्याराधनस्य मोक्षसाधनत्वम्

समाराधयतस्त्वेवमेकाहमपि नारद ॥ ८१ ॥
मुक्तिः करे स्थिता तस्य सर्वे कामाश्च किं पुनः ।

आनुषङ्गिकफलसाधनत्वं कैमुतिकम्

अनेन लोकपालाश्च सर्वे देवगणास्तथा ॥ ८२ ॥
[2]सिद्धगन्धर्वयक्षाश्च नागाश्चाप्सरसां गणाः ।
सर्वे वश्या भवन्तीह किं पुनर्भुवि मानवाः ॥ ८३ ॥
भूतप्रेतपिशाचाश्च कूश्माण्डाश्च विनायकाः ।
[3]प्रेष्यास्तस्य भविष्यन्ति साधकस्य महात्मनः ॥

परिवाराद्यर्चनविधिः

तथास्य परिवाराणां देवानां शक्तियोषिताम् ।
मन्त्राणामस्त्रशस्त्राणां स्वैः स्वैर्नामभिरर्चनम् ।
नमोऽन्तैरुपचारैश्च कुर्यात् षोडशभिः क्रमात् ॥ ८५ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां भगवदाराधनविधिनिरूपणं नामाष्टाविंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १६९६

[1] उद्दिश्येति शेषः.
[2] B C omit this line.
[3] प्रेष्यास्तत्र D.

काम्याराधनविधिनिरूपणं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

भगवदाराधनस्यानुषङ्गिकफलसाधनत्वकथंताप्रश्नः

नारदः—

एतदाराधनैः कस्य कथं देवादयः सुराः ।
अन्ये चोक्ता वशं यान्ति तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ १ ॥

तत्प्रतिवचनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

क्षत्रियस्य विशेषेण जयार्थित्वान्महामुने ।
येनार्चनविशेषेण विश्वे वश्या भवन्ति हि ॥ २ ॥
शृणुष्व तं समासेन कथयामि यथातथम् ।

तत्तदाराधनविशेषाणां तत्तद्दिग्विजयसाधनत्वम्

यदीच्छेद्विजयं दिक्षु सर्वासु च महीपतिः ॥ ३ ॥
आराधनविशेषैस्तु तत्तद्विजयमाप्नुयात् ।

तत्र प्राचीदिग्विषये

नृपेभ्यो विजयाकाङ्क्षी प्राच्येभ्यश्चेन्महीपतिः ॥ ४ ॥

आराधयेद्विशिष्टैस्तु द्रव्यैर्देवं सुदर्शनम् ।
सितपुष्पैः सितैर्वस्त्रैरङ्गरागैः सितैरपि ॥ ५ ॥
शाल्योदनैश्च दध्याढ्यैरर्चयित्वा सुदर्शनम् ।
[1]मण्डपे मण्डिते शुद्धे पूर्वोक्ते देवसंनिधौ ॥ ६ ॥
प्रासादलक्षणे कुण्डे चतुष्कोणपरिस्तृते ।
तत्र वह्निमथादाय[2] काष्ठैः प्रज्वाल्य बैल्वकैः ॥ ७ ॥
आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिस्तत्र समाहितः ।
तस्मिन् फलानि बैल्वानि सर्पिःसिक्तानि नारद ॥ ८ ॥
नियुतं मूलमन्त्रेण जुहुयाज्ज्वलितेऽनले ।
होमैरेभिः समुद्रान्ता प्राची वश्या भवेन्मही ॥ ९ ॥
फलानां कोटिहोमेन बैल्वानां वशमेष्यति ।
प्लक्षद्वीपस्य देशस्तु प्राच्यः सहमहीपतिः ॥ १० ॥
कोटिद्वयेन चैतेषां शाल्मलो वशमेष्यति ।
देशः [3]प्राच्यः सभूपालः स्वदेश इव नारद ॥ ११ ॥
कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करद्वीपसंज्ञितः ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्कैः प्राच्याः क्रमेण वै[4] ॥ १२ ॥
कोटीनां फलहोमानां वशं यास्यन्ति [5]भूपतेः ।
द्वीपानामपि चैतेषां प्राची माघवती पुरी ॥ १३ ॥
दशकोट्या तु होमानां वशं यास्यति सा ध्रुवम् ।

1 मण्डले D.
2 धाय E F.
3 प्राप्यः A.
4 तु D.
5 भूमिपाः B C.

[1]पालनार्थं तु [2]लोकानामेकेनांशेन वासवः ॥ १४ ॥
तत्रैव वर्तते सोऽपि साहाय्यं [3]तस्य यास्यति ।
स्त्रीभिरन्नैश्च पानैश्च वाजिभिः परमैर्गजैः ॥ १५ ॥
यथा स्वस्मिन् पुरे राजा विहरत्यविशङ्कया ।
चिन्तितोपनतैरेव तैर्द्रव्यै रंस्यते नृपः ॥ १६ ॥
अस्य प्रभावतः सर्वे विष्टब्धाः सर्वसागराः ।
गन्तुं [4]योग्या भविष्यन्ति स्यन्दनेन यथा स्थली ॥
हारं च वासवस्तस्य चक्रवर्तित्वलक्षणम् ।
सर्वरत्नमयं दिव्यमुपनेष्यति च स्वयम् ॥ १८ ॥

दक्षिणदिग्विषये

दक्षिणाशाजयाशा चेदजनिष्ट महीपतेः ।
पूर्वोक्ते मण्डपे देवं दक्षिणाभिमुखं नयेत् ॥ १९ ॥
रक्तमाल्याम्बरधरं रक्तचन्दनरञ्जितम् ।
रक्ताम्बरधरं [5]देवमभ्यर्च्योक्तेन वर्त्मना ॥ २० ॥
गुडौदनं हविस्तस्मै निवेद्य तिलमिश्रितम् ।
अर्धचन्द्रोपमं कुण्डं कृत्वा प्रासादलक्षणम् ॥ २१ ॥
कुशैः पुष्पैश्च लाजैश्च परिष्कृतमविक्षतम् ।
दक्षिणाभिमुखस्तत्र समासीनोऽग्रतो विभोः ॥

[1] पावनार्थं A B C E F.
[2] होमानां D.
[3] तत्र D.
[4] शक्याः B C.
[5] देवं समभ्यर्च्योक्तवर्त्मना B C.

मन्त्रेण वह्निमादाय काष्ठैः प्रज्वाल्य खादिरैः ।
[1]पद्मानां चैव रक्तानां नियुतैर्होममाचरेत् ॥ २३ ॥
ततः सा दक्षिणा पृथ्वी सागरान्ता वशा भवेत् ।
सोपहाराश्च राजानस्तत्रत्या द्वारि वारिताः ॥ २४ ॥
प्रतीक्षमाणाः स्थास्यन्ति कालं तस्य महात्मनः ।
ततो दक्षिणदिग्भागे[2] षट्सु द्वीपेषु संमताः ॥ २५ ॥
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्भिर्वश्याः सभूभुजः ।
रक्तपद्माहुतीनां च कोटीनां तु यथाक्रमम् ॥ २६ ॥
एषा दक्षिणतो रम्या याम्या संयमिनी पुरी ।
सा रक्तपद्महोमानां दशकोट्या वशा भवेत् ॥ २७ ॥
यमोऽपि तस्य भावेन प्रसन्नः प्रीतमानसः ।
राज्ञो मनीषितं यत् तन्नान्यथा वर्तयिष्यति ॥ २८ ॥
अकालमरणं किंचित् तद्देशे न भविष्यति ।
ये पुर्यां संयमिन्यां च यमस्य वशवर्तिनः ॥ २९ ॥
[3]ते सर्वे तस्य वशगा भविष्यन्ति न संशयः ।
दिव्ये [4]रक्ताङ्गदे रम्ये सार्वभौमत्वलक्षणे ॥ ३० ॥
यमस्तु स्वयमादाय प्रीतस्तस्मै [5]प्रयच्छति ।

1 पद्मानामथ A B C.
2 दिग्भागाः षड्द्वीपेषु सुसंमताः D.
3 D omits three lines from here.
4 रत्नाङ्गदे E F.
5 प्रदास्यति B C E F.

पश्चिमदिग्विषये

पश्चिमाशां प्रति यदा जिगीषुर्नृपतिस्तदा ॥ ३१ ॥
[1]मण्डपेऽलंकृते देवं पश्चिमाभिमुखं नयेत् ।
चित्रमालाधरं [2]चित्रैरंशुकैः समलंकृतम् ॥ ३२ ॥
चित्राङ्गरागैश्चित्राभिर्भूषाभिरुपशोभितम् ।
[3]मध्वोदनं हविः कृत्वा देवायैतन्निवेदयेत् ॥ ३३ ॥
पद्मोपमानं प्रासादं कुण्डं कृत्वा स्वलंकृतम् ।
तत्राधायाग्निमासित्वा[4] देवस्य पुरतो वशी ॥ ३४ ॥
काष्ठैः शमीमयैरग्निं [5]प्रज्वाल्याथ समाहितः ।
[6]मध्वक्तैः करवीरैस्तु नियुतं जुहुयान्मनुम् ॥ ३५ ॥
ततः ससागरा पृथ्वी जम्बूद्वीपस्य पश्चिमा ।
वर्तिष्यते वशे तस्य राज्ञः सन्नृपतिस्तदा ॥ ३६ ॥
करवीराहुतीनां च कोट्या कोटिद्वयेन च ।
कोटित्रयचतुःपञ्चषट्कैस्ते[7] च यथाक्रमम् ॥ ३७ ॥
षड् द्वीपखण्डाः पाश्चात्त्या वशं यास्यन्ति भूपतेः ।
सुखाख्या वारुणी रम्या पुरी परमभास्वरा ॥ ३८ ॥
सदा संनिहितैर्भोज्यैर्लेह्यैः पेयैश्च पूरिता ।
दिव्यपादपसंयुक्तैर्नन्दनैरुपशोभिता ॥ ३९ ॥

[1] मण्डले D.
[2] चित्रैरंशुभिः D.
[3] मन्थोदनैः D.
[4] मासाद्य D.
[5] प्रज्वाल्यास्मिन् D.
[6] मल्लिकैः D.
[7] षट्कैस्तैश्च D.

सदोत्फुल्लाम्बुजाढ्याभिः सरसीभिः परिष्कृता।
आक्रीडपर्वतैर्युक्ता नानारत्नविभूषितैः॥ ४०॥
प्रासादैर्मण्डपैस्तुङ्गैर्मण्डिता सा हिरण्मयैः।
एवंविधा पुरी तस्य राज्ञो भोग्या भविष्यति॥ ४१॥
वरुणोऽपि स्वयं छत्रं मणिविद्रुमभूषितम्।
मुक्तादामभिराकीर्णममृतस्यन्दि वन्दितम्॥ ४२॥
चिह्नं तच्चक्रवर्तीनां[1] राज्ञे प्रीतः प्रदास्यति।

उत्तरदिग्विषये

उदीचीं दिशमुद्युक्तो जेतुं यदि महीपतिः॥ ४३॥
चक्राब्जविष्टरे देवमुत्तराभिमुखं नयेत्।
पीताम्बराणि बिभ्राणं [2]पीतपुष्पैरलंकृतम्॥ ४४॥
विद्रुमाभरणैर्युक्तं[3] कुङ्कुमक्षोदरञ्जितम्।
घृतौदनं हविः कृत्वा तेनाभ्यर्च्य सुदर्शनम्॥ ४५॥
कुर्यात् तस्याग्रतः कुण्डं [4]वृत्तप्रासादलक्षणम्।
उदङ्मुखोऽग्निमाधाय कुण्डे मण्डपसंश्रिते॥ ४६॥
काष्ठैरौदुम्बरैर्वह्निं प्रज्वाल्य ज्वलितेऽनले।
नन्द्यावर्तप्रसूनैस्तु नियुतं जुहुयात् [5]पुरः॥ ४७॥
तेनेदं भारतं वर्षं काञ्चनाचलसंयुतम्।

[1] इत्थमेव सर्वत्र पाठः.
[2] पीतपत्रैः D.
[3] जुष्टं D E.
[4] वृतं A; वृत्तं B C E F.
[5] पुरा D.
[6] D omits two lines from here.

सराजकं तस्य वशे भविष्यति न संशयः ॥ ४८ ॥
लक्षद्वयेन होमानां वर्षं किंपुरुषाह्वयम् ।
सभूपं भूपतेस्तस्य वशमेष्यत्यसंशयम् ॥ ४९ ॥
लक्षत्रयेण वश्यं स्याद्धरिवर्षं सराजकम् ।
होमलक्षचतुष्केण भद्राश्वं वशमेष्यति ॥ ५० ॥
पञ्चषट्सप्तभिर्होमलक्षाणां पृथिवीपतेः ।
इलावृतं केतुमालं रम्यकं च वशे भवेत् ॥ ५१ ॥
हिरण्मये [1]मेरुवर्षे अष्टाभिर्नवभिस्तथा[2] ।
वशे भविष्यतो होमलक्षाणां समहीश्वरे ॥ ५२ ॥
षण्णां प्लक्षमुखानां तु द्वीपानां [3]भोगभूमयः ।
उक्तसंख्यायुतैर्होमैर्वशमेष्यन्ति नारद ॥ ५३ ॥
सर्वेषां द्वीपवर्षाणामुत्तरत्र पुरी वरा ।
विभावरीति विख्याता सोमस्य परमाद्भुता ॥ ५४ ॥
दशकोट्या वशे तस्य [4]होमानां सा भविष्यति ।
ये तस्यां देवतावर्गाः सोमस्य वशवर्तिनः ॥ ५५ ॥
ते सर्वे भूपतेस्तस्य वर्तिष्यन्ते वशे मुने ।
तस्य प्रभावतः सोमः स्वयमादाय चामरे ॥ ५६ ॥
खज्योत्स्नासंचयप्रख्ये रत्ननालसमन्विते ।
विश्वाधिराज्यचिह्ने ते शुभ्रे शीतलदर्शने ॥ ५७ ॥

[1] कुरुवर्षे E F.
[2] नवभिः क्रमात् D.
[3] भाग A D E F.
[4] होमेनासौ A B C E F.

प्रीतः प्रदास्यति [1]श्रीमानस्मै विस्मितकर्मणे ।

विदिशां विषये

महादिशां जयात् सिद्धो विदिशां वशिनो जयः ॥५८॥
उपहारान् प्रदास्यन्ति तत्तद्दिक्पालकाः परे ।

ऊर्ध्वलोकस्य विषये

ऊर्ध्वलोकजयोद्योगो यद्यवर्तिष्ट भूपतेः ॥ ५९ ॥
देवं मण्डपरत्ने तु [2]प्राङ्मुखासनमर्हयेत् ।
गन्धवन्माल्यसंवीतं मुक्ताभूषणभूषितम् ॥ ६० ॥
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गं क्षौमैः कल्पितवाससम् ।
एवमभ्यर्च्य विधिना पायसं खण्डसंमितम् ॥ ६१ ॥
आज्याढ्यं हविरावेद्य सर्वपक्वफलान्वितम् ।
प्रासादकुण्डमष्टाश्रं सर्वमङ्गलसंयुतम् ॥ ६२ ॥
कारयित्वास्त्रमन्त्रेण[3] वह्निमादाय[4] मन्त्रवित् ।
कृष्णागुरुमयैः [5]काष्ठैर्ज्वलयेज्जातवेदसम् ॥ ६३ ॥
तत्राज्यहोमं [6]कुर्याद्वै शतकोटिसमन्वितम् ।
अन्तरिक्षं ततस्तेन होमेन वशमेष्यति ॥ ६४ ॥
तल्लोकवासिनः सर्वे सिद्धगन्धर्वकिंनराः ।
यक्षाः किंपुरुषाश्चैव चारणाः साङ्गनागणाः ॥ ६५ ॥

[1] श्रीमांस्तस्मै D.
[2] प्राङ्मुखासनसंश्रितम् A B C E F.
[3] अग्निमन्त्रेण E.
[4] आधाय E F.
[5] दिव्यैः D.
[6] कुर्वीत D.

वीणावेणुमृदङ्गैश्च वाद्यैस्तालैश्च सर्वशः ।
तस्यापदानचरितगर्भा[1] भोगवलीः पराः ॥ ६६ ॥
गायन्तः परिवार्यैनं हर्षयिष्यन्ति भूपतिम् ।
कोटिकोट्या तु होमानां स्वर्गो वश्यो भविष्यति ॥
तत्र देवैर्महेन्द्रोऽपि देव्या शच्या समन्वितः ।
आरुह्यैरावतं नागमप्सराणां गणैः सह ॥ ६८ ॥
तमभ्येत्य महात्मानमवरुह्य मुदान्वितः ।
मणिपीठं समारोप्य वाचयित्वा च मङ्गलम् ॥
नृत्तैर्गीतैश्च वाद्यैश्च दिव्यदुन्दुभिनिस्वनैः ।
शङ्खकाहलनादैश्च सह तीर्थाहृतैर्जलैः ।
वासवश्चक्रवर्तित्वे [2]राजानमभिषेक्ष्यति ॥ ७० ॥
मणिमुकुटमथास्मै वारणं दिव्यमेकं
हयमनिलसमानं पुष्पकाभं विमानम् ।
सरसिजपरिक्लृप्तां काञ्चनीं दिव्यमाला-
मपि च [3]हरुषजुष्टो दास्यति [4]स्वात्मसाम्यम् ॥
हयमेधशतेन [5]याजयित्वा
नृपतिं सर्वमहीपतिं विधाय ।
शतमप्सरसः प्रदाय तस्मै
त्रिदिवं यास्यति वृत्रहा सदेवः ॥ ७२ ॥

[1] चरितमहाभोगा D.
[2] राजत्वे चाभि B C D E F.
[3] सर्वत्रायमेव पाठः.
[4] स्वां शचीशः A E F.
[5] योजयित्वा B C F.

नागलोकस्य विषये

[1]नागलोकेषु जाता चेज्जिगीषा चक्रवर्तिनः ।
पद्मरागमयैर्दिव्यैर्भूषणैरुपशोभितम् ॥ ७३ ॥
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं देवं पद्मैः समर्चयेत् ।
पिष्टौदनं गुडाढ्यं च हविस्तस्मै निवेद्य च ॥ ७४ ॥
प्रासादलक्षणे कुण्डे षट्कोणे ज्वलितानले ।
अपूपानां तु कोटीनां कोट्या होमं समाचरेत् ॥ ७५ ॥
तेन तक्षकमुख्यानां नागानां परमा पुरी ।
वश्या भवेद्भोगवती स्वपुरीवास्य भूपतेः ॥ ७६ ॥
तस्य प्रभावमवलोक्य स नागराजो
रत्नानि भास्वरतराणि महान्ति भान्ति ।
द्वे कुण्डले मणिमये च सहाङ्गनाभि-
रादाय सत्यमुपयास्यति सार्वभौमम् ॥ ७७ ॥

सामान्यपरिभाषा

[2]उक्तानामप्यनुक्तानां शृणु नारद लक्षणम् ।
सामान्यं येन सिद्धिः स्यादीप्सितार्थस्य मन्त्रिणः ॥
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टनवात्मकाः ।

1 नाकलोकेषु जाता वै जिगीषा यदि भूपतेः D.

2 A B C F omit the portion from here up to end of the chapter.

विहारास्त्रिचतुःपञ्च समुखान्तायतोच्छ्रिताः ॥ ७९ ॥
दिग्विदिक्षु तथा मध्ये नवकाः परिकीर्तिताः ।
दिक्षु मध्ये तथा पञ्च शेषाः प्राङ्मुखपङ्क्तयः ॥ ८० ॥
एकद्व्यादियुगाश्चैव शान्तिपुष्ट्योः प्रकीर्तिताः ।
[1]एकत्र्याद्ययुजश्चैव क्षुद्रेषु नवकं विना ॥ ८१ ॥
पलाशौदुम्बराश्वत्थखदिराद्याश्च यज्ञियाः ।
दूर्वाद्याश्च तिलाद्याश्च प्रशस्ताः शुभकर्मणि ॥ ८२ ॥
[2]कारस्करादयः क्षुद्रे कटुबीजादयस्तथा ।
सहस्राद्या लक्षमध्याः कोट्यन्ता होमजातयः ॥ ८३ ॥
एको द्वौ बहवो वापि [3]यथद्व्यर्चा ऋत्विजः स्मृताः ।
[4]एकस्मिन् वह्निकुण्डे चेज्जुहुयुः प्रागुदङ्मुखाः ॥ ८४ ॥
वासुदेवालयोद्यानमन्दिरेषु शुभा क्रिया ।
अशुभा तु श्मशानादावथ कालविधिक्रमः ॥ ८५ ॥
[5]युक्षु कुर्याद् दिनर्क्षेषु शुभामन्यामथान्यथा ।
व्यस्तैरथ समस्तैर्वा यद्वा कामविकल्पितैः[6] ॥ ८६ ॥
[7]समिदाज्यादिभिर्लक्षकोटिहोमादयः स्मृताः ।
[8]एवमभ्यूह्य कुर्वीत मन्त्रेणेष्टस्य साधनम् ॥ ८७ ॥

[1] एकत्र्यादियुगं चैव E.
[2] करस्करादयः क्षुद्रे कशबीजादयस्तथा E.
[3] यथार्धा E; यथाल्पा D.
[4] एतस्मिन् D.
[5] दिक्षु E.
[6] विकर्मितैः D.
[7] सद्भिराज्यादिभिः D.
[8] एवमावाह्य E.

अनुक्तमिव यत् किंचित् तान् स्वगृह्योक्तमाचरेत् ।
अपूर्वो वा भवेद्धोमो नाघारादिसमन्वितः ॥ ८८ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां काम्याराधनविधि-
निरूपणं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १७८४

अस्त्राणां जन्मनामनिरूपणं नाम त्रिंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

ब्राह्माद्यस्त्राणां देवपरिवारत्वकथंताप्रश्नः

नारदः—

कथं ब्रह्मास्त्रमुख्यानां महतां शक्तिशालिनाम् ।
अस्त्राणामप्रमेयाणां देवस्य परिवारता ॥ १ ॥

तेषां जन्मनामप्रश्नः

कस्मादेतानि जातानि महास्त्राणि महेश्वर ।
अमीषां कानि नामानि तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥

तत्प्रतिवचनार्थमाख्यायिकारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

पुरा नारायणो देवः स्वयमेव व्यवस्थितः ।
प्राक् सृष्टेर्न रतिं लेभे लीलोपकरणादृते ॥ ३ ॥

लीलार्थं भगवतो बहुभवनम्

ततो लीलार्थमात्मानं बहुकल्पयदीश्वरः ।

पुरुषाधिष्ठितप्रधानसृष्टिः

अथ प्रधानमसृजत् पुरुषाधिष्ठितं स्वतः ॥ ४ ॥

प्रधानान्महतः सृष्टिः

ततो महान्तमव्यक्ताज्जनयामास नारद ।

महतोऽहंकारसृष्टिः

गुणत्रयात्मकं तस्मादहंकारमतः परम् ॥ ५ ॥

सात्त्विकाहंकारादेकादशेन्द्रियसृष्टिः

इन्द्रियाणि दशैतानि ज्ञानकर्मात्मकानि वै ।
मनश्च सात्त्विकात् तस्मादहंकारादजीजनत् ॥ ६ ॥

तामसाहंकारात् भूतसूक्ष्माणां भूतानां च सृष्टिः

[1]भूतानि भूतसूक्ष्माणि दशैतानि महामुने ।
असृजत् तामसात् तस्मादहंकाराज्जनार्दनः ॥ ७ ॥

सप्तावरणवेष्टिताण्डसृष्टिः

महदादिविशेषान्तैरेतैरण्डमजीजनत् ।
दशोत्तरैरावरणैः सप्तभिः परिवेष्टितम् ॥ ८ ॥

अण्डे चतुर्मुखसृष्टिः

तस्मिन्नण्डे स्वयं विष्णुः प्रजापतिमथाकरोत् ।
उच्चावचानां भूतानां कर्तारं निजशक्तिभिः ॥ ९ ॥

[1] जातानि A B C; D omits three lines from here.

भगवच्छक्तिभूतस्य कालस्य सृष्टौ सहकारित्वम्

हरिः स्वशक्तिरूपेण कालेन च समन्वितः ।
महदादिषु सृज्येषु सृष्टिं चक्रे जगन्मयः ॥ १० ॥

चतुर्मुखव्याजेन भगवत एव विचित्रजगत्स्रष्टृत्वम्

विष्णुर्ब्रह्मापदेशेन चिदचिन्मिश्रितं जगत् ।
विचित्रं जनयामास तत्तच्छक्तिसमन्वितः ॥ ११ ॥

वेदशब्देभ्य एव देवादीनां नामरूपव्याकरणम्

वेदानालोच्य भूतानां देवादीनां यमः प्रभुः ।
नामरूपे च विविधे यथापूर्वमकल्पयत् ॥ १२ ॥

आप्तकामस्यापि स्रष्टृत्वोपपत्तिः

[1]सर्वदावाप्तसकलकामोऽपि परमेश्वरः ।
जन्तुभिर्निजसृष्टैश्च लीलारसमथान्वभूत् ॥ १३ ॥

भगवत एव पालकत्वम्

अनालोच्यैव जगतां त्रातारमपरं हरिः ।
स्वयमेवांशरूपेण पालयत्यखिलं जगत् ॥ १४ ॥

दुष्टनिरसनं विना पालनस्याशक्यत्वम्

दैतेयानां दानवानामन्तरेण निबर्हणम् ।
न शक्यते पालयितुं सदेवासुरमानवम् ॥ १५ ॥

[1] सर्वदावाप्तकामोऽपि भगवान् परमेश्वरः D.

दुष्टनिबर्हणाय भगवत एव चक्रात्मनावस्थानम्

अतश्च भगवान् विष्णुश्चक्ररूपी व्यवस्थितः ।
हन्यन्ते तेन चक्रेण विश्वे दैतेयदानवाः ॥ १६ ॥

देवादीनां सुदर्शनधारणासामर्थ्यम्

देवादीनां सुराणां च विशेषाच्च महीक्षिताम् ।
न शक्यते धारयितुं सुदर्शनमनुत्तमम् ॥ १७ ॥

शस्त्रास्त्ररूपेण तस्य विभागः

अतस्तेषां विभक्तानि विविधानि बहूनि च ।
अस्त्राणि शस्त्रजातानि शत्रुनाशाय नारद ॥ १८ ॥

भगवदात्मकात् सुदर्शनादस्त्राणामुत्पत्तिः

अस्त्राणि तानि निर्जग्मुर्विष्णुरूपात् सुदर्शनात् ।
अमोघानि ततोऽस्त्राणि भीषणानि महान्ति च ॥
प्रजाः स्रष्टुं मनश्चक्रे चक्ररूपी जगत्पतिः ।
स्रष्टुमस्त्राणि सर्वाणि स्वस्माद्रूपान्महामुने ॥ २० ॥
तस्माद्देवो भीममापद्य चोग्रं
रूपं पिङ्गं पिङ्गलावृत्तनेत्रम् ।
दंष्ट्रानिर्यत्पावकप्लुष्टकाष्ठं
भीमं केशैः पिङ्गलैर्विद्युदाभैः ॥ २१ ॥

तत्र मुखजातान्यस्त्राणि

नारायणं पाशुपतं ब्राह्ममस्त्रं तथैव च ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम विष्णुचक्रं च जृम्भणम् ॥
कालपाशमथाग्नेयमस्त्रं हयशिरस्तथा ।
प्रस्वापनं [1]तापसं च कालास्त्रममितप्रभम् ॥ २३ ॥
दण्डचक्रं कालचक्रं [2]धर्मचक्रं तथैव च ।
शैवं शूलं रौद्रमस्त्रं त्रिशूलं घोरमेव च ॥ २४ ॥
अस्त्राण्येतानि मुख्यानि मुखतो जज्ञिरे विभोः ।

वक्षोजातान्यस्त्राणि

संमोहनं तथैषीकमैन्द्रं चक्रं महाद्युति ॥ २५ ॥
अशनी द्वे च शुष्कार्द्रासंज्ञिते सर्वभीषणे ।
[3]पैनाकमस्त्रं कङ्कालं कापालमतिदारुणम् ॥ २६ ॥
सौर्यं वारुणपाशं च संतापनमरिंदमम् ।
अस्त्रं वारुणमत्युग्रं धर्मपाशं तथैव च ॥ २७ ॥
एतान्यस्त्राणि देवस्य निर्जग्मुर्वक्षसस्तथा ।

ऊरुजातान्यस्त्राणि

शक्तिद्वयं च वायव्यमस्त्रं मौसलमेव च ॥ २८ ॥
[4]गान्धर्वं दर्पणं चास्त्रं शोषणं परदारणम्[5] ।
तेजःप्रभं च पैशाचमैन्द्रमस्त्रं सुदारुणम् ॥ २९ ॥
याम्यं विलापनं चास्त्रं वैद्याधरममित्रहम् ।

[1] तामसं B C D; स्वापनं E.
[2] धर्मचक्रमथापरम् D.
[3] वैनायकास्त्रं D.
[4] गन्धर्वतर्पणं B C.
[5] दारुणम्.

कङ्कणीं मोदकीं चैव शिखरं क्रौञ्चमेव च ॥ ३० ॥
एतानि जनयामास निजोर्वोरुरुविक्रमः ।

पादजातान्यस्त्राणि

असिरत्नं प्रशमनं कन्दर्पदयितं तथा ॥ ३१ ॥
मदनं सौमनं चास्त्रं सत्यं संवर्तनं तथा ।
मायाधरं च सोमास्त्रं त्वाष्ट्रं शीतेषुमेव च ॥ ३२ ॥
भगास्त्रमस्त्राण्येतानि पद्भ्यां जातानि नारद ।

अपराङ्गजातान्युपसंहारास्त्राणि

[1]संदामनं सत्यवन्तं [2]धरणं धृष्टमेव च ॥ ३३ ॥
भृशाश्वतनयं चैव सत्यकीर्तिं तथैव च ।
मोहनं [3]रभसास्त्रं च [4]सर्वनाहं पराङ्मुखम् ॥ ३४ ॥
जृम्भकं प्रतिहारं च तथा वरणमुत्तमम् ।
अवाङ्मुखं धनं धान्यं वृषाक्षं कामरूपकम् ॥ ३५ ॥
दृढनाहं कामरुचिं सुनाभं मकरं तथा ।
दशाक्षं वृत्तिमन्तं च दशवक्त्रं तथापरम् ॥ ३६ ॥
रुचिरं दशशीर्षं च योगंधरममित्रहम्[5] ।
[6]अनिद्रं मकरं चैव [7]भोक्तारं कङ्कणीं तथा ॥ ३७ ॥

[1] सदमानं A B; सदामनं D.
[2] धारणं B C E; वरणं D.
[3] भासमस्त्रं च D.
[4] सर्वनाभं D; सर्वनागं B C.
[5] अमित्रजम् D.
[6] अनित्यं D.
[7] भेत्तारं D.

शतोदरं सौमनसं पद्मनाभं तथैव च।
महानाभं प्रमथनं ज्यौतिषं [1]क्रथनं तथा॥ ३८॥
त्रैराशिं सार्चिमालिं च [2]विमलां धृतिकां तथा।
[3]सृष्टिं तथा [4]विषामास्त्रं [5]सुध्याताहं तथैव च॥ ३९॥
विधूतं कृशनं चैव लक्षाक्षं कर्शनं तथा।
उपसंहाररूपाणि सर्वाण्यस्त्राण्यमूनि वै।
जनयामास देवोऽसौ स्वापराङ्गात् परंतपः॥ ४०॥

अध्यायार्थनिगमनम्

एवमुक्तानि नामानि जन्मान्यपि च नारद।
अस्त्राणामपि माहात्म्यं यन्त्रस्यास्य समासतः॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायाम् अस्त्राणां जन्मनाम-निरूपणं नाम त्रिंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १८२५

[1] शमकं D.
[2] विमलावृतिकां D.
[3] D omits two lines from here.
[4] सुत्रामास्त्रं E.
[5] संध्याताहं B C.

योगाङ्गयमनियमासननिरूपणं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद् दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

हृद्यागस्वरूपप्रश्नः

नारदः—

प्रथमं बाह्ययागस्य हृदयाराधनं परम् ।
उक्तं त्वया तत्स्वरूपं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

तदुत्तरकथनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

साधु पृष्टं त्वया तस्य स्वरूपं शृणु नारद ।
येन प्रीणाति भगवान् सर्वलोकनमस्कृतः ॥ २ ॥

हृद्यागलक्षणम्

यैर्बाह्ययागः[1] क्रियते साधनैस्त्रिविधैरिह ।
संकल्पसिद्धैस्तैरेव देवं प्रति समर्चनम् ॥ ३ ॥
हृदयाराधनं प्रोक्तमेतत् सर्वार्थसाधनम् ।

[1] योगः A B C.

आत्मसमर्पणस्य हृद्यागतुल्यत्वम्

यद्वा भगवते तस्मै स्वकीयात्मसमर्पणम् ॥ ४ ॥
वियुक्तं प्रकृतेः शुद्धं दद्यादात्महविः स्वयम् ।
[1]विशिष्टदैवतायास्मै चक्ररूपाय [2]मन्त्रतः ॥ ५ ॥

प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपविषयकः प्रश्नः

नारदः—

वियुक्तं प्रकृते रूपमात्मनो वक्तुमर्हसि ।
केनोपायेन तत्प्राप्तिस्तन्मे[3] ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ ६ ॥

तदुत्तरकथनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

शृणु [4]तत् परमं सूक्ष्मं सर्वगं सर्वभृत्[5] तथा ।
ज्ञानरूपमनाद्यन्तमविकारि निरामयम् ॥ ७ ॥
अचक्षुःश्रोत्रमस्पर्शमपाणिचरणं ध्रुवम् ।
नामजात्यादिरहितमवर्णमगुणं[6] त्वपि ॥ ८ ॥
[7]विश्वश्रवो विश्वचक्षुर्विश्वपाणिपदं परम् ।
असक्तमचरं शान्तं [8]स्वयंज्योतिरनौपमम् ॥ ९ ॥
दूरस्थमन्तिकचरं ज्ञानगम्यं निरञ्जनम् ।

[1] विशिष्टं D.
[2] तन्त्रतः D.
[3] तत्स्यादिति विनिश्चितम् A B C E F.
[4] तं D.
[5] हृत्तथा A B C E F.
[6] अगुणच्छवि D.
[7] विश्वश्रवा B C.
[8] बलज्योति D.

भूतभर्तृ समज्योतिर्ज्योतिषां तमसः परम् ॥ १० ॥
अक्षरं सर्वभूतस्थं तद्विष्णोः परमं पदम् ।

योगकर्मणोर्विविक्तात्मस्वरूपप्राप्तिसाधनता

तत्प्राप्तिसाधनं योगः कर्म च श्रुतिचोदितम् ॥ ११ ॥

तद्विषयकः प्रश्नः

नारदः—

कीदृशं कर्म विज्ञेयं योगः कीदृश उच्यते ।
याभ्यां संप्राप्यते चात्मा [1]केवलं प्रकृतेः परः ॥ १२ ॥

तदुत्तरकथनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

शृणुष्व [2]प्रथमं कर्म द्विविधं तदिहोच्यते ।

कर्मणां द्वैविध्यम्

एकं प्रवर्तकं प्रोक्तं निवर्तकमथापरम् ॥ १३ ॥

प्रवर्तकनिवर्तककर्मणोः क्रमादभ्युदयनिश्रेयससाधनत्वम्

प्रवर्तकं च स्वर्गादिफलसाधनमुच्यते ।
निवर्तकाख्यं देवर्षे विज्ञेयं मोक्षसाधनम् ॥ १४ ॥

जीवपरसंयोगस्याष्टाङ्गयोगशब्दार्थता

संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ।
अष्टाङ्ग एष कथितो येनात्मा दृश्यतां गतः ॥ १५ ॥

[1] केवलः E F. [2] परमं D.

योगाङ्गपरिगणनम्

अष्टाङ्गान्यस्य वक्ष्यामि पृथक् तानि निशामय ।
यमश्च नियमश्चैवमासनं तदनन्तरम् ॥ १६ ॥
प्राणायामस्ततः प्रोक्तः प्रत्याहारश्च धारणा ।
ध्यानं तथा समाधिश्चाप्यङ्गान्येतानि नारद ॥ १७ ॥

यमस्वरूपनिरूपणम्

सत्यं दया धृतिः शौचं ब्रह्मचर्यं क्षमार्जवम् ।
मिताहारस्तथास्तेयमहिंसेति यमा दश ॥ १८ ॥

सत्यादीनां स्वरूपनिरूपणम्

हितरूपं वचः सत्यं यथादृष्टार्थगोचरम् ।
दया दुःखासहिष्णुत्वं सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ १९ ॥
आपद्यपि स्वकार्येषु कर्तव्यत्वस्थितिर्धृतिः ।
शौचं सर्वेन्द्रियाणां च वैधकर्मसु योग्यता ॥ २० ॥
ब्रह्मचर्यं स्वयोषित्सु भोग्यताबुद्धिवर्जनम् ।
अविकारमनस्त्वं तु क्षमा विकृतिहेतुषु ॥ २१ ॥
वाङ्मनःकायवृत्तीनामेकरूपत्वमार्जवम् ।
मिताहारस्त्वाश्रमिणां श्रुतिचोदितभोजनम् ॥ २२ ॥
अस्तेयमस्पृहान्येषां वित्ते वाक्कायमानसैः ।
अहिंसा वाङ्मनःकायैः परपीडानिवर्तनम् ॥ २३ ॥

नियमस्वरूपनिरूपणम्

सिद्धान्तश्रवणं दानं मतिरीश्वरपूजनम् ।
संतोषस्तप आस्तिक्यं ह्रीर्जपश्च तथा व्रतम् ॥ २४ ॥
एते तु नियमाः प्रोक्ता दश योगस्य साधकाः ।

सिद्धान्तश्रवणादीनां स्वरूपनिरूपणम्

सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं वेदान्तश्रवणं बुधैः ॥ २५ ॥
दानं न्यायार्जितार्थस्य सत्पात्रे प्रतिपादनम् ।
विहिते कर्मणि श्रद्धा मतिरित्यभिधीयते ॥ २६ ॥
यथाशक्त्यर्चनं भक्त्या विष्णोरीश्वरपूजनम् ।
संतोषोऽलमनेनेति प्रीतिर्याहृच्छिकेन वै[1] ॥ २७ ॥
कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यैश्च तपो देहविशोषणम् ।
आस्तिक्यमस्ति वेदैकगम्यं वस्त्वति निश्चयः ॥ २८ ॥
निषिद्धकर्मकरणे व्रीडा ह्रीः प्रोच्यते बुधैः ।
गुरूपदिष्टस्वाध्यायमन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥ २९ ॥
सदाचार्योपदिष्टेषूपायत्वप्रग्रहो व्रतम् ।

अथासनानां स्वास्थ्यहेतुत्वम्

आसनानि प्रवक्ष्यामि मुख्यानि विविधानि च ॥ ३० ॥
आस्थायैषामन्यतमं योगिनो यान्ति निर्वृतिम् ।

[1] मे D.

मुख्यासनपरिगणनम्

चक्रं पद्मासनं कूर्मं मायूरं कौक्कुटं तथा ॥ ३१ ॥
वीरासनं स्वस्तिकं च भद्रं सिंहासनं तथा ।
मुक्तासनं गोमुखं च मुख्यान्येतानि नारद ॥ ३२ ॥

चक्रासनम्

सव्योरुं दक्षिणे गुल्फे दक्षिणं दक्षिणेतरे ।
निदध्यादृजुकायस्तु चक्रासनमिदं परम् ॥ ३३ ॥

पद्मासनम्

ऊर्वोरुपरि संस्थाप्य उभे पादतले सुखम् ।
पद्मासनमिदं प्रोक्तं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥ ३४ ॥

कूर्मासनम्

गुदं [1]निपीड्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः ।
एतत् कूर्मासनं प्रोक्तं योगसिद्धिकरं परम् ॥ ३५ ॥

मयूरासनम्

निवेश्य कूर्परौ [2]सम्यङ् नाभिमण्डलपार्श्वयोः ।
अवष्टभ्य भुवं पाणितलाभ्यां व्योम्नि दण्डवत् ॥ ३६ ॥
समोन्नतशिरःपादो मायूरासनमिष्यते[3] ।
एतत् सर्वविषघ्नं च सर्वव्याधिनिवारणम्[4] ॥ ३७ ॥

[1] निरुध्य D.
[2] सम्यग्लग्नतुन्दिलपार्श्वयोः E.
[3] उच्यते E F.
[4] निबर्हणम् B C.

कुक्कुटासनम्

पद्मासनमधिष्ठाय जान्वन्तरविनिःसृतौ ।
करौ भूमौ निवेश्यैतद्व्योमस्थं[1] कुक्कुटासनम् ॥ ३८॥

वीरासनम्

एकत्रोरौ तु संस्थाप्य पादमेकमथेतरम् ।
ऊरुं पादे निवेश्यैतद्वीरासनमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

स्वस्तिकासनम्

उभे पादतले कृत्वा जानूर्वोरन्तरे दृढम् ।
ऋजुकायः [2]समासीत स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥ ४० ॥

भद्रासनम्

सीवन्याः पार्श्वयोर्गुल्फौ निवेश्याग्रपदे दृढम् ।
बद्ध्वा कराभ्यां तत् प्रोक्तं भद्रासनमघापहम् ॥ ४१ ॥

सिंहासनम्

सीवन्याः पार्श्वयोर्गुल्फौ व्युत्क्रमेण निवेश्य च ।
करौ जान्वोर्निधायोभौ प्रसार्य निखिलाङ्गुलीः ॥ ४२ ॥
नासाग्रन्यस्तनयनो व्यात्तवक्त्र ऋजुः सुधीः ।
एतत् सिंहासनं प्रोक्तं सर्वदेवाभिपूजितम् ॥ ४३ ॥

[1] स्थः A B C E F. [2] समासीनः A B C E F.

मुक्तासनम्

मेढ्रादुपरि विन्यस्य सव्यगुल्फमिहेतरम् ।
गुल्फं विन्यस्य पाणी [1]चाप्यङ्कमध्ये निवेश्य च ॥४४॥
मुक्तासनमिदं प्रोक्तं स्थिता यत्र मुमुक्षवः ।

गोमुखासनम्

उभयोर्गुल्फयोः कृत्वा पृष्ठपार्श्वावुभावपि ॥ ४५ ॥
व्युत्क्रमेणाथ पाणिभ्यां विन्यस्ताभ्यां [2]विगृह्य च ।
पृष्ठगाभ्यां पदाङ्गुष्ठावेतद् गोमुखमुच्यते ॥ ४६ ॥

प्राणायामसिद्धये नाडीशुद्ध्यावश्यकता

प्राणायामप्रसिद्ध्यर्थं नाडीशुद्धिमनन्तरम् ।
देहस्थवायुभिः कुर्यात् साग्निभिश्च तपोधन ॥ ४७ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां योगाङ्गयमनियमासननिरूपणं नामैकत्रिंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १८७२

[1] च हस्तमध्ये D; चाप्यङ्गं मध्ये E.

[2] प्रगृह्य D.

नाडीशुद्धिवायुजययोगाङ्गप्राणायामादिनिरूपणं नाम

द्वात्रिंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद् दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

नाडीसंख्यास्थानादिप्रश्नः

नारदः—

नाड्यः कति तिष्ठन्ति कीदृश्यः किंप्रमाणकाः ।
क्व वर्तन्ते शरीरेऽस्मिन् कथमासां विशोधनम् ॥

वायुसंख्यादिप्रश्नः

वायवः कति तिष्ठन्ति किंनामानश्च कीदृशाः ।
कानि कर्माण्यमीषां [1]तु तत् [2]सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

तदुत्तरकथनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

तदेतत् परमं गुह्यं श्रृणुष्वानन्यमानसः ।

[1] च D; त्वं E F. [2] सत्यं D.

शरीरस्य षण्णवत्यङ्गुलपरिमाणत्वम्

शरीरं सर्वजन्तूनामङ्गुलीभिरनामयम् ॥ ३ ॥
स्वाभिः स्वाभिः सुरमुने षण्णवत्यङ्गुलात्मकम् ।

शरीरमध्यभागनिर्णयः

शरीरमध्यः क इति शुश्रूषा चेन्महामुने ॥ ४ ॥
[1]श्रूयतां पायुदेशात्तु द्व्यङ्गुलात् परतः परम् ।
मेढ्रदेशादधस्तात्तु द्व्यङ्गुलान्मध्य उच्यते ॥ ५ ॥

शरीरस्थवह्निमण्डलस्वरूपम्

चतुष्कोणं त्रिकोणं तद् वृत्तमाग्नेयमण्डलम् ।
चतुष्पदां नृणां चैव विहंगानां यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

नाडीमूलस्थानम्

मेढ्रान्नवाङ्गुलादूर्ध्वं नाडीनां [2]कन्द उच्यते ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम् ॥ ७ ॥
अण्डाकारं परिवृतं मेदोमांसास्थिशोणितैः ।

नाभिचक्रस्थानम्

तत्रैव नाभिचक्रं तु द्वादशारं प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
शरीरं ध्रियते येन तस्मिन् वसति कुण्डली ।

नाभिचक्रस्यारेषु सुदर्शनमन्त्रवर्णन्यासः

सौदर्शनस्य मन्त्रस्य यानि वर्णानि सन्ति वै ॥ ९ ॥

[1] स्नायुदेशात् परस्तात्तु D.   [2] कन्दम् A B C E F.

विभज्य तानि सर्वाणि व्यञ्जनानि स्वरांस्तथा ।
चक्रेऽस्मिन् विन्यसेत् तानि प्राच्याद्यारेषु च क्रमात् ॥

शिष्टाक्षराणां चक्रमध्ये न्यासः

शेषाणि विन्यसेन्मध्ये [1]चक्रस्यास्य समाहितः ।

नाभिचक्रं परितः कुण्डल्यवस्थितिः

वर्तते परितश्चक्रमष्टवक्त्राथ कुण्डली ॥ ११ ॥
अष्टप्रकृतिरूपेण भोगेनावेष्ट्य वैष्णवी ।
ब्रह्मरन्ध्रं सुषुम्नायाः [2]पिदधाति मुखेन वै ॥ १२ ॥

चक्रमध्ये अलम्बुसासुषुम्नयोः स्थितिः

अलम्बुसा सुषुम्ना च मध्ये चक्रस्य तिष्ठतः ।

अन्यासां द्वादशनाडीनां स्थानभेदाः

अरे प्राच्ये सुषुम्नायाः कुहूर्नाडी वसत्यसौ ॥ १३ ॥
अनन्तरारयुग्मे च [3]वारुणा च यशस्विनी ।
दक्षिणारे सुषुम्नायाः पिङ्गला वर्तते क्रमात् ॥ १४ ॥
तदनन्तरयोः पूषा वर्तते च पयस्विनी ।
सुषुम्नापश्चिमे चारे स्थिता नाडी सरस्वती ॥ १५ ॥
शङ्खिनी चैव [4]गान्धारी तदनन्तरयोः स्थिते ।

[1] चक्रनाभ्यां D.
[2] संदधाति D.
[3] वारणा D.
[4] गान्धारा D.

उत्तरे च सुषुम्नाया इडाख्या निवसत्यरे ॥ १६ ॥
अनन्तरं हस्तिजिह्वा ततो विश्वोदरा स्थिता ।
प्रदक्षिणक्रमेणैव चक्रस्यारेषु नाडयः ॥ १७ ॥
वर्तन्ते द्वादशस्वेता द्वादश ब्रह्मणः सुताः ।

मुख्यानां चतुर्दशनाडीनां नामानि

इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च सरस्वती ॥ १८ ॥
कुहूः पयस्विनी चैव [1]वारुणा च यशस्विनी ।
विश्वोदरा हस्तिजिह्वा [2]गान्धारी शङ्खिनी तथा ॥१९॥
अलम्बुसा च पूषा च [3]मुख्यास्त्वेताश्चतुर्दश ।

देहवर्तिनाडीसंख्या

द्विसप्ततिसहस्राणि[4] नाडीनां देहवर्तिनाम् ॥ २० ॥

मुख्यास्तिस्रो नाडयः

तासु तिस्रो मुख्यतमाः सुषुम्नेडा च पिङ्गला ।

तास्वपि सुषुम्ना मुख्यतमा

तासां सुषुम्ना मुख्या स्यादामूर्धान्तं व्यवस्थिता ॥२१॥

जीवस्य नाडीचक्रे भ्रमणम्

प्राणारूढो भवेज्जीवश्चक्रेऽस्मिन् भ्रमते सदा ।
ऊर्णनाभिर्यथा तन्तुपञ्जरान्तर्व्यवस्थितः ॥ २२ ॥

[1] वारणा D.
[2] गान्धारा D.
[3] उक्ताश्चैताः A B C E F.
[4] सहस्राणाम् D E F.

सुषुम्नाया मध्यमरन्ध्रस्य कुण्डल्या पिधानम्

पञ्चरन्ध्र्याः सुषुम्नायाश्चत्वारो रक्तपूरिताः ।
कुण्डल्या पिहितं शश्वद् ब्रह्मरन्ध्रं तु मध्यमम् ॥ २३ ॥

नाडीनां परिमाणनिरूपणम्

प्राच्यः पार्श्वः सुषुम्नाया ललाटान्तं समुच्छ्रितः ।
प्रतीच्यः कन्धरान्तस्तु द्वौ पार्श्वौ सव्यदक्षिणौ ॥ २४ ॥
आ पार्श्वशिरसः प्राप्तौ गुह्यमेतदुदाहृतम् ।
अलम्बुसाख्या नाडी स्यादापादान्तं व्यवस्थिता ॥२५॥
आमेढ्रान्तं कुहूः प्राप्ता [1]वारुणा विश्वदेहगा ।
आदक्षिणपदाङ्गुष्ठं संप्राप्ताथ यशस्विनी ॥ २६ ॥
प्राप्ता दक्षिणनासान्तं पिङ्गलाख्या तु नाडिका ।
पूषा पयस्विनी चैव दक्षिणाक्षिश्रुती गते ॥ २७ ॥
जिह्वामूलमभिप्राप्ता नाडी नाम्ना सरस्वती ।
शङ्खिनी वामकर्णं च [2]गान्धारी वामलोचनम् ॥ २८ ॥
वामघ्राणं गता नाडी इडा नाम्नेति विश्रुता ।
प्राप्ता वामपदाङ्गुष्ठं हस्तिजिह्वा तु नाडिका ॥ २९ ॥
विश्वोदरोदरं प्राप्ता प्रोक्ता नाडीगतिर्मया ।

इडापिङ्गलयोश्चन्द्रसूर्यावस्थितिः

इडायां वर्तते चन्द्रः पिङ्गलायां प्रभाकरः ॥ ३० ॥

[1] वारणा D. [2] गान्धारा A D E F.

द्वावेव कुरुतः कालं भुङ्क्ते तं ब्रह्मनाडिका ।

शारीरवायुवृत्तान्तकथनम्

श्रूयतां वायुवृत्तान्तः शरीरान्तरवस्थितः ॥ ३१ ॥

शरीरे दश वायवः

प्राणापानसमानाश्चाप्युदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ ३२ ॥

प्राणादिवायूनां स्थाननिरूपणम्

सदा निवसति प्राणो नाभिचक्रे समीरणः ।
[1]आस्यनासिकयोर्मध्ये हृदि प्राणः प्रकाशते ॥ ३३ ॥
अपानो वसति प्रायो गुदमेढ्रोरुजानुषु ।
उदरे [2]वृषणे कट्यां जङ्घानाभ्योः प्रदीपवत् ॥ ३४ ॥
गुदाग्न्यगारयोस्तिष्ठन् मध्येऽपानः प्रकाशते ।
व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कृकाट्यां गुल्फयोरपि ॥३५॥
घ्राणे गले च स्फिग्देशे [3]वसत्यत्र न संशयः ।
उदानः सर्वसंधिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ॥ ३६ ॥
समानः सर्वगात्रेषु सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ।

प्राणादीनां वृत्तिनिरूपणम्

निश्वासोच्छ्वासकादीनि प्राणकर्म इतीष्यते ॥ ३७ ॥

1 आस्यनाडिकयोः E.
2 वङ्क्षणे B C.
3 तिष्ठत्यत्र D.

हानोपादानकर्मैव व्यानकर्मेति चेष्यते ।
उदानकर्म तत् प्रोक्तं देहस्योन्नयनादिकम् ॥ ३८ ॥
पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तितम् ।
उद्गारादिगुणो यस्तु नागकर्मेति चेरितम् ॥ ३९ ॥
निमीलनादि कूर्मस्य क्षुतं कृकरकस्य च ।
देवदत्तस्य देवर्षे तन्द्रीकर्मेति चेरितम् ॥ ४० ॥
धनंजयस्य शोफादि सर्वकर्म प्रकीर्तितम् ।
एवं वायुगतिः सर्वा कर्म तेषां च कीर्तितम् ॥ ४१ ॥

नाडीशोधनविधिः

ततश्च सर्वनाडीनां कुर्याच्छोधनमात्मवान् ।

तच्छोधनप्रकारः

इडया वायुमापूर्य बाह्यं षोडशमात्रकैः ॥ ४२ ॥
[1]धारयन्नुदरे वायुं मात्रा द्वात्रिंशतं ततः ।
स्मरेत् स्वमण्डले वह्निं तत्र रेफं सबिन्दुकम् ॥ ४३ ॥
नासाग्रे शशिनो बिम्बं स्मरेत् पीयूषवर्षिणम् ।
स्मृत्वा चन्द्रे वकारं च सबिन्दुं रेचयेत् ततः ॥ ४४ ॥
पुनः पिङ्गलयापूर्य यथोक्तेनैव वर्त्मना ।
[2]धृत्वा च मातरिश्वानमिडया रेचयेत् पुनः ॥ ४५ ॥
एवं त्रिसंध्यां त्रिः कृत्वा कुर्यान्नित्यं समाहितः ।

1 धारयेदुदरे D. 2 स्मृत्वा A B.

उक्तक्रमेण शोधयतो मासत्रयेण नाडीशुद्धिसिद्धिः

एवं नियमयुक्तस्य [1]कुर्वतः सर्वनाडयः ॥ ४६ ॥
मासत्रयेण [2]शुद्धाः स्युरिति योगविदो विदुः ।

ततो वायुजयः

ततश्च मरुतां कुर्युर्विजयं देहवर्तिनाम् ॥ ४७ ॥

वायुजयान्मनसः स्थैर्यम्

ततश्च वायवो देहे यत्र यत्र वसन्ति वै ।
तत्र तत्र मनःस्थैर्यं वह्निना सह नारद ॥ ४८ ॥

प्राणायामविधिः

प्राणायामं ततः कुर्यात् सर्वपापप्रणाशनम् ।

शिखादिस्थानेषु मनोः षडक्षरन्यासः

[3]शिखास्थाने नाभिचक्रे हृदयाम्बुरुहे ततः ॥ ४९ ॥
[4]कण्ठकूपे भ्रुवोर्मध्ये जिह्वामूले तथैव च ।
मनोः षडक्षराण्येषु क्रमेणैव विचिन्तयेत् ॥ ५० ॥

प्राणायामप्रकारः

वायुं षोडशमात्राभिरिडयापूर्य चिन्तयेत् ।
हृन्मध्ये परमात्मानं चक्ररूपिणमव्ययम् ॥ ५१ ॥

[1] सर्वतः D. [2] सिद्धाः D.
[3] शिखि D. [4] कर्णकूपे B C.

यावच्छक्ति जपेन्मन्त्रमिमं सौदर्शनं स्मरन् ।
पुनः षोडशमात्राभी रेचयेत् पिङ्गलाह्वया[1] ॥ ५२ ॥
अनया पुनरारोप्य धृत्वा चेतरया त्यजेत् ।
पूरणे कुम्भके चैव रेचने प्रणवं जपेत् ॥ ५३ ॥
दश [2]पञ्चाशतं चैव चतुर्दश शतं क्रमात् ।
गायत्रीं यदि वा जप्त्वा कुर्यादुक्तेन वर्त्मना ॥ ५४ ॥
एवं प्रतिदिनं कुर्यात् प्राणायामांस्तु षोडश ।
एते पुनन्ति मासेन महापातकिनं नरम् ॥ ५५ ॥

प्रत्याहारनिरूपणम्

प्रत्याहारं ततः कुर्यादङ्गैः पञ्चभिरन्वितम् ।
स्वभावेनेन्द्रियार्थेषु प्रवृत्तं मानसं बुधैः ॥ ५६ ॥
तद्दोषदर्शनात् तेभ्यः समाहृत्य बलेन तु ।
निवेशनं भगवति प्रत्याहार इति स्मृतः ॥ ५७ ॥

धारणानिरूपणम्

विषयेषु च वैराग्यादभ्यासाद् गुणदर्शनात् ।
परमात्मनि संरोधो मनसो धारणा स्मृता ॥ ५८ ॥

ध्याननिरूपणम्

तदेवं धृतचित्तस्तु चक्ररूपं जनार्दनम् ।
ध्यायीत नियतस्तस्मिन् युञ्जानः प्रथमं मनः ॥ ५९ ॥

1 रव्यया D. 2 पञ्चशतं B C.

वर्णाश्रमधर्माणां ध्यानेतिकर्तव्यतात्वम्

रमणीये शुचौ देशे विविक्ते सजले वने ।
वर्णाश्रमोचिते धर्मे वर्तमानः प्रसन्नधीः ॥ ६० ॥
शान्तः सर्वगुणोपेतः सममासनमास्थितः ।
ऋजुकायः स्वनासाग्रन्यस्तदृग् भक्तिमान् हरौ ॥६१॥
प्राणायामोत्थितेनैव वायुना साग्निना सुखम् ।
कुण्डल्यास्तु विनिर्भिद्य सुषुम्नामध्यवर्तिना ॥ ६२ ॥
विकास्य हृदयाम्भोजे तदाकाशे [1]शिखास्पदे ।
स्फुरद्वह्निशिखामध्ये चिन्तयेदद्भुताकृतिम् ॥ ६३ ॥

ध्यानालम्बनभूतध्येयस्वरूपनिरूपणम्

पिङ्गाक्षं पिङ्गकेशाढ्यं ज्वलज्ज्वलनतेजसम् ।
दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीभीमदर्शनम् ॥ ६४ ॥
[2]विद्युत्पुञ्जप्रतीकाशैरूर्ध्वकेशैर्विराजितम्[3] ।
विचित्रानन्दमाणिक्यमुक्ताढ्यमुकुटोज्ज्वलम्[4] ॥ ६५ ॥
[5]पूर्णचन्द्रप्रतीकाशमणिताटङ्कमण्डितम् ।
[6]भुजाभिरष्टभिर्युक्तं [7]रक्ताम्बरधरं विभुम् ॥ ६६ ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गमुसलैः परमायुधैः ।

[1] अखिलास्पदे A B C E F.
[2] विद्युत्पिङ्ग A E F.
[3] प्रतीकाशकेशपाशविराजितम् D.
[4] सुमुक्तामुकुटोज्ज्वलम् A B.
[5] C. Gap from here up to the end of verse 39 in the next chapter.
[6] भुजैरष्टभिरायुक्तं D.
[7] रक्ताम्बर E F.

पाशाङ्कुशाम्बुजैरन्यैरुपेतं परदारुणैः ॥ ६७ ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यचन्दनचर्चितम् ।
हारकेयूरकटककाञ्चीमञ्जीरमण्डितम्[1] ॥ ६८ ॥
अन्यैश्च विविधैश्चित्रैर्भूषणैरुपशोभितम् ।
पद्मासनस्थं भक्तानां विश्वेषामभयप्रदम् ॥ ६९ ॥
एवं ध्यायन् विमुच्येत [2]मुक्तः सकलकिल्बिषैः ।

समाधिनिरूपणम्

[3]तदेवं स्मृतिसंतानजनितोत्कर्षणं[4] क्रमात् ॥ ७० ॥
[5]अर्थमात्रावभासं तु समाधिं योगिनो विदुः ।

समाधिनिष्ठस्य महिमानुवर्णनम्

ततः समाधिमास्थाय तन्मयत्वमुपागतः ॥ ७१ ॥
तस्य प्रभावमखिलमश्नुते शक्तिशालिनः ।
अणिमादिगुणाः सर्वे भवन्त्यस्य महात्मनः ॥ ७२ ॥
निःसहायः सपत्नानामनीकानि बहून्यपि ।
हिनस्त्येष यथा चक्रं चक्रं दैतेयरक्षसाम् ॥ ७३ ॥
मनीषितानि सर्वाणि स्वयमस्योपयान्ति वै ।
सिद्धा विद्याधरा यक्षाः कैंकर्यं तस्य कुर्वते ॥ ७४ ॥
[6]देवाश्च ऋषयः सर्वे गन्धर्वाप्सरसां गणाः[7] ।

[1] काञ्चीगुणसमन्वितम् A B E.
[2] युक्तः
[3] तदेव D.
[4] ज्वलितोत्कर्षणं D.
[5] अत्र मन्त्रावभासं तु A B.
[6] देवा महर्षयः E.
[7] सर्वे चाप्सरसां गणाः A B.

तदाज्ञाकारिणः सर्वे पिशाचोरगराक्षसाः ॥ ७५ ॥

निखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गैकहेतु-
र्भवति सकलवेत्ता सर्वदृक् सर्वशक्तिः ।
अभिमतबहुरूपो दैत्यरक्षांसि निघ्नन्
परिहृतपरिवारो वर्तते पूर्णकामः ॥ ७६ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां नाडीशुद्धिवायुजय-
योगाङ्गप्राणायामादिनिरूपणं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः १९४८

मणिशेखरोपाख्यानवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद् दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

उक्तार्थानुवादः

नारदः—

भगवन् कथितं सर्वं स्वरूपं च गुणास्तथा ।
परिवारास्तथा मन्त्राः शस्त्रैरस्त्रैश्च दैवतैः ॥ १ ॥
शक्तिभिर्मण्डलैश्चित्रैः पद्मैर्बहुविधैरपि ।
एतैर्विशिष्टमाख्यातं यन्त्ररूपमनुत्तमम् ॥ २ ॥
सर्वेषामेव जन्तूनां वर्णानां परमेश्वर ।
क्षत्रियस्य विशेषेण रक्षार्थं यन्त्रमीरितम् ॥ ३ ॥

सुदर्शनप्रभावविषयकस्त्रिधा प्रश्नः

एतस्य यन्त्रराजस्य महिमा कथितः पुरा ।
प्रभावश्चक्ररूपस्य देवस्य किमयं स्मृतः ॥ ४ ॥
सुदर्शननृसिंहस्य किमु किं परिवारजः ।
तमिमं संशयं छिन्धि सर्वज्ञोऽसि यतः प्रभो ॥ ५ ॥

विस्तरेण तदुत्तरकथनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

सुदर्शनप्रभावोऽयं संक्षेपात् कथितो मया ।
विस्तारमस्य देवर्षे कथ्यमानमिमं शृणु ॥ ६ ॥
सा भूमानं प्रति प्रायो महतां परिवारता ।
न चेद्भूमास्य नास्त्येव परिवार्यत्वसंभवः ॥ ७ ॥

सर्वस्यापि सुदर्शनात्मकत्वम्

ततश्चक्रमयं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

सुदर्शनस्यैव कालचक्रात्मकत्वम्

चक्रात्मानमनाद्यन्तं कालं प्रथमतः शृणु ॥ ८ ॥

कालचक्रस्वरूपनिरूपणम्

त्रिनाभियुक्तं षण्नेमि पञ्चारं चक्रमव्ययम् ।
संवत्सरमयं यत् तत् कालचक्रमिति स्मृतम् ॥ ९ ॥

सर्वस्यापि कालचक्रवशवर्तित्वम्

तद्वशे वर्तते [1]विश्वं चेतनाचेतनात्मकम् ।

परमात्मा कालचक्रप्रवर्तकः

परिवर्तयते देवस्तदेतच्चक्ररूपधृत् ॥ १० ॥

जगच्चक्रनिरूपणम्

अव्यक्तादिविशेषान्ततत्त्वरूपैररैर्वृतम् ।

[1] नित्यम् E.

चतुर्विंशतिसंख्याकैः[1] पुरुषात्मकनेमियुक् ॥ ११ ॥

परमात्मनस्तत्प्रेरकत्वम्

जगच्चक्रमिति ख्यातं तच्च प्रेरयति स्वयम् ।

परमात्मनो नाभिचक्रप्रेरकत्वम्

स्थीयते द्वादशारेण नाभिचक्रेण देहिनः ॥ १२ ॥
शरीरं तच्च तेनैव प्रेर्यते चक्ररूपिणा ।

परमात्मनः सर्वप्रेरकत्वनिगमनम्

अतः प्रेरयिता देवः समस्तस्य जनार्दनः ॥ १३ ॥
सुदर्शनवपुः श्रीमाननादिप्रभवाप्ययः ।

तस्यैव जगत्सर्गस्थितिसंहारहेतुत्वम्

ज्ञानस्वरूपो भगवान् पूर्णषाड्गुण्यविग्रहः ॥ १४ ॥
स [2]एव सर्वभूतानां स्रष्टा पालयितान्तकः ।

तस्यैव शिवरूपधरस्य शैवैराराध्यत्वम्

स एव शिवरूपेण शैवैराराध्यते प्रभुः ॥ १५ ॥

तस्यैव ब्रह्मरूपेण जगत्स्रष्टृत्वम्

स एव ब्रह्मरूपेण सृजत्येतच्चराचरम् ।

तस्यैव स्वांशरूपेण जगत्पालकत्वम्

स एव पालयत्येतद् विष्णुर्भूत्वा जनार्दनः ॥ १६ ॥

[1] संख्यातैः E F. [2] एष B C E F.

तस्यैव रुद्ररूपेण संहर्तृत्वम्

स एव रुद्ररूपेण संहरत्यखिलं जगत् ।

तस्यैव बुद्धरूपत्वम्

बुद्धात्मना च बौद्धानां स एव जगति स्थितः ॥ १७ ॥

तस्यैव दिगम्बररूपत्वम्

स एव [1]शाम्बराणां च निरावरणरूपधृत् ।

तस्यैव जिनरूपत्वम्

स एव चार्वाकमते जिनेश्वरवपुर्धरः ॥ १८ ॥

तस्यैव यज्ञपुरुषरूपत्वम्

[2]स एव याज्ञिकानां च यज्ञपूरुषसंज्ञकः ।
मीमांसकैः स एवायमुपास्यत्वेन चोद्यते ॥ १९ ॥

कापिलमते तस्यैव पुरुषरूपत्वम्

कापिलैः पुरुषत्वेन स एवाख्यायते विभुः ।

सर्वस्वरूपत्वात् तस्यैव सर्वफलप्रदत्वम्

उपास्यत्वेन ये प्राहुर्यं तत्तद्वपुर्धरः ॥ २० ॥
तेषां मनीषितं सर्वं स एवाशु प्रयच्छति ।

[1] शम्बराणां D.

[2] A B E F omit four lines from here.

देवादिरूपधारणादपि चक्ररूपधारणं भगवतः प्रियतमम्

एतेषामेव देवानां स्वतनूनां जनार्दनः ॥ २१ ॥
परं प्रीणाति भगवांश्चक्ररूपधरो हरिः ।

तत्र हेतुनिरूपणम्

स्वसमाश्रितरक्षायां परेषां च निबर्हणे ॥ २२ ॥
इदमेव वपुर्धत्ते सुदर्शनमयं हरिः ।
रहस्यमेतत् कथितं भक्तोऽसीति तपोधन ॥ २३ ॥

तत्रेतिहासोदाहरणम्

पुरावृत्तं सुरमुने शृणुष्व गदतो मम ।
दुर्धर्षो नाम राजर्षिर्धार्मिको दृढविक्रमः ॥ २४ ॥
प्रमगन्दसुतः श्रीमान्नैचाशाखपुरे वसन् ।
धर्मतः पालयामास सप्तद्वीपवतीं महीम् ॥ २५ ॥
वत्सला नाम तस्याभून्महिषी वरवर्णिनी ।
सा तस्य जनयामास मणिशेखरमात्मजम् ॥ २६ ॥
सोऽप्यवस्थामतिक्रम्य प्रथमां मणिशेखरः ।
रमणीयाकृतिः शूरः प्राप्तविद्यः परंतपः ॥ २७ ॥
[1]संप्राप्तयौवनः श्रीमान् प्राचीं भार्यामविन्दत ।
सर्वलोकाधिपत्यार्हमेनं दुर्धर्षणः सुतम् ॥ २८ ॥
निधाय राज्ये तत्रैव जगाम तपसे वनम् ।

1 संप्राप्तविषयः E.

पितेव पालयामास स समुद्रवतीं महीम् ॥ २९ ॥
प्राच्यां पुत्राः समभवंस्तस्य सप्त महात्मनः ।
पालयत्यवनीं तस्मिन् निखिलां [1]मणिशेखरे ॥ ३० ॥
तस्मिन् काले समभवत् सर्वप्राणिभयंकरः ।
विकटाक्ष इति ख्यातो ब्रह्मदत्तवरो बली ॥ ३१ ॥
महासुरेण तेनैव पीडिता सकला मही ।
तत्पुत्रैस्तस्य पौत्रैश्च प्रपौत्रैः पूरिता मही ॥ ३२ ॥
तेऽसुराः सर्वभूतानि पीडयन्ति स्म [2]भीषणाः ।
विकटाक्षसमाज्ञप्ता भीमरूपाः सहस्रशः ॥ ३३ ॥
कांश्चिद्विद्रावयन्ति स्म कांश्चिज्जघ्नुस्तरस्विनः[3] ।
द्विजातीनां मुनिश्रेष्ठ [4]यज्ञव्यासेधमाचरन् ॥ ३४ ॥
सर्वेषामेव वर्णानां तत्तदाश्रमवासिनाम् ।
अबाधिषत कर्माणि विहितानि यथातथम् ॥ ३५ ॥
पृथिव्यां यानि रत्नानि [5]धनानि विपुलानि च ।
स्वस्मै प्रदापयामास विकटाक्षो महासुरः ॥ ३६ ॥
ततः संपीडिताः सर्वाः प्रजास्तेन दुरात्मना ।
व्यजिज्ञपंस्तद् वृत्तान्तं मणिशेखरभूभुजे ॥ ३७ ॥
क्रोधेन महताविष्टो राजा राजीवलोचनः ।

[1] मणिशेखरः A B E F.
[2] भीषणम् A B.
[3] तपस्विनः E F.
[4] यज्ञस्यासेध D.
[5] साधनानि बलानि च B C E F.

अभियोद्धुं मनश्चक्रे विकटाक्षं महासुरम् ॥ ३८ ॥
समानीय ततः सर्वान् सैनिकान् समनह्यत ।
तस्य संनाहमालोक्य मन्त्रिणस्तस्य संगताः ॥ ३९ ॥
इदमूचुरवध्यत्वं तस्य सेनाभियोगतः ।
पुरा दुरात्मावृणुत तपःसंतोषिताद्विधेः ॥ ४० ॥
ये [1]मामभिमुखायाताः शत्रवस्तैरवध्यताम्[2] ।
एवमस्त्विति तेनोक्ते विकटाक्षोऽतिदर्पितः ॥ ४१ ॥
ततः [3]प्रभृत्यजय्योऽभूच्छत्रुभिः संमुखागतैः ।
तस्मात् त्वमपि संनाहमुपसंहर तं प्रति ॥ ४२ ॥
ततः स शुश्रुवान् वाक्यं मन्त्रिभिः समुदीरितम् ।
ततः संग्रामसंनाहाद् विरराम महीपतिः ॥ ४३ ॥
ततः क्रतुं समाहूय पुरोधसमनागसम् ।
मन्त्रयामास नृपतिस्तेन मन्त्रविदा समम् ॥ ४४ ॥
विकटाक्षस्य वृत्तान्तं सर्वमाख्याय तत्त्वतः ।
परैरजय्यतां[4] चास्य युद्धे संमुखवर्तिभिः ॥ ४५ ॥
येनोपायेन भगवन् जेष्यामस्तं दुरासदम् ।
ब्रूहि तं सकलाः स्वस्था भवेयुर्मामिकाः प्रजाः ॥ ४६ ॥
एवमुक्तस्तदा तेन भूभुजा स पुरोहितः ।
चिन्तयित्वा चिरायैतदुवाच मणिशेखरम् ॥ ४७ ॥

1 ममाभि D.
2 तैरजेयताम् D.
3 प्रभृत्यजय्योऽयं शत्रुभिः D.
4 असह्यतां B C.

[1]सत्यं न शक्यते जेतुं [2]युद्धे स वरदर्पितः।
भगवन्तमृते विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ४८ ॥
नीलजीमूतसंकाशं पुण्डरीकायतेक्षणम्।
अप्रमेयं जगन्नाथमाश्रितार्तिविनाशनम् ॥ ४९ ॥
उत्तुङ्गमङ्गलगुणं दैत्यचक्रप्रमर्दनम्।
नास्त्युपायान्तरं लोके तत्समं जगतीपते ॥ ५० ॥
अतस्तं शरणं गच्छ सर्वभावेन भूपते।
चक्ररूपधरं देवं भक्तरक्षणदीक्षितम् ॥ ५१ ॥
तत्प्राप्त्युपायं जानाति दुर्वासा मुनिसत्तमः।
[3]तत्प्रसादात् तमसुरं संहर्तुं सकलं क्षमम् ॥ ५२ ॥
तमृषिं सर्वभूतानां [4]भीषणं गच्छ सांप्रतम्।
एवमेवेति निश्चित्य राजा परमधार्मिकः ॥ ५३ ॥
निर्जगाम पुरात् तस्मात् सार्धं तेन पुरोधसा।
हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्यन्तं महामुनिम् ॥ ५४ ॥
वसानं वल्कले शुभ्रे शुभ्रयज्ञोपवीतिनम्।
जटाजिनधरं शान्तं ज्वलत्पावकसंनिभम् ॥ ५५ ॥
तं तथावस्थितं राजा जगाम सपुरोहितः।
स मुनिस्तौ मुनिश्रेष्ठो दृष्ट्वा राजपुरोहितौ ॥ ५६ ॥
तौ समभ्यर्च्य विधिना स्वागतं व्याजहार ह।

[1] सोऽयं A B C E F.
[2] युद्धेषु वर A B C E F.
[3] तत्प्रसादात् सुरमुने D.
[4] भूषणम् A B C.

इमं देशमनुप्राप्तौ किमर्थं वनगोचरम् ॥ ५७ ॥
भवन्तौ लक्षये साक्षाद् ब्रह्मक्षत्रे सविग्रहे ।
प्रमगन्दसुतं वीर जाने त्वां मणिशेखरम् ॥ ५८ ॥
[1]सप्तद्वीपवती पृथ्वी तव वश्येति शुश्रुम ।
सर्वेष्वङ्गादिधर्मेषु भवतः किमनामयम् ॥ ५९ ॥
प्रजाः पालयसे सर्वाः स्वधर्मस्था महीपते ।
क्रतुं पुरोहितं लब्ध्वा भवतः किं न [2]सेत्स्यति ॥ ६० ॥
अनूचानो मुनिः श्रेयान् सर्वेषां च [3]तपस्विनाम् ।
शान्तो दान्तः शुचिः श्रीमान् सत्यवादी दृढव्रतः ॥
धर्मज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः सर्वकर्मसु कोविदः ।
[4]कर्मठः शीलसंपन्नो यायजूको निरामयः ॥ ६२ ॥
कृपानुरक्तः सर्वेषु समबुद्धिः समाधिमान् ।
दैष्टिकः परमोदारो धृतिमान् राजसत्कृतः ॥ ६३ ॥
सर्वैरनुमतः शश्वद् भक्तिमान् पुरुषोत्तमे ।
षण्णां समयधर्माणामभिज्ञो नयकोविदः ॥ ६४ ॥
दयालुरभिजातश्च साधकः सर्वमन्त्रवित् ।
अन्यैश्च सद्गुणैर्युक्तः पुरोहित इति स्मृतः ॥ ६५ ॥
ईदृशोऽयं क्रतुः साक्षाद् बृहस्पतिरिवापरः ।
अनेन सर्वकार्याणि कुरुष्व मणिशेखर ॥ ६६ ॥

[1] C omits six verses from here.
[2] भेत्स्यति A B D.
[3] मनस्विनाम् D.
[4] धर्मण्यः A B E F.

तथापि कैश्चिदरिभिः परिभूत इवागतः ।
आख्याहि सर्वं नृपते किमागमनकारणम् ॥ ६७ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा विरराम तपोधनः ।
अथ क्रतुर्मुनिश्रेष्ठः प्राह दुर्वाससं प्रति ॥ ६८ ॥
राजकार्यमशेषेण समागमनकारणम् ।
स्वराज्यं विकटाक्षेण पीड्यमानं दुरात्मना ॥ ६९ ॥
बलं महासुरस्यास्य दुर्जयत्वमरातिभिः ।
प्रजापतेर्वरप्राप्तिं तत्संततिविजृम्भणम् ॥ ७० ॥
एवं बहुविधं तस्य चेष्टितं लोकगर्हितम् ।
व्याहृत्य प्रणिपत्यैनमुवाच विनयान्वितः ॥ ७१ ॥
ब्रूहि तस्य जयोपायं [1]त्वामयं शरणं गतः ।
त्वमापदः परित्राहि राजानं धर्मवत्सलम् ॥ ७२ ॥
परित्राताान्यनेनैव भुवनानि [2]तपोधन ।
एवमुक्त्वा मुनिवरं प्रणिपत्य पुरः स्थितौ ॥ ७३ ॥
कृपया परया वीक्ष्य षड्वर्णं मन्त्रमुत्तमम् ।
सौदर्शनं तयोः प्रादाच्चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ ७४ ॥
अनेन साधयाभीष्टमेतेनैव पुरोधसा ।
पुरोधा एव राज्ञां हि दृष्टादृष्टार्थसाधकः ॥ ७५ ॥
विशेषेणास्य देवस्य प्रतिष्ठाराधनादिषु ।

[1] त्वामहं D. [2] चतुर्दश B C.

वैगुण्यमस्य तत् सर्वमपराधात् पुरोधसः ॥ ७६ ॥
तथा साद्गुण्यमस्यैव राज्ञः कार्येषु भूपते ।
अन्यैः पौरोधसैः कार्यं कार्यमेतस्य तच्च वै ॥ ७७ ॥
इत्युक्त्वा तौ तदा प्राह पुरावृत्तं महामुनिः ।
वाराहं रूपमास्थाय भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ ७८ ॥
उज्जहार भुवं कल्पे वाराहे सलिलात् ततः ।
तदाह परमप्रीता देवं देवी वसुंधरा ॥ ७९ ॥
प्रियार्थमनुरक्तानां सदा भूमण्डले त्वया ।
वर्तितव्यं जगन्नाथ प्रियां तनुमुपेयुषा ॥ ८० ॥
एवमुक्तस्तया देव्या तदा प्रभृति केशवः ।
सालग्रामाह्वये पुण्ये न्यवसन्मण्डले भुवः ॥ ८१ ॥
सुदर्शनवपुः श्रीमान् भगवान् भक्तवत्सलः ।
अद्यापि देशमाहात्म्याद् [1]भक्तानामनुकम्पया ॥ ८२ ॥
भुवः प्रार्थनया तत्र नित्यं संनिहितो हरिः ।
अत्र तप्तं तपो यत् तत् सहस्रगुणितं भवेत् ॥ ८३ ॥
मनुष्याः पशवस्तत्र क्रिमयश्च पतत्रिणः ।
ये मृताः शङ्खचक्राङ्कास्ते भवन्ति न संशयः ॥ ८४ ॥
भगवान् पुण्डरीकाक्षः सुदर्शनवपुर्धरः ।
संनिधत्ते सदा तत्र सन्मङ्गलगुणार्णवः ॥ ८५ ॥
तद्देशवासिनो मर्त्याः सुरास्तिर्यञ्च एव च ।

[1] भूताना A B C E F.

[1]तरवश्चाचलाः सर्वे चक्रमुद्राङ्किताास्तदा ॥ ८६ ॥
सरस्वत्यास्तटे पुण्ये सालग्रामे जनार्दनम् ।
चक्ररूपं समाराध्य पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ ८७ ॥
तत्प्रसादात् [2]सपत्नांस्त्वं जहि दुष्टविचेष्टितान् ।
[3]ततो निष्कण्टकां भूमिं पालयैनां पुरा यथा ॥ ८८ ॥
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठो राजानं सपुरोहितम् ।
उपारराम भगवान् दुर्वासा यमिनां वरः ॥ ८९ ॥
ततः प्रणम्य तं राजा पुरोधाश्चापि जग्मतुः ।
जैत्रं विमानमारुह्य नैचाशाखपुरं प्रति ॥ ९० ॥
सालग्रामं ततो गत्वा भगवन्तं जनार्दनम् ।
संभृत्य सर्वसंभारांश्चक्ररूपं जगत्पतिम् ॥ ९१ ॥
पुरोधसैव नृपतिरर्चयामास मन्त्रतः ।
अर्चनेन जपेनैव ध्यानेन च महीपतिः ॥ ९२ ॥
तोषयामास मासेन भक्त्या परमया हरिम् ।
आविर्बभूव स तदा चक्ररूपी महीपतेः ॥ ९३ ॥
गदामुसलशङ्खारिधनुःपाशाङ्कुशाम्बुजान् ।
अष्टाभिर्बाहुभिर्दिव्यैर्बिभ्रत् पिङ्गललोचनः ॥ ९४ ॥
ऊर्ध्वपिङ्गलकेशाढ्यो रक्तवर्णो महाद्युतिः ।
दंष्ट्राकरालवदनः पङ्कजासनसंश्रितः ॥ ९५ ॥

[1] तरवश्च शिलाः सर्वे D. [2] सपत्नान् स्वान् B C.
[3] निष्कण्टकामिमां भूमिं पालयेथाः पुरा यथा A B C E F.

रक्ताम्बरधरो दृप्तः सर्वभूषणभूषितः ।
दिव्यमालाधरोरस्कः[1] सस्मितं समुदैक्षत ॥ ९६ ॥
समुदियाय ततो हरिवक्षसः
[2]प्रतिहताखिललोकविलोचनम् ।
वलयिताचिररोचिरिवाम्बरात्
परमचक्रमथैन्द्रमतिद्युति ॥ ९७ ॥
प्रथममेकमथो दश तच्छतं
[3]दशशतक्रमतो नियुतायुते ।
भवदथो बहुधा सकलं नभः
कलितचक्रमभूदतिभीषणम् ॥ ९८ ॥
युगपद् विकटाक्षदानवं विनिहत्याखिलबान्धवैः सह ।
तदिहाविषयं व्यतिष्ठत [4]क्षणमाप्लुत्य ययौ [5]सुदर्शनः ॥
शशास पृथ्वीं ससमुद्रकाननां
जिताखिलद्वीपवतीं सपत्तनाम् ।
यथा शचीशस्त्रिदिवं सदैवतं
पवित्रकीर्तिर्मणिशेखरस्तथा ॥ १०० ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां मणिशेखरोपाख्यान-
वर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः २०४८

[1] धरः स्वोरः D.
[2] प्रमुदिता A B C E F.
[3] दशशतं तदथो D.
[4] क्षत A B C E F.
[5] सुदर्शनम् D.

ब्रह्मास्त्रादिमन्त्रस्वरूपनिरूपणं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद् दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

ब्रह्मास्त्रादिमन्त्रस्वरूपप्रश्नः

नारदः—

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वलोकनमस्कृत ।
उक्तं चक्राद्विनिष्क्रान्तमस्त्रजातमिह प्रभो ॥ १ ॥
तेषां [1]स्वरूपं मन्त्राणां सर्वेषां वक्तुमर्हसि ।
विना त्वां [2]न हि पश्यामि वेत्तारं कमपीश्वर ॥ २ ॥

तदुत्तरकथनाय तेषां गुह्यतमत्वाख्यानम्

अहिर्बुध्न्यः—

महर्षे यत् त्वया पृष्टमेतद् गुह्यतमं परम् ।
सुदुर्लभमनाख्येयं कस्मैचित् सर्वसाधकम् ॥ ३ ॥
तथापि तव वक्ष्यामि भक्तोऽसीति महामुने ।
त्वयाप्येतन्न दातव्यं सुरासुरसमर्चितम्[3] ॥ ४ ॥

[1] स्वरूपमस्त्राणां D. [2] नेह A B C E F.
[3] नमस्कृतम् A B C.

१. ब्रह्मास्त्रम्

[1]फान्तं वह्निसमायुक्तं [2]व्योम हालासमन्वितम् ।
मेषद्वयं [3]दन्तयुतं हालाहलमतः परम् ॥ ५ ॥
घनाद्यं वायुपूर्वं च दन्तयुक्तमथान्तिमम् ।
सरसं चर्क्षपर्यायं [4]भान्तं भृगुमतः परम् ॥ ६ ॥
अम्बरं वायुसंयुक्तमरिमर्दनमप्यतः ।
प्रदीप्तमथ वक्तव्यं परमं च पदं ततः ॥ ७ ॥
तत्ते पदे प्रयोक्तव्ये गायत्र्या मध्यमं ततः ।
पदत्रयं प्रयोक्तव्यमेतद् ब्रह्मास्त्रमीरितम् ॥ ८ ॥

२. दण्डचक्रम्

जीवः [5]पञ्चमवर्गादिश्चतुर्थाद्योऽन्तिमान्वितः ।
भृगुः सदीर्घो [6]दण्डाद्यो मेषो यष्ठ्यपराह्वयः ॥ ९ ॥
आत्मने च पदं तत्र चक्रायेति पदं ततः ।
वर्मान्त एष मन्त्रस्तु दण्डचक्रमितीष्यते[7] ॥ १० ॥

३. कालचक्रम्

[8]वारुणं मायया युक्तं वान्तं वारुणसंयुतम् ।

[1] वान्तं D.
[2] व्योम्ना कालसमन्वितम् D.
[3] द्वन्द्वयुतं A B C; दन्तयुगं E.
[4] भ्रान्तं A B C.
[5] पञ्चमवर्गाद्यं D.
[6] दन्ताद्याः D.
[7] चक्र इतीष्यते A B C E F.
[8] वरुणम् D.

यूपान्तं वह्निना युक्तं मोऽथ साग्निरथात्रियुक्[1] ॥
[2]धान्तं कालात्मनेत्येतचक्रायेति[3] पदं ततः ।
फडन्त एष मन्त्रस्तु [4]कालचक्रः [5]प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥

४. धर्मचक्रम्

मोन यक्राच नेत्मर्मा तथा ध नमयेति च ।
निलखीत्यपिचाकारो व्युत्क्रमेण [6]प्रदृश्यते ॥ १३ ॥
धर्मचक्रमिमं मन्त्रं विदुः पूर्वे महर्षयः ।

५. विष्णुचक्रम्

तारपूर्वं च हृदयं भगाद्यन्तौ वनादिमः ॥ १४ ॥
चण्डीशयुक्त आषाढस्तीव्रतेजस इत्यपि ।
पर्यायं लक्षसंख्याया आरेति च पदं ततः ॥ १५ ॥
परमत्र प्रयोक्तव्यं भिन्धीति च पदं ततः ।
भीषयेत्यपि वक्तव्यं विष्णुचक्रमिदं विदुः ॥ १६ ॥

६. इन्द्रचक्रम्

यषशो कं तथा नीवानदा वन्नपिरूमहि ।
मिन्नेलज्वेति तारं च इन्द्रचक्रमिदं[7] स्मृतम् ॥ १७ ॥

७. वज्रास्त्रम्

तारं चतुर्मुखः [8]स्वङ्गनाथवान् दीर्घसंयुतः[9] ।

[1] रथाग्नियुक् A B C.
[2] सान्तं D.
[3] एकचक्रायेति B C.
[4] कालचक्रं B C E F.
[5] प्रकीर्तितम् B C E F; प्रवर्तितः D.
[6] प्रदर्श्यते D E.
[7] चक्रमिति D.
[8] स्वङ्गं D.
[9] संयुतम् D.

पिनाकी दीर्घसंयुक्तो जलाद्यं मायि सोमराट् ॥ १८ ॥
फलान्तं भीषणपदं दम्भोले इत्यपि क्रमात् ।
[1]वर्मास्त्रयुक्तं विज्ञेयं वज्रास्त्रमिदमुत्तमम्[2] ॥ १९ ॥

८. त्रिशूलम्

हृत्पूर्वं वह्निमायायुगाषाढो मायया बकः ।
वह्निर्भृगुः सचण्डीशः प्रयोक्तव्यस्ततः परम् ॥ २० ॥
अथ शूलवरायेति भीमरूपपदं तथा ।
दारयेति पदं तत्र मारयेति पदं ततः ॥ २१ ॥
भीषयेति शिरोऽन्तं च त्रिशूलमिदमीरितम् ।

९. ब्रह्मशिरोऽस्त्रम्

क्रोधी दण्डी च चण्डीशवीरान्तं वृश्चिकादिमम् ॥२२॥
आषाढयुक् [3]सचण्डीशो हुं फड् ब्रह्मशिरः स्मृतम् ।

१०. ऐषीकास्त्रम्

हास्वा पक्षि यवद्रावि न्यंसैरप मरेति च ॥ २३ ॥
[4]पकारं [5]व्युत्क्रमेणेदमैषीकं परमं स्मृतम् ।

११. मोदकी

भृगुः क्रोधी पिनाकी च सानन्तो मित्र इत्यपि ॥ २४ ॥

1 वर्णास्त्र D.
2 मीरितम् A B C.
3 सझण्टीशो D.
4 पकारात् A B; वकारम् B C; सतारम् D.
5 व्युत्क्रमेणैवमैषीकं A B C.

संतापनान्ते माया स्यान्मोदकान्ते च तां न्यसेत् ।
कवचास्त्रयुतो मन्त्रो मोदकी स्याद् गदाह्वया[1] ॥ २५ ॥

१२. शिखरी

लोहितश्च भुजंगेशो भृगुर्भौतिकसंयुतः ।
मुण्डः सवाली खड्गीशो दीर्घयुक्तश्च पावकः ॥ २६ ॥
उमेशो मायया युक्तः शिखरीति पदं ततः ।
ततो भेदिनि फट् [2]चैव शिखरी स्याद् गदाह्वया[3] ॥२७॥

१३. धर्मपाशास्त्रम्

वप्रान्तमाद्यं [4]चण्डस्य मण्डपे मध्यमं ततः ।
दुर्वृत्तेति पदं तत्र [5]गजपर्यायमप्युत ॥ २८ ॥
द्विरावृत्तं बन्धयेति धर्मपाशमिदं विदुः ।

१४. कालपाशास्त्रम्

अत्रिर्मायान्वितः श्वेतः ससोमेशोऽथ पावकः ॥ २९ ॥
षष्ठस्वरसमायुक्तो लोहितश्च ततः क्रमात् ।
विष्टम्भयेति च पदं द्विरावृत्तमतः परम् ॥ ३० ॥
वर्मान्त एष मन्त्रस्तु कालपाश इतीरितः ।

१५. वरुणपाशास्त्रम्

तुन्दिलेति पदं पूर्वं सर्वेति च पदं ततः ॥ ३१ ॥

[1] गदाह्वये A B C; गदान्वये D.
[2] चैष A B C.
[3] ह्वये A B C; यये D.
[4] चन्द्रस्य B C E F.
[5] जगपर्यायमप्युत D.

वारणेति ततो घोररूपेति च पदं क्रमात् ।
वर्म फट् चेति मन्त्रोऽयं वारुणं पाशमुत्तमम् ॥ ३२ ॥

१६. आद्योऽशनिः

लोहितश्चैव वह्निश्च कूर्मः साषाढकं विषम् ।
भारभूतियुतः क्रोधी ततश्च मतिपश्चिमः ॥ ३३ ॥
अथ हस्तापरं नाम शोषयेति द्विरुच्चरेत् ।
अशनिद्वितयादाद्यमिमं मन्त्रं विदुर्बुधाः ॥ ३४ ॥

१७. अन्योऽशनिः

यषभी [1]णरदानोमरप इत्यपरोऽशनिः ।

१८. पैनाकास्त्रम्

अमरेशोऽथ [2]खान्तोऽग्निसंयुक्तो दण्ड इत्यपि ॥ ३५ ॥
अङ्कुशो भिन्धि भिन्धीति पैनाकममितद्युति ।

१९. नारायणास्त्रम्

विष्णुर्दण्डी पुनश्चाद्यो भुजङ्गो दीर्घसंयुतः ॥ ३६ ॥
आषाढो मायया युक्तः सुदर्शनपराह्वयः ।
दारणेति पदं तत्र विश्वमूर्ते इति क्रमात् ॥ ३७ ॥
वर्मास्त्रे च तथा ज्ञेये नारायणमिदं स्मृतम् ।

२०. पाशुपतास्त्रम्

सपिनाकी बको बिन्दुर्महामायासमन्वितः ॥ ३८ ॥

[1] यरदा E F. [2] कान्तो D.

लोहितोऽथ बकश्चायं पञ्चमस्वरसंयुतः ।
कवचास्त्रे प्रयोक्तव्ये एतत् पाशुपतं स्मृतम् ॥ ३९ ॥

२१. आग्नेयास्त्रम्

तारं ततश्च हृदयं बहुवर्णाय चेत्यथ ।
वृत्तपिङ्गलशब्दं च लोचनेति ततः क्रमात् ॥ ४० ॥
विश्वामित्रपदं चापि तथा प्रशमनेति च ।
दहेति शोषयेत्येवं प्रयुञ्ज्याद् भीषयेति च ॥ ४१ ॥
एतदाग्नेयमत्युग्रं सुरासुरसुपूजितम् ।

२२. दयितास्त्रम्

बकश्च सूक्ष्मश्चण्डश्च भुजङ्गो दीर्घदण्डवान् ॥ ४२ ॥
व्योम खड्गीशसंयुक्तं वाली प्रक्षेपणेति च ।
वर्मान्तमेतं मन्त्रं तु दयितं परिचक्षते ॥ ४३ ॥

२३. वायव्यास्त्रम्

वालिनं दण्डसहितं त्रिरावृत्तं विनिर्दिशेत् ।
यक्षरक्षःपदे चैव पिशाचादीनिति क्रमात् ॥ ४४ ॥
अमित्रांश्चेति च पदं ब्रूयाद् दूरमतः परम् ।
द्विरावृत्तं ततः कुर्यादुत्सारयपदं क्रमात् ॥ ४५ ॥
वायव्यमेतद् विख्यातं त्रैलोक्ये सर्ववन्दितम् ।

२४. हयशिरोऽस्त्रम्

व्योम दण्डयुतं व्योम वाली शीताद्यमक्षरम् ॥ ४६ ॥

श्वेतो वह्नियुतो दीर्घो भुजंगो दीर्घसंयुतः।
आषाढोऽथ महामायासंयुतो मुण्डमण्डितः[1] ॥ ४७ ॥
कवलीकुर्विति ब्रूयादयं [2]हयशिरोमनुः।

२५. क्रौञ्चास्त्रम्

नपन्तासरपेत्येष फडन्तः क्रौञ्च ईरितः ॥ ४८ ॥

२६. प्रथमा शक्तिः

णिरदाविरप तेंमूप्तदी व्युत्क्रमतो मनुः।
वर्मान्त एष शक्तिभ्यामाद्यः सर्वारिभीषणः ॥ ४९ ॥

२७. द्वितीया शक्तिः

नेसेतप्रो णिंककुशं तेंमूत्रव इतीरितः।
व्युत्क्रमेण हुमन्तोऽयं शक्तिभ्यामपरो मनुः ॥ ५० ॥

२८. कङ्कालास्त्रम्

शिवोत्तमः सबिन्दुश्च क्रोधी [3]दीर्घान्वितोऽनलः।
भान्तो दीर्घसमायुक्तो वाली फडिति [4]चान्ततः ॥५१॥
कङ्काल एष कथितो मन्त्रः सर्वभयंकरः।

२९. मुसलास्त्रम्

चण्डाद्यन्तौ क्रमान्न्यस्य रूपाद्यन्तौ ततः परम् ॥५२॥

[1] मुण्डितः A B; पण्डितः B C; पिण्डितः D. [2] हयशिरा मनुः D.
[3] दीर्घादिकोऽपरः D. [4] वान्ततः D.

आवर्तयेद् घातयेति तदेतन्मुसलं स्मृतम् ।

३०. कापालास्त्रम्

चण्डो भुजङ्गश्चात्रिश्च बको वह्निसमायुतः ॥ ५३ ॥
मुण्डो द्विगण्डो मायी मा मेषद्वयमतः परम् ।
खड्गीशो भौतिकयुतो वह्निश्चण्डीशसंयुतः ॥ ५४ ॥
अस्त्रान्त एष मन्त्रः स्यात् कापालमतिभीषणम् ।

३१. कङ्कणी

अत्रिः सदीर्घो वह्निश्च मायया तु समन्वितः ॥ ५५ ॥
आषाढोऽनन्तसहितो वह्निर्दीर्घसमन्वितः ।
आद्यश्चतुर्थवर्गस्य चण्डीशेन समन्वितः ॥ ५६ ॥
[1]दमयेति द्विरावृत्त्या मनुरेष तु [2]कङ्कणी ।

३२. वैद्याधरास्त्रम्

हृदयं प्रथमं न्यस्य भगेति च पदं ततः ॥ ५७ ॥
वतीत्येतदपि ब्रूयान्महामाये इति क्रमात् ।
कवचास्त्रे प्रयोक्तव्ये एतद्वैद्याधरं परम् ॥ ५८ ॥

३३. असिरक्तास्त्रम्

[3]खण्डिताद्यरिपर्यायं पदं शक्ते इति क्रमात् ।
[4]वर्मान्तमसिरक्ताख्यमस्त्रमेतदुदाहृतम् ॥ ५९ ॥

[1] गमयेति D.
[2] कङ्कणिः D.
[3] खण्डितेत्यरिपर्यायं A B C.
[4] वर्मान्तमसिरक्ताख्यं मन्त्रमे A B C.

३४. गान्धर्वास्त्रम्

क्रोधी पिनाकिसंयुक्तो दण्डभौतिकसंयुतः ।
मोहयेति द्विरभ्यस्य मनुर्गान्धर्व इष्यते ॥ ६० ॥

३५. प्रस्थापनास्त्रम्

पञ्चान्तकः सदण्डः स्यादथो गणपते अपि ।
लोकेत्यनन्तरं ब्रूयादमित्रानित्यनन्तरम् ॥ ६१ ॥
प्रस्थापयेत्यथाभ्यस्य [1]प्रस्थापनमुदाहृतम् ।

३६. प्रशमनास्त्रम्

लोहितः सानलो जीवो महामायासमन्वितः ॥ ६२ ॥
अत्रिर्द्विरण्डः[2] पञ्चारिर्लान्तो मायी तलादिमः ।
मायारूपिणि चेत्येतत् पदमन्ते प्रयोजयेत् ॥ ६३ ॥
एतत् प्रशमनं नाम सर्वशत्रुनिवारणम् ।

३७. सौर्यास्त्रम्

तारं ततश्च हृदयं परायेति पदं ततः ॥ ६४ ॥
परेति पदमुच्चार्य तेजःपदमनन्तरम् ।
निबर्हणाय चेत्येतत् फडन्तं [3]सौर्यमुच्यते ॥ ६५ ॥

३८. दर्पणास्त्रम्

अत्रिर्दण्डी च खड्गीशो मायया च समन्वितः ।

1 प्रस्वापनम् A B C E. 2 द्विरण्डा पण्डारी D.
3 सौरमुच्यते A F.

[1]अत्रिः सदीर्घो वह्निश्च मायी चाषाढकः स्मृतः ॥ ६६ ॥
अत्रिर्लोहितयुक्तश्च वह्निर्वर्म च फट् ततः ।
दर्पणास्त्रमिदं प्रोक्तं सर्वारिबलमर्दनम् ॥ ६७ ॥

३९. शोषणास्त्रम्

बको दन्ती च शुक्राद्यो मायायुक्तस्तलादिमः ।
वैरीति मानसेत्येतत् प्रयोज्यं वर्म चान्ततः ॥ ६८ ॥
एतच्छोषणमित्युक्तं विश्वारातिक्षयंकरम् ।

४०. संतापनास्त्रम्

आषाढो दीर्घसंयुक्तो लोहितो मायया न्वितः ॥ ६९ ॥
आषाढो लोहितो वह्निर्भृगुर्भौतिकसंयुतः ।
मुण्डयुक्तं[2] सवालि स्याद् भृगुराकाश एव च ॥ ७० ॥
स्त्रमूर्ते इति च न्यस्य संतापयपदं ततः ।
आवर्तयेदिमं मन्त्रं संतापनमुदाहृतम् ॥ ७१ ॥

४१. विलापनास्त्रम्

भृगुर्भौतिकसंयुक्तः सवह्निर्दण्डसंयुतः ।
महाकालः सदीर्घः स्याद् वाली दीर्घान्वितस्ततः ॥७२॥
आत्मने तु पदं पश्चात् फडन्तः स्याद्विलापनम् ।

४२. मदनास्त्रम्

हुं येमाहामरर्वादु व्युत्क्रान्तं मदनं स्मृतम् ॥ ७३ ॥

[1] A B C E F omit five lines from here. [2] युग्मं B C E F.

४३. कंदर्पदयितास्त्रम्

चलगण्डमथो व्योम सामराधीश्वरं ततः ।
महाकालः सदन्तः स्याद् व्योम मेषस्ततः परम् ॥७४॥
मायाविन्निति च ब्रूयादस्त्रायेति पदं ततः ।
फडन्त एष मन्त्रस्तु कंदर्पदयितं स्मृतम् ॥ ७५ ॥

४४. पैशाचास्त्रम्

निहमोरप इत्येष व्युत्क्रान्तः सशिरोमनुः ।
पैशाचमिदमाख्यातमखिलारिविमर्दनम् ॥ ७६ ॥

४५. तामसास्त्रम्

अजेश्वरं त्रिरावृत्तं सदण्डं प्रथमं पठेत् ।
तिमिरेति पदं ब्रूयाद्धस्तपर्यायमेव च ॥ ७७ ॥
प्रतिसैन्यं पदं पश्चात् संवृण्विति समभ्यसेत् ।
एतत् तामसमित्युक्तमस्त्रं सर्वारिमोहनम् ॥ ७८ ॥

४६. सौमनास्त्रम्

विष्णुर्दन्ती महाकालः शिवोत्तममतः परम् ।
शक्ते इति पदं पश्चात् परस्तम्भन इत्यतः ॥ ७९ ॥
वर्मास्त्रे च ततो ब्रूयादेतत् सौमनमुच्यते ।

४७. संवर्तास्त्रम्

भुजङ्गो दण्डवान् पश्चाद्रिपूनिति पदं वदेत् ॥ ८० ॥

क्षिपेति द्विः शिरोऽन्तं स्यात् संवर्तमिदमुत्तमम् ।

४८. मौसलास्त्रम्

तिग्मेति वृत्ते इति च पदे पूर्वं पठेत् क्रमात् ॥ ८१ ॥
भिन्धीति च द्विरभ्यस्तं शिरोऽन्तं मौसलं स्मृतम् ।

४९. सत्यास्त्रम्

तारं प्रणामपर्यायं परमार्थाय इत्यथ ॥ ८२ ॥
रिपूनिति पदं ब्रूयाज्जहीत्येतद् द्विरभ्यसेत् ।
सत्यमस्त्रमिदं प्रोक्तं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ ८३ ॥

५०. मायाधरास्त्रम्

तारं ततश्च हृदयं देवायेति पदं वदेत् ।
मायात्मने इति पदं पठित्वा तदनन्तरम् ॥ ८४ ॥
फडन्त एष मन्त्रस्तु मायाधरमुदीरितम् ।

५१. घोरास्त्रम्

शिवोत्तमः सदण्डश्च पुनश्चायं सदन्तकः ॥ ८५ ॥
वह्निस्ततो भुजङ्गः स्यादङ्घ्रीशेन च संयुतः ।
लोहितो दीर्घयुग्वाली चण्डायेति पदं वदेत् ॥ ८६ ॥
शिरोऽन्त एष मन्त्रस्तु घोरमस्त्रमुदीरितम् ।

५२. रत्यस्त्रम्

[1]भृगुरौद्रद्विकं रेफं द्विः कृत्वा प्रादिकान् पुनः ॥ ८७ ॥

[1] D omits ten lines from here.

शिवोत्तमं ससत्यं च भुजङ्गेशस्ततः परम् ।
आषाढोऽमरयुङ्मेषं रत्यस्त्रं च पवित्रकम् ॥ ८८ ॥

९३. अघोरास्त्रम्

चटं वीप्स्य पुनः प्रादिं क्रोधीशं व्योम चाभ्यसेत् ।
वारुणं च तथा कालं द्विर्वामनसबिन्दुकम् ॥ ८९ ॥
मीनमावृत्य [1]मेषं च आषाढं लोहितं पुनः ।
शक्त्याधिकमघोरास्त्रं वर्मास्त्रान्तमुदीरितम् ॥ ९० ॥

९४. सौमास्त्रम्

भृगुं सानुग्रहाधीशं दण्डिनं प्रथमं पठेत् ।
द्विषन्तं पदमुच्चार्य तत उद्वेजयेति च ॥ ९१ ॥
अन्त्यं द्विरभ्यसेदेतत् सौमास्त्रमिदमीरितम् ।

९५. त्वाष्ट्रास्त्रम्

प्रणवं हृदयं पूर्वं भृगुस्तेनैव संयुतः ॥ ९२ ॥
क्रोधी पिनाकी मेषश्च मायया च समन्वितः ।
महाकालद्वयं साग्निदीर्घयुक्तं ततः परम् ॥ ९३ ॥
भारभूतियुगाषाढो मीनो दीर्घसमन्वितः ।
धाम्ने इति पदं ब्रूयात् परायेति पदं ततः ॥ ९४ ॥
एतत् त्वाष्ट्रं समाख्यातं सर्वलोकनमस्कृतम् ।

९६. दारुणास्त्रम्

विष्णुर्दण्डी पुनश्चाद्यो भुजंगो दीर्घसंयुतः ॥ ९५ ॥

[1] मेधां च B C E F.

आषाढो मायया युक्तो ज्वलनो बिन्दुसंयुतः ।
चतुर्मुखश्च क्रोधीशः फडन्तः [1]स्यात्तु दारुणम् ॥ ९६ ॥

९७. भगास्त्रम्

विपक्षादिममध्यान्तान्[2] पठेद् विभजनेति च ।
प्रवृत्तायेति च पदं भगेति तदनन्तरम् ॥ ९७ ॥
आत्मने इति निर्दिश्य भगास्त्रं तत् फडन्तिमम् ।

९८. शीतेष्वस्त्रम्

बकस्त्रिमूर्तिसहित आषाढश्च शिखी ततः ॥ ९८ ॥
पिनाकी खड्गिको मायी लोहितश्च तथोपरि ।
संवर्तकः सदण्डश्च क्षिपेति द्विः पठेत् ततः ॥ ९९ ॥
शिरोऽन्त एष मन्त्रस्तु शीतेषुरभिधीयते ।

९९. मानवास्त्रम्

लोहितश्च भुजंगश्च दीर्घो वाल्यथ लोहितः ॥ १०० ॥
[3]अग्निर्भान्तश्च वाली च सवह्निर्दीर्घसंयुतः ।
अत्रिर्दीर्घसमायुक्तो भेदिने इति च क्रमात् ।
भीमरूपाय चेत्युक्त्वा नमोऽन्तं मानवं स्मृतम् ॥

६०. रौद्रास्त्रम्

दहेति द्विरभ्यस्य पूर्वं प्रचण्ड-
प्रयोगं विधायाथ रूपेति पश्चात् ।

[1] स्यात्तदारुणम् D. [2] मध्यान्तात् B C.
[3] अग्निश्चान्तश्च A B C D F.

ततो रुद्रधाम्ने इति न्यस्य पश्चा-
च्छिरोवृत्तमेतत् परं रौद्रमाहुः ॥ १०२ ॥

६१. प्रस्वापनास्त्रम्

अत्रिस्त्रिमूर्तिसहितोऽथ शिवोत्तमश्च
साग्निर्भृगुस्त्वमरनायकसप्रयुक्तः ।
सुप्त्यन्तिमः करिपदं च ततः प्रयोज्यं
मायात्मिके इति फडन्तमसौ मनुः स्यात् ॥ १०३ ॥
प्रस्वापनं तदिदमाहुरशेषवैरि-
सेनासमस्तपरिमोहनकारि मुख्यम् ।
इत्थं समस्तपरमास्त्रसमुद्धृतिस्तु
तत्त्वान्मया विरचिता परमेष्ठिसूनो ॥ १०४ ॥
तारं सद्योजातमाषाढमन्ते
खड्गेशानं भौतिकेनैव युक्तम् ।
वह्निं मायासंवृतं तत्र चोक्त्वा
हृत्पर्यायं वर्म फट् चान्ततः स्यात् ॥ १०५ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां ब्रह्मास्त्रादिमन्त्रस्वरूप-
निरूपणं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः २१५३

संहारास्त्रस्वरूपनिरूपणं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद् दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

संहारास्त्रस्वरूपप्रश्नः

नारदः—

भगवन् [1]पूर्वमाख्यातं संहारास्त्राण्यशेषतः ।
सुदर्शनस्यापराङ्गान्निर्जग्मुरिति चेश्वर ॥ १ ॥
तेषां स्वरूपविज्ञाने वर्तते मे कुतूहलम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषेण [2]यदि सानुग्रहो मयि ॥ २ ॥

तदुत्तरकथनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

तदेतत् परमं गुह्यं पुरा [3]नारायणेरितम् ।
भक्तोऽसीति तव स्नेहाद् वक्ष्यामि शृणु नारद ॥ ३ ॥

१. सत्यवदस्त्रम्

लोहितोऽग्निसमायुक्तः खड्गीशो भारभूतिमान् ।
आषाढयुग्मं मुण्डश्च मायी स्यात् खड्गनायकः ॥ ४ ॥

[1] सम्यगाख्यातम् B C; सर्वमाख्यातम् E F. [2] तानि D.
[3] नारायणोदितम् E.

साग्न्याषाढयुगं पश्चात् [1]क्रोधीशं निर्दिशेत् ततः ।
परमेष्ठिन्निति ब्रूयादथो ऋतमिति क्रमात् ॥ ५ ॥
पिबेति सशिरोमन्त्रः [2]सत्यवानिति विश्रुतः ।

२. सत्यकीर्त्यस्त्रम्

तारं ततश्च हृदयं सत्यधाम्न इति क्रमात् ॥ ६ ॥
शमयेति द्विरावृत्तं सत्यकीर्तिरिति स्मृतम् ।

३. धृष्टास्त्रम्

अत्रिः सामरनाथश्च साग्निः पश्चान्तकः [3]स्मृतः ॥ ७ ॥
महाकालश्च मज्जा च साग्निश्चोमापतिस्तथा ।
प्रसादयेत्यथाभ्यस्तं धृष्टमस्त्रमिदं विदुः ॥ ८ ॥

४. रभसास्त्रम्

क्रोधी पिनाकी मायी स्यात् खड्गी मायासमन्वितः ।
अत्रिः पिनाकी मुण्डश्च दीर्घयुक्तो रसस्तथा ॥ ९ ॥
[4]अग्निर्द्विरण्डश्च भृगुर्दीर्घो वाली ततः परम् ।
नमोऽन्त एष मन्त्रस्तु रभसः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

५. प्रतीहारतरास्त्रम्

तारं [5]शिरोयुतं मन्त्रं प्रतीहारतरं विदुः ।

1 क्रोधिनं D.
2 सत्यवादीति D.
3 तथा E F.
4 अत्रिः D.
5 शिरोमयं D.

६. पराङ्मुखास्त्रम्

लोहितो [1]वह्निसंयुक्तः स्तुतेति च पदं ततः ॥ ११ ॥
स्तोभात्मने इति ब्रूयात् पराङ्मुख इति क्रमात् ।
आयेति च हृदन्तं तु पराङ्मुखमुदाहृतम् ॥ १२ ॥

७. अवाङ्मुखास्त्रम्

अमरेशस्तथात्रिश्च सवाल्याषाढनायकः ।
विद्रावणायेति [2]पदमवेति तदनन्तरम् ॥ १३ ॥
नतेति च प्रयोक्तव्यं [3]फलाय तदनन्तरम् ।
शिरोयुक्तमिमं मन्त्रं मन्त्रिणोऽवाङ्मुखं विदुः ॥ १४ ॥

८. लक्षाक्षास्त्रम्

नियुतापरपर्यायं [4]भेदिने इत्यनन्तरम् ।
निरासकेति चावृत्तं पदमायेति चेत्यथ ॥ १५ ॥
हृदयान्तमिमं मन्त्रं लक्षाक्षं परिचक्षते ।

९. विषमास्त्रम्

खड्गीशो मायया युक्तः कूर्मो मायासमन्वितः ॥
आषाढो वह्निसहितो [5]लोहितश्चाग्निसंयुतः ।
भृगुः सदीर्घो वह्निश्च मर्षयेति द्विरभ्यसेत् ॥ १७ ॥
एतद्विषममित्युक्तमस्त्रं परमदुर्जयम् ।

[1] बिन्दुसंयुक्तः D. [2] पदं द्रवेति B C.
[3] फलायेत्यप्यनन्तरम् D. [4] भेदिते इत्यनन्तरम् B C; भेदिने तदनन्तरम् D.
[5] लोहितश्चात्रि D.

१०. दृढनाभास्त्रम्

शान्तिं पदं न्यसेत् पूर्वं कुर्वित्येतदतः परम् ॥ १८ ॥
निबिडेति ततो न्यस्य गात्रशब्दं ततः परम् ।
विष्कम्भेति [1]शिरोऽन्तं च दृढनाभमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

११. संहारकास्त्रम्

ह्रास्वा यक्राचतस्त्वि मोन ओं व्युत्क्रमो मनुः ।
संहारकमिदं चास्त्रं विदुः पूर्वे महर्षयः ॥ २० ॥

१२. दशाक्षास्त्रम्

खड्गीशो मायया युक्तस्तेन युक्तो बकस्तथा ।
[2]वान्तो दीर्घसमायुक्त आषाढो मुण्ड एव च ॥
[3]दीर्घी खड्गेश्वरो वह्निरुमेशो दीर्घसंयुतः ।
वाली हृदन्तो मन्त्रोऽयं दशाक्षः परिपठ्यते ॥ २२ ॥

१३. दशशीर्षास्त्रम्

तारपूर्वं च हृदयं चलगण्डं ततो न्यसेत् ।
अम्बरं सामराधीशं वक्त्रायेति पदं ततः ॥ २३ ॥
वज्रवारणशब्दौ च [4]आयान्तं शतवक्त्रकम् ।
शिवोत्तमः [5]सदन्तः स्यादग्निर्दीर्घसमन्वितः ॥ २४ ॥
भृगुराषाढवान् साग्निः कर्तनायेति विन्यसेत् ।

[1] शिरोऽन्तश्च B C E F.
[2] लान्तो B C E F.
[3] दीर्घः D.
[4] आयातं D.
[5] सदन्तिः D.

दशेति च पदं पश्चाच्छीर्षायेति पदं ततः ॥ २५ ॥
शिरोऽन्त एष मन्त्रस्तु दशशीर्षमुदाहृतम् ।

१४. शतोदरास्त्रम्

तारं प्रणामपर्यायं लुप्तास्त्रेति पदं ततः ॥ २६ ॥
जालायेति प्रयोक्तव्यं बहूदरपदं ततः ।
आयेत्यन्ते प्रयोक्तव्यं शतोदरमिदं विदुः ॥ २७ ॥

१५. पद्मनाभास्त्रम्

लोहितः पावकश्चैव नकुलीशस्ततः परम् ।
आषाढो मायया युक्तः प्रवृत्त इति च क्रमात् ॥ २८ ॥
नाशनायेत्यथाभ्यस्तं स्वस्त्यन्तं पद्मनाभकम् ।

१६. महानाभास्त्रम्

महाकालोऽम्बरं दीर्घं लोहितो दीर्घसंयुतः ॥ २९ ॥
बकः खड्गीश्वरो मायी नाशनायेति च न्यसेत् ।
चक्रात्मन इति ब्रूयात् स्वस्त्यन्तो मन्त्रनायकः ॥ ३० ॥
महानाभमिदं प्राज्ञा वदन्त्यखिलसाधकम् ।

१७. दुन्दुनाभास्त्रम्

बकश्चैव महाकालो मायी चाषाढनायकः ॥ ३१ ॥
शूलायेति प्रयोक्तव्यं चण्डनाभाय [1]चेत्यतः ।
स्वस्ति चैव द्विरभ्यस्तं दुन्दुनाभमिदं विदुः ॥ ३२ ॥

[1] चेत्यथ B.

१८. धृतिमाल्यस्त्रम्

मेषो मायी च साङ्घ्रीशो भृगुश्चैवात्रिरेव च ।
मायायुक्तस्तथाषाढो दीर्घदण्डसमन्वितः ॥ ३३ ॥
क्रोधी च [1]सामरेशः स्याद् बको दीर्घसमन्वितः ।
वाली दीर्घसमायुक्तो निवारितपदं ततः ॥ ३४ ॥
तेजसे इति च ब्रूयात् स्वस्त्यन्तोऽयं [2]महामनुः ।
[3]धृतिमालीति विख्यातः सर्वलोकेषु पूजितः ॥ ३५ ॥

१९. रुचिरास्त्रम्

संवर्तकः सामरेशो मीनो [4]बिन्दुसमन्वितः ।
मायी च क्षामयेत्येतदावृत्तं [5]वृत्तिमान् मनुः ॥ ३६ ॥
[6]द्विरावृत्तः प्रहरणं शं तनोतु पदं ततः ।
शिरोऽन्त एष मन्त्रस्तु रुचिरः परिकीर्तितः ॥ ३७ ॥

२०. पितृसौमनसास्त्रम्

लोहितो मायया युक्त आषाढो भारभूतिमान् ।
देवसारेत्यतः पाद्यं सर्वाभयपदं ततः ॥ ३८ ॥
प्रदेत्येतत् प्रयोक्तव्यं सर्वशान्तिकराय च ।
शिरोऽन्त एष मन्त्रस्तु पितृसौमनसं स्मृतम् ॥ ३९ ॥

1 साम खड्गी D.
2 महामुने B C.
3 धृतिमायी इति ख्यातः D.
4 मेषसमन्वितः D.
5 वृत्तिमात्मनः D.
6 द्विरावृत्तं B C E F.

२१. विधूतास्त्रम्

तारं तथा च हृदयं खड्गीशो मायया युतः ।
मीनश्चाङ्घ्रीशसंयुक्त आषाढो दीर्घसंयुतः ॥ ४० ॥
चण्डो मायी पिनाकी चाप्याषाढो दीर्घसंयुतः ।
लोहितश्च करायेति पदं तत उदीर्य च ॥ ४१ ॥
परमेत्यथ धाम्ने च विधूतमिदमुत्तमम् ।

२२. मकरास्त्रम्

नमस्त्रुटितशब्दौ च पठित्वा प्रथमं ततः ॥ ४२ ॥
शस्त्रास्त्रशब्दौ चोच्चार्य शक्तये इत्यनन्तरम् ।
शक्तिशालिन इत्युक्त्वा मकरायेति च क्रमात् ॥ ४३ ॥
प्रवृत्तास्त्रपदे चैव महार्णवपदं ततः ।
विभेदिन इति ब्रूयादेतन्मकरमुत्तमम् ॥ ४४ ॥

२३. करवीरसमास्त्रम्

तारपूर्वं नमश्चोक्त्वा तिरस्कृतपदं ततः ।
गदाशब्दं समुच्चार्य [1]वीर्यायेति ततः पठेत् ॥ ४५ ॥
शिरोऽन्त एष मन्त्रस्तु [2]करवीरसमं स्मृतम् ।

२४. धनास्त्रम्

तारं प्रणामपर्यायं लोहितं वह्निसंयुतम् ॥ ४६ ॥
आषाढोऽनन्तसंयुक्तो लोहितो मीन एव च ।

[1] वीरायेति D.

[2] करवीरकरं D.

मुण्डः शिवं कुरुपदं द्विरावृत्तं धनं स्मृतम् ॥ ४७ ॥

२५. धान्यास्त्रम्

वेतवाजीर्तरापेति व्युत्क्रमेण समीरितम् ।
शिरोऽन्त एष मन्त्रस्तु धान्यमित्युच्यते बुधैः ॥ ४८ ॥

२६. ज्यौतिषास्त्रम्

लोहितो वह्निसंयुक्तश्चण्डाद्यन्तौ[1] ततः क्रमात् ।
बको मुण्डः समायी स्यात् सवह्निर्लोहितस्तथा ॥ ४९ ॥
बको विषं ततो मुण्डो मायी प्रकटितेति च ।
अथ विश्वं पदं चोक्त्वा ततः प्रशमयेति च ॥ ५० ॥
द्विरभ्यस्तमिमं मन्त्रं ज्यौतिषं परिचक्षते ।

२७. कृशानास्त्रम्

क्रोधी पिनाकी मायी स्यादाषाढं च ततः परम् ॥ ५१ ॥
क्रोधी [2]चानन्तसहितो बकयुग् दीर्घमग्निमत्[3] ।
मुण्डो वाली शिरोऽन्तश्च कृशनं समुदाहृतम् ॥ ५२ ।

२८. नैराश्यास्त्रम्

मायी खड्गी शिखी चैव महामायी पिनाकवान् ।
कृतचक्रेति शब्दौ च चक्रायेति च निर्दिशेत् ॥ ५३ ॥
वषडन्तमिमं मन्त्रं नैराश्यं परिचक्षते ।

1 चण्डाद्यन्तः D.
2 चानन्द F.
3 दीर्घवह्निमान् E F.

२९. विमलास्त्रम्

[1]खड्गेशः प्रथमं मायी चाषाढो दीर्घवह्निमान् ॥ ५४ ॥
भृगुश्च मायासंयुक्त आषाढो दीर्घसंयुतः ।
मायी चण्डः पिनाकी च सानन्तोऽतः परं क्रमात् ॥
भृगुः साषाढदीर्घाग्निर्वाली च तदनन्तरम् ।
विमलायेति चोच्चार्य शिरोऽन्तं विमलं स्मृतम् ॥ ५६ ॥

३०. योगंधरास्त्रम्

भृगुर्लान्तः सवह्निश्च मायाशब्दं पठेत् ततः ।
मयास्त्रायेति च पदं तमोबर्हण इत्यपि ॥ ५७ ॥
मूर्तये इति निर्दिश्य योगं चेति ततः पठेत् ।
धरायेति पदं चापि महते इत्यनन्तरम् ॥ ५८ ॥
भीषणायेति च ब्रूयादभ्यस्तं हृदयं ततः ।
योगंधरमिदं प्रोक्तमस्त्रं निखिलवन्दितम् ॥ ५९ ॥

३१. विनिद्रास्त्रम्

मुण्डो मायी तथाकाश आषाढश्च ततः परम् ।
मेषो मायायुतोऽत्रिश्च सदीर्घाग्निस्ततः परम् ॥ ६० ॥
मुद्रायेति शिरोऽन्तोऽयं [2]विनिद्रमभिधीयते ।

३२. नैद्रास्त्रम्

विषमग्न्यनिलोपेतं सषष्ठस्वरबिन्दुकम् ॥ ६१ ॥

[1] खड्गी च B ; खड्गीशः E F.

[2] भद्रमित्यभिधीयते D.

पिण्डमेतच्छिरोऽन्तं च नैद्रमस्त्रविदो विदुः[1] ।

३३. प्रमथनास्त्रम्

प्रथमं तारमुच्चार्य हृदयं च ततः परम् ॥ ६२ ॥
विषं ततश्च दण्डीशं मायया च समन्वितम् ।
आषाढं च बकं चैव पठित्वा तदनन्तरम् ॥ ६३ ॥
ततः क्रोधी च साषाढश्चण्डीशेन समन्वितः ।
प्रसादयेत्यथावृत्तमस्त्रं प्रमथनं स्मृतम् ॥ ६४ ॥

३४. सार्चिर्माल्यस्त्रम्

वरुणेन समायुक्तो दीर्घयुक्तश्चतुर्मुखः ।
ततः पिनाकी सानन्तो लान्तो मायी ततः परम् ॥
ज्वालान्तो मायया युक्तः पिनाकी च ततः परम् ।
आद्यं चतुर्थवर्गस्य महासीति पठेत् ततः ॥ ६६ ॥
शक्त इत्यपि वक्तव्यं महामहस इत्यपि ।
मर्षयेति द्विरभ्यस्तं सार्चिर्मालिरयं मनुः ॥ ६७ ॥

३५. कामरूपास्त्रम्

हास्वा नञ्जभरश्चासरपत्तवृप्र इत्यपि ।
रस्वा इति व्युत्क्रमेण कामरूपमिदं स्मृतम् ॥ ६८ ॥

३६. कामरुच्यस्त्रम्

ओं नमो इत्युपक्रम्य मुण्डो मायासमन्वितः ।

[1] मन्त्रविदो विदुः E F.

तृतीयस्वरसंयुक्तश्चण्डो रान्तस्ततः परम् ॥ ६९ ॥
कबन्धेति पदं ब्रूयात् संधानायेति चान्ततः ।
शिखान्तोऽयं कामरुचिर्मन्त्रः पूर्वैः समीरितः ॥ ७० ॥

३७. मोहनास्त्रम्

भौतिकं दण्डसंयुक्तमङ्कुशं च ततो वदेत् ।
[1]मोहवारिणिशब्दं च शिरोऽन्तं मोह उच्यते ॥ ७१ ॥

३८. आवरणास्त्रम

खड्गीशो दीर्घसंयुक्तो वह्निर्मायासमन्वितः ।
आषाढश्च महाकालो व्योम दीर्घान्वितं ततः ॥ ७२ ॥
महाकालश्च सानन्तो वाली चण्डीशसंयुतः ।
शिरोऽन्तोऽयं महामन्त्रः प्रोक्तमावरणं बुधैः ॥ ७३ ॥

३९. जृम्भकास्त्रम्

द्विरण्डौ द्वौ क्रमान्न्यस्य सदण्डौ चतुराननम् ।
मुण्डमुच्चार्य परतः स्वस्तीति पदमुद्धरेत् ॥ ७४ ॥
शिरोऽन्तोऽयं महामन्त्रो जृम्भकः परिकीर्तितः ।

४०. सर्वनाभकास्त्रम्

चण्डोऽनन्तसमायुक्तो मायी चात्रिस्ततः परम् ॥ ७५ ॥
आद्यश्चतुर्थवर्गस्य सेनापदमनन्तरम् ।

[1] मोहवारीणि B; मोहवारुणि D.

जीवातव इति ब्रूयाच्छिरोऽन्तं सर्वनाभकम् ॥ ७६ ॥

४१. भृशाश्वतनयास्त्रम्

वेगाद्यन्तौ क्रमादुक्त्वा विश्वाद्यं च ततः परम् ।
जितशब्दमथोच्चार्य वैनतेयाय इत्यपि ॥ ७७ ॥
शिरोऽन्तोऽयं मनुः प्रोक्तो भृशाश्वतनया [1]इति ।

४२. संधानास्त्रम्

भृगुश्च वरुणः साग्निर्मुण्डो मायी ततः क्रमात् ॥ ७८ ॥
खड्गीशः साग्निदीर्घश्च [2]लोहितोऽथ उमापतिः ।
शं कुर्विति द्विरभ्यस्तो मन्त्रः संधानमुच्यते ॥

४३. वारुणास्त्रम्

भृगुर्लान्तोऽग्निसहितो दण्डेन च समन्वितः ।
भृगुर्व्योमाथ जीवश्च वरुणेन समन्वितः ॥ ८० ॥
शिरोऽन्त एष मन्त्रस्तु वारुणं परिकीर्तितम् ।

अस्त्राणां मूर्तत्वामूर्तत्वजिज्ञासया नारदेनाहिर्बुध्न्यस्तुतिः

नारदः—
भगवन् देवदेवेश सर्वलोकनमस्कृत ॥ ८१ ॥
सर्वाध्यक्षाप्रमेयात्मन्नचिन्त्यज्ञानगोचर ।
त्वामाश्रित्य सुराः सर्वे लभन्ते काङ्क्षितं फलम् ॥

[1] इमे D.

[2] लोहितो य उमापतिः D.

त्वत्तः सर्वं समुद्भूतं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
त्वयैव [1]पालितं सर्वं संहृतं च महेश्वर ॥ ८३ ॥
त्वमादिः सर्वजगतामनादिस्त्वं जगन्मय ।
पुरुषस्त्वं त्वमव्यक्तो व्यक्तस्त्वं विश्वभावन ॥ ८४ ॥
यज्ञस्त्वमिज्यो यष्टा त्वमग्नयस्त्वं त्वमाहुतिः ।
वषट्कारस्त्वमोंकारो [2]वेदवेद्यस्तथा भवान् ॥ ८५ ॥
त्वत्त एव च भूतानि प्रवर्तन्ते महेश्वर ।
करणं कारणं कर्ता कार्यं कर्म फलं विभो ॥ ८६ ॥
त्वमेव भूतं भव्यं च भवच्च परमेश्वर ।
निर्गुणस्त्वं जगत्सृष्टौ जुषमाणो [3]गुणानसि ॥ ८७ ॥
अणीयसामणीयांस्त्वं महांश्च त्वं महीयसाम् ।
अनुरक्तस्त्वयीशान प्रयाति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥
अपरक्तो व्रजत्येव निरयं [4]विकृतिर्न ते ।
कलाकाष्ठामुहूर्तादिकालश्च[5] त्वं कलात्मकः ॥ ८९ ॥
सर्वदा सर्वभूतेषु निवसन्नपि शंकर ।
न लिप्यसे तद्विकारैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ९० ॥
करामलकवत् सर्वं सर्वदा कलयस्यतः ।
प्रोक्तवानसि सर्वास्त्रस्वरूपं पृच्छतो मम ॥ ९१ ॥

[1] साधितं D.
[2] वेदावेद्यं D; वेद्यो वेद्यः E. F.
[3] गुणानपि D.
[4] प्रकृतिर्न D.
[5] कालस्तत्त्वं D.

अस्त्राणां मूर्तत्वामूर्तत्वप्रश्नः

किमेषां मूर्तयः सन्ति किं वामूर्तान्यमूनि वै ।
छेत्तुमर्हसि देवेश तमिमं संशयं विभो ॥ ९२ ॥

तेषां मूर्तत्वप्रतिपादनम्

अहिर्बुध्न्यः—

तेषां भवन्ति गात्राणि भीमरूपाणि नारद ।
[1]वक्रभीषणदंष्ट्रोग्रमुखत्रस्तजनानि वै ॥ ९३ ॥
भीषिताघूर्णितारक्तवृत्तनेत्रयुतानि वै ।
विद्युत्पुञ्जप्रतीकाशकेशभीमानि नारद ॥ ९४ ॥
कानिचिद्धूम्रवर्णानि भास्कराभानि कानिचित् ।
कानिचिच्छुक्लवर्णानि वह्निकल्पानि कानिचित् ॥ ९५ ॥
महापरिघसंकाशभीमरूपैः करैः परैः ।
यथास्वं धृतशस्त्राणि महान्ति बलवन्ति च ॥ ९६ ॥
वेगवन्ति प्रमाथीनि वैरिदर्पद्रुहाणि च ।
उपासितानि सततं सुरासुरवरैरपि ॥ ९७ ॥
एवंभूतान्यधिष्ठाय गात्राण्यस्त्राणि नारद ।
विचरन्ति यथाकाममकुतोभीतिमन्ति च ॥ ९८ ॥

[1] चक्र A B C E F.

अकलितमहिमानि भीषणानि
ज्वलितवपूंषि समुद्यतायुधानि ।
अविहतगमनानि चास्त्रमुख्या-
न्यनवरतं भुवनेषु संचरन्ति ॥ ९९ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां संहारास्त्र-
स्वरूपनिरूपणं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः २२५२

राज्ञां सुदर्शनयन्त्राराधनविधानकेशवादिगुणप्रधानभाव-

व्यवस्थापनं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः

ध्यातं सकृद्भवानेककोट्यघौघं हरत्यरम् ।
सुदर्शनस्य तद्दिव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

सौदर्शनयन्त्रस्य पूर्वापराङ्गध्यानार्चनप्रकारप्रश्नः

नारदः—

भगवन् कथिताः सर्वे सर्वास्त्राणां महौजसाम् ।
प्रवर्तकास्तथा मन्त्रास्तथैव[1] च निवर्तकाः ॥ १ ॥
एतच्च कथितं सर्वं सर्वज्ञेन त्वया पुरा ।
सौदर्शनं [2]महायन्त्रमर्चनीयं महात्मभिः ॥ २ ॥
उक्तेनैव प्रकारेण चतुर्वर्गफलार्थिभिः ।
राजा चेदर्चयेदेतत् सौदर्शनमुखं परम् ॥ ३ ॥
उभयं चास्य यन्त्रस्य [3]मुखमाराधयेदिति ।
कथमस्यापराङ्गं[4] च ध्यायेत् कुर्याच्च वा कथम् ॥ ४ ॥
छेत्तुमर्हसि संदेहमिमं मम महेश्वर ।

[1] तथैवैतन्निवर्तकाः D.
[2] महामन्त्रम् D.
[3] मुखं नाराधयेदिति D.
[4] अपराङ्गस्य A B C E F.

तदुत्तरकथनम्

अहिर्बुध्न्यः—

एवं ध्यात्वार्चयेद्राजा यन्त्रमेतन्महाद्युति ॥ ५ ॥

तत्र पूर्वाङ्गे यन्त्रमध्ये सुदर्शनध्यानम्

यन्त्रमध्ये महात्मानं पुरुषं भीमलोचनम् ।
ऊर्ध्वपिङ्गलकेशाढ्यं ज्वलद्दंष्ट्रोज्ज्वलाननम् ॥ ६ ॥
तिष्ठन्तमष्टभिर्युक्तं भुजैः परमशोभनैः ।
चक्राब्जमध्ये तिष्ठन्तमवष्टभ्य महद्धनुः ॥ ७ ॥
समभङ्गमुदाराङ्गं रक्ताम्बरधरं विभुम् ।
शङ्खचक्राब्जमुसलपाशाङ्कुशगदाधरम् ॥ ८ ॥
सर्वाभरणसंयुक्तं पुष्पमालाविभूषितम् ।

परितः केशवादिद्वादशमूर्तिध्यानम्

[1]सुदर्शनमिमं ध्यात्वा परितश्चिन्तयेत् ततः ॥ ९ ॥
तिष्ठतो यदि वासीनान् केशवादीन् सविग्रहान् ।
उक्तेनैव प्रकारेण भूषणैरायुधैर्युतान् ॥ १० ॥
प्रधानभूतान् परमान् यथाकामनिवेशितान् ।

ततो विष्ण्वादिषोडशमूर्तिध्यानम्

ततः षोडशभिर्देवैर्विष्णवाद्यैरायुधान्वितैः ॥ ११ ॥
मूर्तिमद्भिश्च सोद्योगैः सर्वाभरणसंयुतैः ।

[1] सुदर्शनमिदं A B C.

एतैः पञ्जरितं ध्यायेद्यन्त्रराजमनुत्तमम् ॥ १२ ॥

परितो मूर्तिमत्संहारास्त्रध्यानम्

परितस्तान्यपि ध्यायेन्मूर्तिमन्ति महान्ति च ।
संहारास्त्राणि सर्वाणि साञ्जलीन्यद्भुतानि च ॥ १३ ॥
अकुतोभयशालीनि शक्तिमन्ति समन्ततः ।

ततो मूर्तिमत्प्रवर्तकास्त्रध्यानम्

ततः प्रवर्तकान्येवं ध्यायीतास्त्राणि नारद ॥ १४ ॥
मूर्तान्यत्तुमिवाशेषभुवनान्युज्ज्वलानि च ।

ततो नारसिंहध्यानम्

एवं चक्रक्रमेणैतदभिध्यायोपरि स्मरेत् ॥ १५ ॥
[1]दधानं नारसिंहस्य वपुर्नारायणं परम् ।
मूलकोशं परं देवमधोभागेऽथ चिन्तयेत् ॥ १६ ॥
यन्त्रं चक्राकृति श्रीमद् दीप्तनेमिसमन्वितम् ।
नेमेरस्य चतुर्दिक्षु महाज्वालां विचिन्तयेत् ॥ १७ ॥
चक्रकौमोदकीशार्ङ्गखड्गहस्तान् स्मरेत् क्रमात् ।
[2]एवमेकमुखं ध्यायेद्यन्त्रस्यास्य महाद्युतेः ॥ १८ ॥

अपराङ्गध्यानम्

अपराङ्गं महामन्त्रैः सर्वतः समलंकृतम् ।

1 C. Gap from here up to the end of chap. 50.

2 एवमेव मुखं A B E F.

अन्तस्तारं समारभ्य यदि वा विष्णुपञ्जरम् ॥ १९ ॥
पूर्वोक्तं तद्विना [1]मूर्तैस्तत्तन्मन्त्रसमुच्चयम् ।

अपराङ्गे सर्वास्त्राणां मन्त्रमात्रध्यानम्

यथास्थानं स्मरेत् तस्य पर्यन्ते चिन्तयेत् ततः ॥ २० ॥
[2]सर्वसंहरणास्त्राणां मन्त्रानेव च केवलम् ।
तदनन्तरमन्येषामस्त्राणां च प्रवर्तकम् ॥ २१ ॥
[3]मन्त्रजालमभिध्याय सुनेमि सुरपूजितम् ।
महायन्त्रं महाशक्ति चक्ररूपमनुत्तमम् ॥ २२ ॥
उक्तैर्विशेषणैर्जुष्टं सर्वकामैकसाधनम् ।
अस्य चक्रस्य मध्ये [4]यद्वर्तते पुरुषः परः ॥ २३ ॥
तस्मान्निगद्यते लोके चक्रवर्तीति सूरिभिः ।

एतद्यन्त्राभ्यर्चनाद्राज्ञां चक्रवर्तित्वलाभः

तस्मादभ्यर्चयेदेतद्यो राजा भक्तिसंयुतः ॥ २४ ॥
सोऽचिरेणैव कालेन चक्रवर्तित्वमाप्नुयात् ।

अन्यैरपि राजहितैषिभिरेतदर्चनं कार्यम्

राजा वा राजभृत्या वा मन्त्रिणो वाथवा परे ॥ २५ ॥
राज्ञां हितैषिणः सर्वे पूजयेयुरिदं परम् ।

अन्येषामपि श्रीकामानामेतदभ्यर्चनम्

अन्ये च ये [5]तु विपुलां श्रियमिच्छन्ति मानवाः ॥२६॥

[1] मूर्तैः A B E F. [2] सर्वसंहारणास्त्राणां A B E F.
[3] मन्त्रराज D. [4] यो वर्तते E. [5] च D.

तैर्नित्यमर्चनीयं स्यादिदं सर्वार्थसाधकम् ।
राज्ञामेव विशेषेण यदेतत् समुदीरितम् ॥ २७ ॥
तद्राजव्यतिरेकेण ये निर्दिष्टास्तु मानवाः ।
तेषां विभूतिर्महती राज्ञा संपत्स्यते ध्रुवम् ॥ २८ ॥
लोहैर्वा शिलया वापि यो हि निर्माय पूजयेत् ।
विपुलां श्रियमाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ २९ ॥
आरोग्यं चाश्नुते सर्वं तद्वंश्या दीर्घजीविनः[1] ।

द्विमुखयन्त्रार्चने मन्त्रोपदेष्टुर्ब्राह्मणस्यैवाधिकारः

परं मन्त्रोपदेष्टैव ब्राह्मणो [2]द्विमुखं यजेत् ॥ ३० ॥
ज्ञानेन तपसा शक्त्या सोढुं तस्योभयात्मनः ।
स एव शक्नुयात् तस्य प्रभावं परमं मुने ॥ ३१ ॥

आदित्यमण्डलाक्ष्यादिस्थानां पुरुषाणामभिन्नत्वम्

योऽसावादित्यबिम्बस्थः पुरुषो दृश्यते परः ।
हिरण्मयो [3]य एवान्तरक्षिण्यपि च दृश्यते ॥ ३२ ॥
सोऽप्ययं नाभिचक्रस्य मध्ये यो वर्तते पुमान् ।

तस्यैव कालचक्रादिप्रवर्तकत्वम्

[4]योऽयं [5]कालाख्यचक्रस्य प्रेरकः पुरुषोऽव्ययः ॥ ३३ ॥

1 दर्शिनः A B E F.
2 विमुखं D.
3 यमेवान्त E F.
4 सोऽयं A E F; सोऽथ B.
5 कालस्य चक्रस्य A E F.

युगचक्रस्य नेतारमेनमेव विदुर्बुधाः ।
एनं महर्षयोऽप्याहुर्जगच्चक्रप्रवर्तकम् ॥ ३४ ॥

विमाने संस्थाप्य तस्यैव समभ्यर्चनमैहिकामुष्मिकफलसाधकम्

सर्वलोकैककर्तारं[1] सर्वलोकैकसाक्षिणम् ।
[2]एनं विमाने संस्थाप्य चक्रवर्तिनमव्ययम् ॥ ३५ ॥
यः पूजयति तस्यायं लोकश्चामुष्मिको भवेत् ।

विमानकरणारम्भस्यापि महाफलकत्वम्

सुदर्शनविमानं यः प्रारभेत महामुने ॥ ३६ ॥
इह सर्वानवाप्यार्थान् विष्णुलोकं स यास्यति ।

विमानकरणार्थस्य कर्षणस्यापि सर्वसंपत्साधनत्वम्

सुदर्शनविमानस्य कर्षणं यः करोति वै ॥ ३७ ॥
तस्यामित्रा विनश्यन्ति सन्ति सर्वाश्च संपदः ।

आरब्धापरिसमाप्तस्यापि विमानकरणस्यान्ततो मुक्तिसाधनता

आरभ्यायतनं मध्ये [3]विच्छित्त्या विघ्नितो यदि ॥ ३८ ॥
स सार्वभौमः सकलान् भुक्त्वा भोगान् महीतले ।
पुनश्च भक्तश्चक्रस्य शेषं निर्वर्तयिष्यति ॥ ३९ ॥
अन्ते वैकुण्ठमासाद्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।

[1] भर्तारं D. [2] एवं A B E F.
[3] विभूत्या D; विभूत्या E.

साङ्गप्रतिष्ठादिकर्तुः फलपरंपरानिरूपणम्

विमानं परमं कृत्वा प्रतिष्ठाप्य सुदर्शनम् ॥ ४० ॥
ब्राह्मणान् वेदविदुषो वैष्णवान् द्वादशावरान् ।
तच्छेषभूतांस्तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च शक्तितः ॥ ४१ ॥
पर्याप्तजीवनान् कृत्वा दत्त्वा भूमिमठादिकान् ।
नित्यं [1]योऽभ्यर्चयत्येनं देवं भूतिसमन्वितम् ॥ ४२ ॥
तस्य प्रतिदिनं भूतिरमर्यादा विवर्धते ।
नीरोगता दीर्घमायुर्लभ्यते नात्र संशयः ॥ ४३ ॥
जन्मान्तरे सार्वभौमो जनित्वा सकलां भुवम् ।
भुक्त्वा कालेन महता तदनन्तरजन्मनि ॥ ४४ ॥
त्रिविष्टपपतिर्भूत्वा भुङ्क्ते चैन्द्रपदं चिरम् ।
ततः क्रमेण लब्ध्वायं तत्तल्लोकेशतां गतः ॥ ४५ ॥
तदन्ते परमं धाम वैष्णवं प्रतिपद्यते ।

सुदर्शनपुरुषमनाराधयतो नृपत्वं दुर्लभम्

देवमेनमनाराध्य न कश्चिज्जायते नृपः ॥ ४६ ॥

एतदाराधनतारतम्यात् फलतारतम्यम्

एतदाराधनस्यैव तारतम्येन नारद ।
भोगायुषोस्तारतम्यमश्नुते नृपतिर्ध्रुवम् ॥ ४७ ॥

तस्माद्राज्ञामन्येषां चैतदाराधनावश्यकता

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन राजैवैनं समर्चयेत् ।

1 योग्यश्च सत्येन D.

जात्यायुर्भोगकामाश्च ये चान्ये भुवि मानवाः ॥ ४८ ॥
तेऽप्येतत्पूजया सर्वं काङ्क्षितं प्राप्नुवन्ति च ।

शेषिणः केशवादेः शेषभूतं सुदर्शनं प्रति परिवारतादिकथंताप्रश्नः

नारदः—

सिद्धं सुदर्शनं विष्णोः शेषमायुधसंज्ञितम् ॥ ४९ ॥
कथमस्य परीवाराः केशवाद्याः समीरिताः ।
विष्णवाद्या मूर्तिभेदाश्च कथं वा पञ्जरीकृताः ॥ ५० ॥
कथं वा भगवन्मन्त्राः परिवारत्वमागताः ।
इमं च संशयं देव च्छेत्तुमर्हसि सांप्रतम् ॥ ५१ ॥

तदुत्तरकथनारम्भः

अहिर्बुध्न्यः—

शृणु [1]तात महाप्राज्ञ रहस्यमिदमुत्तमम् ।
त्वदृते शक्नुयात् प्रष्टुमिममर्थं[2] न कश्चन ॥ ५२ ॥

भगवत इव तत्संकल्परूपस्य सुदर्शनस्याप्यनादित्वापरिच्छेद्यत्वे

यथा नारायणो देवः पुरुषः पुष्करेक्षणः ।
अनादिरपरिच्छेद्यस्तथायमपि नारद ॥ ५३ ॥

तदुपपादनाय परमात्मशक्तेर्द्वेधा विभागः

द्वे शक्ती तस्य विद्येते विष्णोः सर्वार्थसाधने ।
प्रधानभूते याभ्यां तु वहत्येष जगद्धुरम् ॥ ५४ ॥

[1] तत्त्वं A B E F. [2] अल्पं D.

एका त्विच्छात्मिका तस्य तथान्या तु क्रियात्मिका ।

तत्रेच्छारूपिण्याः शक्तेर्लक्ष्मीरूपत्वम्

प्रथमा परमा लक्ष्मीर्जगत्त्रातुः कुटुम्बिनी ॥ ५५ ॥

क्रियारूपायाः शक्तेः सुदर्शनरूपत्वम्

तत्त्वविद्भिरिदं प्रोक्तं द्वितीयेह सुदर्शनम् ।

ताभ्यां शक्तिभ्यां विना भगवतोऽप्यकिंचित्करत्वम्

तस्माल्लक्ष्म्या विना देवः संकल्पे न प्रभुर्हरिः ॥ ५६ ॥
अनेनापि विना कर्तुं किंचिन्नार्हति केशवः ।

तस्य शक्तिद्वयस्य सृष्टिस्थितिसंहाराद्युपकरणत्वम्

अनेन सर्वं सृजति देवोऽनेनैव पाति च ॥ ५७ ॥
अनेन संहृतिं देवो विश्वस्यान्ते करोति च ।
अनेन दानवान् दैत्यान्निहन्ति मधुसूदनः ॥ ५८ ॥
क्रियतेऽनेन तत्कर्म सर्वं सर्वगतेन वै ।

रक्षकं परमात्मानं प्रति शक्तिद्वयस्यापि रक्ष्यकोट्यन्तर्भावः

तस्मात् सर्वात्मना चैनं [1]स्वबुद्ध्या परिरक्षति ॥ ५९ ॥

विशिष्य लक्ष्म्या अपि रक्ष्यकोट्यन्तर्भावप्रतिपादनम्

यथा स्वं स्वामिना रक्ष्यं रक्ष्यते स्वयमेव हि ।
एवं सर्वस्य जननीं लक्ष्मीं लक्ष्मीधरः स्वयम् ॥ ६० ॥
चतुर्धा व्यूह्य चात्मानं स्वभूतां परिरक्षति ।

[1] स्वं बुद्ध्या A B E F.

अतः केशवादीनां परिवारत्वादिकल्पनाया युक्तत्वम्

तत् केशवादिमूर्तीनां परिवारत्वकल्पना ॥ ६१ ॥
विष्णवादीनां च मूर्तीनां पञ्जरत्वं च युज्यते ।
सर्वेषामपि मन्त्राणां रक्षकत्वं च सांप्रतम् ॥ ६२ ॥

प्रकारान्तरेणापि गुणप्रधानभावोपपादनम्

अथवा भगवानेव स्वयं चक्रस्वरूपधृत् ।
अवस्थित इति प्राज्ञैः कथ्यते पुरुषोत्तमः ॥ ६३ ॥
प्रतित्रेतायुगं देवः साधुत्राणकृते हरिः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरताद्यात्मना स्वयम् ॥ ६४ ॥
चतुर्धावस्थितस्तद्वच्चक्रात्मा हरिरेव हि ।
गुणप्रधानभावस्तु रामादेरिव युज्यते ॥ ६५ ॥
तदात्मनैव चात्मानं रक्षत्येव जनार्दनः ।
स्वमूर्तिरक्षणे स्वेन विनान्यन्न भवेद्यतः ॥ ६६ ॥

एतद्रहस्यश्रवणादेरपि क्रमशः परमपुरुषार्थसाधनत्वम्

य इदं शृणुते परिपृच्छति वा
पठति स्मरतीह नरः सततम् ।
विपुलामिह भूतिमवाप्य परा-
मथ याति पदं परमं [1]स हरेः ॥ ६७ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्ररहस्ये अहिर्बुध्न्यसंहितायां राज्ञां सुदर्शनयन्त्राराधन-विधानकेशवादिगुणप्रधानभावव्यवस्थापनं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः

आदितः श्लोकाः २३१९

1 हि A B.

SVB L
S.No
Subj
Sub.